

Agustí ALEMANY i VILAMAJÓ
Llicenciat en Filosofia i Lletres (Filologia Clàssica)

Tesi Doctoral

**RECALL CRÍTIC DE FONTS
PER A L'ESTUDI DE LA
HISTÒRIA, CULTURA I LLENGUA
DELS ALANS**

Director de la Tesi:
Dr. José FORTES FORTES
Professor Titular de Lingüística Indoeuropea
de la Universitat Autònoma de Barcelona

Vist i plau del Director

Dr. José Fortes Fortes

**Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
Facultat de Filosofia i Lletres
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA**

Febrer 1997

VII. FONTS ARMÈNIES

7.1. Els alans i Armènia. Armènia (arm. *Hayastan*) és una zona intermèdia entre les cadenes muntanyoses anatòlies i iranians; presenta un caràcter força accidentat a causa de la pressió meridional de la placa siro-aràbiga, que dona lloc a un altiplà irregular de dos a tres mil metres d'alçària, amb grans llacs com el Van, el Sevan o l'Úrmia, i coronat pel massís de l'Ararat (arm. *Masik'*), de 5.165 m., on neixen rius de curs impetuós com l'Aras i l'Eufrates, que, nodrits per les neus del llarg i gèlid hivern armeni, irriguen les terres del sud fins a la plana mesopotàmica. Els armenis (arm. *Hayk'*), localitzats des del s. VI aC en aquest espai geogràfic, abans ocupat per Urartu, habitaven, doncs, un enclavament estratègic sovint cobejat pels grans imperis sedentaris de la zona (medes, aquemènides, parts arsàcides, sassànides, àrabs, etc) i sotmès alhora a les incursions dels nòmades del nord del Caucas.

Documentats per primer cop durant les guerres entre romans i parts pel control d'Armènia, els alans són esmentats per les fonts autòctones des del principi de la tradició manuscrita (s. V); hom troba disseminades per tota la historiografia armènia breus notícies que esmenten, sovint amb motiu de ràtzies esporàdiques contra la Transcaucàsia, els *Alank'*, associats geogràficament amb el pas de Darial (arm. *drownk' Alanac'* "les portes dels alans"). L'estudi recent de GABRIELJAN 1989, que recull i ordena totes les fonts literàries armènies sobre els alans fins al s. X, ha d'utilitzar-se amb precaució, ja que aquest estudiós exhibeix una acceptació ingènua de tot allò que els autors ens transmeten, demostrant a més certa parcialitat en el tractament d'algunes qüestions, com ara la teòrica primàcia armènia en la difusió del cristianisme entre els alans, i abusant en ocasions de la possibilitat que altres etnònims o designacions generals els identifiquin; en tot cas, però, hem d'admetre el nostre deute amb aquesta obra a l'hora d'accedir al text original de diversos passatges, que altrament ens hauria estat inaccessible.

Fonts literàries armènies

7.2. Agat'angelos.¹ La "Història dels armenis" d'Agat'angelos (s. V) recull només els esdeveniments d'uns cent anys, des de la revolució sassànida del 224 fins a la conversió al cristianisme del rei armeni Trdat el Gran (n. 237; r. 238-252 & 286/87-314). És la història armènia més ben coneguda per les altres literatures cristianes orientals, ja que inclou la versió oficial de la vida de Sant Gregori l'Il·luminador (*Sowrb Grigor Lowsaworič'*), motiu pel qual se'n conserven versions gregues, siriaques i àrabs.

7.2.1. En assabentar-se de la mort del seu parent Artewan V (215-224: part *Ardavân*) a mans d'Artasir (226-241: pahl. *Ardaxšîr Pâbagân*), fundador de la dinastia sassànida, el rei armeni Xosrov I (222-238), de sang arsàcida, decideix de prendre venjança: «aleshores, al principi de l'any següent, Xosrov, rei dels armenis, va posar-se a reunir tropes i a formar un exèrcit, a afegir-hi contingents d'albans i d'ibers, a obrir les portes dels alans i la guàrdia de Čor, a fer-ne sortir contingents d'hunnes, a envair les regions dels perses i a atacar les contrades de l'Asorestan fins a les portes de Tisbon».²

© En aquest text veiem com les *drownk' Alanac'* o "portes dels alans" (= pas de Darial) i el *Čoray pahak* o "guàrdia de Čor" (= pas de Darband) poden "obrir-se" (*banal* = grec ἀνοίγω) per tal de facilitar incursions d'aliats del nord (en aquest cas els *Honk'*) contra tercers; hom pot trobar situacions similars a Elisê (§ 7.4.1) per a les *drownk' Alanac'* i a Flavi Josep (§ 3.12.1) per a les Κάσπια Πύλαι. La versió grega de *zdrown Alanac' ew zČoray pahakin* és τὰς κλεισούρας τῶν Ἀλανῶν καὶ τοῦ λεγομένου Καϊζουάρου πύργου, on cal entendre Καϊζουάρου = Ζουράου. L'Asorestan (pahl. *Asôrestân*) no és pas l'antiga Assíria, sinó que es correspon amb la província eclesiàstica de Bêth-Aramâye (cf. CHAUMONT 1969:27, n. 3: "dans les sources arméniennes, c'est la province royale par excellence, le cœur de l'empire sassanide"); *Tisbon* és Ctesifont (Κτησιφῶν). Diversos pobles recolzen Xosrov, segons es desprèn del text que segueix (ed. Tiflis, p. 17): *Ałowank'*, *Lp'ink' ew Čilpk'*, *Kaspk' ew ayl ews or i smin kolmanc'* "albans, lp'ink' i čilpk', caspis i encara altres de les mateixes contrades"; els *Lp'ink' ew Čilpk'* (versió grega Λιφίνιοι καὶ Σιλβάνοι) poden correspondre's amb les *gentes Sylvorum et infra Lubienorum* de Plin. *Nat. Hist.* 6, 10 i es troben també entre els onze pobles de les muntanyes esmentats per Elisê (§ 7.4). GABRIELJAN 1989:39 pretén que entre "els altres" poden incloure's els alans; els annals georgians (*K'art'lis C'xovreba*, § 9.3.8) esmenten, en parlar d'aquests fets, "ossets, leks i khàzars" (*Ovsni, Lekni da Xazarni*); cf. CHAUMONT 1969:26-27; KETTENHOFEN 1995:142.

7.2.2. Un segon passatge fa referència a la tasca evangelitzadora de Sant Gregori l'Il·luminador: «i així, per tota la terra d'Armènia, de lloc en lloc, [Sant Gregori] aspirava a difondre el cultiu de la predicació i de l'evangelització, des de la ciutat de Satal fins al país dels Xajtik', fins a Kłarjk', fins a les mateixes fronteres

¹ Ed. G. TÈR MKRTC'EAN & ST. KANAYEANC', *Agat'angelay Patmowt'iwn Hayoc'*, Tiflis 1909 (reimp. CATRS 1980).

² Agat'angelos 19 (ed. TÈR MKRTC'EAN-KANAYEANC', p. 16): *Ard i miws ews i glowx tarwoyn sksanêr Xosrov i'agaworn Hayoc' gownd kazmel ew zôr bovandakel, gowmarel zzôrs Ałowanic' ew Vrac', ew banal zdrown Alanac' ew zČoray pahakin, hanel zzôrs Honac', aspatak dnel i kolmans Parsic', arswel i kolmans Asorestani, minč'ew i drown i Tisboni.*

dels mask'owt'k', fins a les portes dels alans, fins a les fronteres dels caspis, fins a la ciutat de P'aytakaran del regne d'Armènia».³

© El text presenta coincidències a nivell geogràfic amb la predicació de Nownê a Movsês Xorenac'i (§ 7.5.5), que es tanca amb la frase "tal com te n'informa Agat'angelos" (*orpês owsowc'anê k'ez Agat'angelos*), tot i que aquest no en parla enlloc:

- Agat'angelos *minč'ew aṙ Kaṙarjôk'* "fins a Kṙarjk'" = Movsês Xorenac'i i *Kṙarjac' skseal* "començant des de Kṙarjk'";
- Agat'angelos *minč' i spaṙ i sahmans Mask't'ac'* = Movsês Xorenac'i *minč'ew i sahmans Mask't'ac'* "fins a les (mateixes) fronteres dels mask'owt'k'";
- Agat'angelos *minč'ew i drowns Alanac'*, *minč' i sahmans Kaspic'* "fins a les portes dels alans, fins a les fronteres dels caspis" = Movsês Xorenac'i *aṙ drambk' Alanac' ew Kasbic'* "per les portes dels alans i dels caspis".

A més d'aquestes correlacions, el viatge d'evangelització, que segueix una direcció d'oest a est, té com a punts extrems a l'occident la ciutat de *Satal* (Σάταλα) i el país dels *Xaltik'*, i a l'orient la ciutat de *P'aytakaran*. L'etnònim (gen.pl.) *Mask't'ac'* apareix en la versió grega com *Μασαχούτων Ούνων* (cf. § 7.6.1; KETTENHOFEN 1995:16). Els mots *ənd amenayn erkirn Hayoc'* i *ark'ayowt'eann Hayoc'*, que obren i tanquen el paràgraf, indiquen només Armènia com a àrea d'acció del sant; tanmateix, GABRIELJAN 1989:50-54 dóna la traducció russa de passatges d'una versió àrab substancialment diferent, que esmenta la conversió, entre altres, d'un rei dels alans per Sant Gregori.⁴

7.3. Ašxarhac'oyc'.⁵ El títol general d'*Ašxarhac'oyc'* ("mapamundi"), introduït pels copistes, designa dues recensions d'una mateixa obra:

- una recensió llarga independent, i
- una recensió curta, *Yalags ašxarhagrowt'ean o Ašxarhagrowt'iwn* (Γεωγραφία), part del capítol dedicat a la geometria (*erkrač'ap'owt'iwn*) del *K'nnikon* (Κανονικόν) d'Anania Širakac'i (ca. 610-685 dC), un compendi de les set arts lliberals que data del 666 dC.

Atribuïda durant molt temps a Movsês Xorenac'i (potser pel fet que servia de manual a les escoles de l'Armènia medieval igual que la història d'aquest autor), l'obra acostuma a assignar-se darrerament al mateix Anania; cf. HEWSEN 1992 & EREMIAN 1980. Aquest darrer estudiós considera el text i les cartes geogràfiques de Ptolemeu –a través de la *Χωρογραφία Οἰκουμένης* de Papos d'Alexandria– la font principal de l'*Ašxarhac'oyc'*, però afegeix que l'autor utilitza també "les données qui étaient connues à son époque, en particulier pour ce qui est de l'Arménie, de l'Ibérie, de l'Albanie, de la Sarmatie asiatique et de l'Iran sassanide. Cette circonstance confère d'autant plus de valeur scientifique à l'ouvrage en question qu'il est le seul à donner une description de tout le monde connu, à la veille des invasions arabes" (EREMIAN 1980:149). Vsevolod Miller va afegir com a apèndix al tercer volum dels seus *Osetinskije Etjudy* (MILLER 1887:102-116) un "Ekskurs o bolgarakh i alanakh v novom spiske geografii, pripisyvajemoj Moiseju

³ Agat'angelos 842 (ed. TÊR MKRTC'EAN-KANAYEANC', p. 439): *Ew ayspês ənd amenayn erkirn Hayoc'*, i *cagac' minč'ew i cags, jgtêr taracanêr zmsakowt'iwn k'arozowt'eann ew awetaranowt'eann, i Satalac'woc' k'alak'ên minč'ew aṙ ašxarhawn Xalteac'*, *minč'ew aṙ Kaṙarjôk'*, *minč' i spaṙ i sahmans Mask't'ac'*, *minč'ew i drowns Alanac'*, *minč' i sahmans Kaspic'*, i *P'aytakaran k'alak' ark'ayowt'eann Hayoc'*.

⁴ Text trad. per J. MARR, *Kreščenije armjan, gruzin, abkhazov i alanov svjatym Grigorijem (arabskaja versija)*, Sant Petersburg, 1905 (non vidi).

⁵ Ed. EREMIAN 1973 (citada a través de GABRIELJAN 1989:31-32, 38); trad. HEWSEN 1992.

Khorenskomu" ("Excurs sobre els búlgars i alans en el nou manuscrit de la *Geografia* atribuïda a Movsês Xorenac'i"). El "nou manuscrit" era el de la recensió llarga, editat per primer cop per K.P. PATKANIAN (Sant Petersburg, 1877); tanmateix, tot i seguir la traducció russa d'aquest, MILLER va utilitzar per al seu estudi també la francesa del mequitarista A. SOUKRY (Venècia, 1881). Nosaltres hem usat la reconstrucció que S.T. EREMIAN va donar del text armeni primitiu d'ambdues recensions, que bàsicament coincideix amb la llarga, així com el comentari de MILLER 1887 i les notes de HEWSEN 1992, que ens han fornint de valuoses notícies.

7.3.1. Vet aquí un passatge del capítol segon (pobles del nord del Caucas): «a l'oest d'aquesta (= la mar Càspia) esmenta Ptlomêos (els rius) A(w)don, Aλandon, Sondas i Geῶwa, i uns pobles homònims amb (aquests) rius, que des del Caucas flueix(en) cap al mar fins a la frontera d'Albània. I a la Sarmàtia es troben, així, començant d'est a oest, primer el poble dels alans aš-digor, i al sud llurs veïns els xebowrk', els k'owdêtk', els argvêl -que són els margvêl- i els skiwnik' -(que són) els t'akoyr; i després dels digor hi ha els alans, al país d'Ardoz de les muntanyes del Caucas, des d'on flueix el riu Armn, que, després de dirigir-se al nord, cap a immenses planures, desemboca a l'At'l. I en aquella mateixa muntanya, després del poble dels ardoz, hi viuen els řafank', p'inčk', dowalk', (honk'), c'ixoymk', awsowrk' i canark', on hi ha la porta dels alans».⁶

© El principi del passatge segueix clarament Ptol. *Geog.* 5, 9, 23, que dóna un llistat de pobles de la Sarmàtia asiàtica equivalents als rius esmentats (cf. MILLER 1887:111): καὶ παρὰ τὴν Κασπίαν θάλασσαν (*oroy* [= *Kaspic' covi*] *đst mtic' kowsê*) Οὐῖδαι καὶ Ὀλόνδαι καὶ Ἰσόνδαι καὶ Γέῤῥοι (*zAwdon ew zAλandon ew zSondas ew zGeῶwa*). A continuació, el text diu que "d'est a oest" (*i mtic' yels koys*) hi ha "primer el poble dels alans aš-digor" (*nax azg Alanac' Aš-Digor = gr. Ἀσαῖοι*). PATKANIAN va traduir el text de la recensió llarga "vo-pervykh narod agvanov, ašdigor [na jug]" (seguit per SOUKRY "d'abord des Albaniens et Aschtigors [du côté du sud]"). Aquest fet suggereix una variant *Alowanic'* "dels albanesos (caucàsics)", enlloc d'*Alanac'*, rebutjada per EREMIAN en la seva reconstrucció; així mateix, segons aquest editor, els mots *ew đst harawoy* "i al sud" s'aplicarien no als *Aš-Digor*, sinó als quatre pobles següents (*Xebowrk'*, *K'owdêtk'*, *Argvêl*, *Skiwnik'*), altrament desconeguts (tot i que, segons HEWSEN 1992:115 n. 58, els *Kowt'êtk'* són "an Alano-Ossetic tribe that dwelled around the sources of the Rioni River"). GABRIELJAN 1989:38-39 tradueix el text d'acord amb aquestes directrius: "prezde vsego plemja Alanov, Aš-Digor, zatem južneje, sosedi ikh Khebury i Kudety", etc. Però el nostre parer és que no té sentit trobar dos cops els *Alank'* en aquest passatge, el primer aquí i el segon "al país d'Ardoz", sinó que cal entendre *Alank' Aš-Digor* com un únic etnònim; aleshores (cf. MILLER 1887:106; coincidim amb HEWSEN 1992:115-116 n. 56 & 64):

– *Alank' Aš-Digor* designaria la branca occidental dels alans; encara avui, els ossets occidentals s'anomenen digor, i l'element *Aš-* és l'altre nom dels alans;

⁶ *Ašxarbac'oyc'* (ed. EREMIAN 1973:267-68): *Oroy (Kaspic' covi) đst mtic' kowsê ašê Ptlomêos, (getk') zA(w)don ew zAλandon ew zSondas ew Geῶwa ew azg(s) homanown getawk' or(k')* i *Kawkasay hosi(n) i cov, minč'ew c'Alowanic' sahmann. Ew en i Sarmatoy hamareal, aypês, skseal i mtic' yels koys nax azg Alanac' Aš-Digor ew đst harawoy hamabnak noc'a Xebowrk' ew K'owdêtk', ew Argvêl or ê Margvêl, ew Skiwnik' (or en) T'akoyr ew Alank' en yet Digorin, yArdoz asxarhin, Kawkasin leranc'n, owsti hosi getn Armnay, ew gnalov đnd hiwsisi đnd dasts anbaws, xarñi yAt'l. Ew i noyn lerinn yet Ardozean azgin bnaken řafank', P'inčk', Dowalk', (Honk'), C'ixoymk', Awsowrk', Canark', yorowm Alanac' dowrn.*

– en canvi, els *Alank'* *yArdoz ašxarhin* "els alans del país d'Ardoz", situats "després dels digor" (*yet Digorin*), serien els avantpassats dels actuals ossets orientals, els iron.

La localització dels alans "orientals" presenta alguns problemes. Ja PATKANIAN (recollit a MILLER 1887:106-107) va comparar amb encert *Ardoz* amb el topònim *Artaz* de Movsês Xorenac'i (§ 7.5.3), i el mateix MILLER (*ibid.*) va proposar que *Ardoz* estava situat a l'altra banda de les portes alanes i es corresponia amb l'actual planura de Vladicaucas; però el riu *Armn*, que flueix des d'aquesta contrada, és un misteri, ja que no hi ha cap riu provinent del Caucas que desemboqui a l'*Ar'l* (= el Volga). MILLER 1887:108 va proposar una confusió amb algun riu que, com el Volga, desembocava a la Mar Càspia, e.g. el Terek o el seu tributari l'*Ardon*, que recorda lleugerament el nom *Armn* i podria haver estat pres pel riu principal; HEWSEN 1992:115 n. 63 proposa el curs superior del Terek, on encara avui es troba un rierol anomenat *Armxi*. "Després del poble dels [alans d'] *Ardoz*" (*yet Ardozean azgin*) trobem set etnònims més: *Rāfank'*, *P'inčk'* i *C'ixoymk'* no coincideixen amb cap poble conegut, però en els *Dowalk'* és factible reconèixer-hi els *twaltæ* o ossets del sud; així mateix, EREMIAN (recollit per GABRIELJAN 1989:32 & 44) veu en els **awsowrk'* /*ôsur-*/ el mateix element que en el georgià *os-i* < *ovs-i* "osset" (cf. HEWSEN 1992:116 n. 68: el text, però, dóna una lectura *p'owrk'*). Els *Canark'*, localitzats "on [hi ha] la porta dels alans" (*yorowm Alanac' dowrñ*), són probablement els ὑπὲρ δὲ τὴν Ἀλβανίαν Σαυραῖοι de Ptolemeu (*Geog.* 5, 9, 25) i *al-šanâriyya* d'al-Mas'ûdî (§ 6.17.3.g), que apareixen també prop de la *qal'at Bâb al-Lân* (ja així MILLER 1887:108). Quant als *Honk'* "hunnes", llur condició de bàrbars per excel·lència els feia obligats en una llista de pobles del nord i potser aconsella excloure'ls d'aquest passatge.

7.4. Ejišê.⁷ L'obra d'Ejišê (s. V), intitulada "Sobre Vardan i la guerra dels armenis", tracta de la revolta armènia del 450-451, motivada per la tirania del rei sassànida Yazkert II (438-457: pahl. *Yazdgird*), enemic declarat dels cristians, així com de la lluita contra els adoradors del foc mazdeus fins a la mort de l'heroi nacional armeni Vardan.

GABRIELJAN 1989 [= G], atenint-se al fet que l'etnònim *Honk'* "hunnes" té un caràcter col·lectiu en les fonts armènies dels s. V-VII, sinònim de "gents del nord" ("severjane"), proposa de reconèixer-hi els alans (ed. TÊR MINASEAN, p. 78 = G 57; p. 129 = G 36; p. 198 = G 37, etc), així com en els *Ajowank'* "albans" (ed. TÊR MINASEAN, p. 70 = G 40-41) i entre "els onze reis de les muntanyes" (ed. TÊR MINASEAN, p. 198 = G 97 *zmetasan t'agawors zleañnordeaysn*), tot i que aquests semblen correspondre's amb els onze pobles *Lp'ink'*, *Čijbk'*, *Vat*, *Gaw*, *Glowar*, *Xrsan*, *Hečmatak*, *P'asx*, *P'osx*, *P'iwk'owa* & *T'awasparan* (ed. Erevan, p. 94); cf. trad. THOMSON, p. 147 n. 9-17, amb la seva localització. Només un passatge, però, fa referència expressa als *Alank'*.

7.4.1. Després de la guerra civil que sobrevingué a l'imperi sassànida en morir Yazkert II i de l'adveniment de Peroz (457-484: pahl. *Pêrôz*), Ejišê explica els problemes d'aquest amb els albans, entercs a no sotmetre's: «quan [els perses] van veure que ni per la força ni sol·lícitament els havien pogut fer arribar a un acord, van fer portar molts tresors al país dels Xaylandowrk', van obrir les portes

⁷ Ed. TÊR MINASEAN, *Ejišêi Vasn Vardanan ew Hayoc' Paterazmin*, Erevan 1957 (citada a través de GABRIELJAN 1989:37); trad. R.W. THOMSON, *Ejišê: History of Vardan and the Armenian War*, Cambridge, Mass., 1982.

dels alans, van fer-ne sortir un nombrós contingent d'hunnes i van lluitar durant un any amb el rei dels albans». ⁸

© En aquest cas, les *drownk' Alanac'* són "obertes" prèvia remuneració dels seus guardians, els *Xaylandowrk' (?)*, per tal que els hunnes, aliats dels perses, ataquin Albània: per a una situació anàloga, *vid. Agat'angeļos* (§ 7.2.1).

7.5. Movsês Xorenac'i.⁹ La "Història dels armenis" de Movsês Xorenac'i (*ca. s. V*) es divideix en tres llibres: "La genealogia de la Gran Armènia", des d'Adam fins a Hayk, epònim dels armenis, i els primers reis del país (especialment, Ara i Tigran); "El període intermedi en la història dels nostres avantpassats", des de l'època d'Alexandre el Gran fins a Trdat, primer rei cristià d'Armènia; i "La conclusió [de la història] de la nostra pàtria", des de la mort de Trdat fins al final dels arsàcides d'Armènia l'any 427.

Tots els passatges on apareixen alans pertanyen al llibre segon o "període intermedi", i la majoria estan en relació amb la llegenda d'Artasês i Sat'inik, una possible adaptació de les descripcions que Flavi Josep (§ 3.12) fa d'incursions alanes contra Armènia durant el s. I dC, barrejada amb elements mítics d'origen controvertit. Així mateix, GABRIELJAN 1989 [= G] proposa de reconèixer els alans (no sempre amb encert, segons el nostre parer) dins d'algunes denominacions de caràcter global, referides a pobles del nord, *e.g.*:

– Movsês Xorenac'i 2, 65 [G 70]: *amboxowt' iwn hiwsisakanac', zXazrac' asem ew zBaslac'* "multitud de gents del nord, de khàzars, vull dir, i de basilk'", en lluita amb el rei Vaļars /Vologaeses III (148-192);

– Movsês Xorenac'i 2, 84 [G 41] *zhiwsisayins amenayn* "tots els (pobles) del nord"; segons 2, 85 *Basilk'*, envaint Armènia durant el regnat de Trdat / *Tiridates III el Gran* (298-330);

– Movsês Xorenac'i 3, 3 [G 56] *barbarosk'n* "els bàrbars" [també en època de Trdat III];

– Movsês Xorenac'i 3, 9 [G 34, 74] *bnakič'k' hiwsisoy Kawkasow* "els habitants del nord del Caucas" [ataquen Xosrov / *Chosroes II* (316-325 dC); *cf. § 7.6.1*], etc.

D'altra banda, Movsês Xorenac'i 2, 83 ens informa del matrimoni entre Trdat el Gran i *Ašxên*, filla d'*Ašxadar*; segons la trad. THOMSON, p. 233 n. 2, "she is mentioned frequently in Agathangelos as Trdat's wife, but her pedigree is not given. Later writers make Ashkhadar king of the alans": *vid. §§ 7.15–16*.

7.5.1. Aquest primer passatge, merament introductori, és un avanç dels continguts dels capítols posteriors: «alguns fets del darrer Artasês et són coneguts principalment pels rondallaires que contenen a Goļt'n: la construcció de la ciutat (d'Artasat), l'aliança amb els alans i els orígens de llurs llinatges, i la passió de Sat'inik pels descendents dels dracs, d'acord amb la llegenda -és a dir, d'aquesta mateixa pels descendents d'Azdahak, que tenien tot [el país] al peu del Masik'». ¹⁰

⁸ Elišê (ed. TÊR MINASEAN, p. 198): *Ew ibrew tesin, t'e oč' bñnowt'eamb ew oč' sirov karac'ak' aceal i hawanowt' iwn, ganjs sastiki etown tanel yasxarhn Xaylandrac', bac'in zdrowns Alanac' ew hanin gownd bazowm i Honac' ew křowec'an tari mi ðnd Aļowanic' ark'ayi*.

⁹ Ed. M. ABELEAN & S. YAROWT'IWNEAN, *Movsisi Xorenac'woy Patmowt' iwn Hayoc'*, Tiflis 1913 (reimp. CATRS 1981); trad. R.W. THOMSON, *Moses Khorenats'i: History of the Armenians*, Cambridge, Mass., 1978.

¹⁰ Movsês Xorenac'i 2, 49 (ed. ABELEAN-YAROWT'IWNEAN, p. 176): *Artasisi verjnoj gorck' bazowm inč' yaytni en k'ez i vipasanac'n, or patmin i Goļt'an - sinel zk'ajak'n, ew xnamowt' iwn ðnd Alans, ew cnownjik' zarmicn, ew ibr třp'ank' Sat'inkan ðnd Visapazownsn ařaspelabar, ays ink'n ðnd zarms Azdahakay, or ownin zamenayn zař storotovn Maseac'*.

© Mereixen atenció aquí el terme *vipasan* "storyteller, teller of tales (*vêp*) usually sung", associat amb la comarca de Golt'n, que ens informa que la història que segueix és un antic cant èpic preservat per la tradició, i "la passió de Sat'inik" (*ibr t̄p'ank' Sat'inikan*), que fa referència a un episodi gairebé desconegut, potser en relació amb la fal·lera de l'alana per les herbes (màgiques?) *artaxowr i tic'*, documentada en un fragment èpic inconnex (Movsês Xorenac'i 1, 30; *vid. DUMÉZIL 1929:51*). *Azdahak* (pahl. *Azdahâg*) és l'Azî Dahâka avèstic, un dimoni monstruós al servei d'Anra Mainiuu, l'esperit del mal; el mont *Masik'* és el modern Ararat.

7.5.2. Aquest passatge, el més important de Movsês Xorenac'i sobre els alans, comprèn un capítol sencer, que porta com a títol: "La incursió dels alans entre nosaltres i [llur] derrota, i l'aliança d'Artasês amb ells" (*Yarjakowmn Alanac' i mez ew partowmn, ew xnamowt'iw n Artasîsi ðnd nosa*). Vet-ne aquí el text:

«En aquell temps, els alans, després d'unir-se amb tots els [pobles] muntanyencs i de posar de part seva també la meitat del país dels ibers, van desplegar-se amb una gran host pel nostre país. Artasês va reunir també la major part de les seves tropes, i hi hagué una guerra entre aquests dos pobles valents i destres amb l'arc. El poble dels alans va perdre una mica de terreny i, dirigint-se al gran riu Kura, el travessà i acampà a la riba nord del riu: en arribar-hi, Artasês acampà a la riba sud, i el riu estava al mig d'ells.

Però com que l'exèrcit armeni, havent fet presoner el fill del rei dels alans, l'havia portat a Artasês, el rei dels alans va demanar la pau, [oferint] donar a Artasês allò que li demanés. Va prometre fer un jurament i un pacte perdurables, de manera que els fills dels alans no vinguessin més en incursions de saqueig al país d'Armènia. I com Artasês no va acceptar de tornar el jove, vingué la germana del noi a la riba del riu, dalt d'un gran promontori, i mitjançant intèrprets cridà cap a l'exèrcit d'Artasês: "et dic, brau Artasês, tu que has vençut el brau poble dels alans; vine, consenteix a la petició de la formosa filla dels alans de tornar el jove; car, per una venjança, no és propi d'herois llevar la vida dels descendents d'altres herois, o bé, exposant-los a la servitud, mantenir-los dins l'ordre dels esclaus, i perpetuar una enemistat eterna entre dos braus pobles". En escoltar Artasês tan sàvies paraules, va anar a la vora del riu; i en veure la formosa jove, i escoltar d'ella sàvies paraules, va desitjar la donzella. I, després de convocar el seu preceptor Smbat, va explicar-li la voluntat del seu cor: prendre per muller (lit. "portar al seu gineceu") la jove alana, fer un tractat i un pacte amb aquell brau poble, i alliberar el jove per la pau. En semblar-li bé a Smbat, va trametre al rei dels alans [l'ordre] que donés com a esposa la jove alana Sat'inik a Artasês. I digué el rei dels alans: "i d'on donarà el brau Artasês un miler de milers i una mirfada de mirfades a canvi de la noble donzella alana?"

Aquest episodi, fent-ne una llegenda, el contenen els rondallaires en llurs cants: "muntava el noble rei Artasês el seu formós [cavall] negre, i prenent la corretja de cuir vermell amb anells d'or, travessant el riu com una àliga de ràpid vol, tirant la corretja de cuir vermell amb anells d'or, va llençar-la a la cintura de la donzella alana, i va adolorir molt la cintura de la tendra donzella, emportant-se-la veloç cap al seu exèrcit". Això, però, de veritat és així. Com que el cuir vermell és preat entre els alans, en donar molt *layk'a* i or abundant com a pagament va rebre com a esposa la donzella Sat'inik. Aquesta és la corretja de cuir vermell amb anells d'or. Igualment, també canten sobre les noces, component llegendes [i] dient així: "una pluja d'or plovia a la boda d'Artasês, plovién perles a les noces de Sat'inik". Ja que, en efecte, els nostres reis tenien costum, en una boda, de venir a la porta del

palau a llençar monedes com els cònsols romans; així mateix, les reines [en tenien de llençar] perles a la cambra nupcial. Aquesta és la veritat dels fets.

Ella, que fou la primera de les mullers d'Artasês, va engendrar-li Artawazd i molts altres, que no hem considerat tan importants com per esmentar-los pels seus noms ara, sinó després, quan arribem a allò que feren».¹¹

© Vet aquí dues possibilitats d'interpretar l'episodi de Sat'inik (§ 7.20):

– la trad. THOMSON, p. 192-193 posa de manifest que hi ha paral·lels entre la història de Sat'inik i la de l'Ester bíblica: el nom del rei 'Αρταξέρξης del relat bíblic es correspon amb l'Artasês d'aquesta història; el nom armeni d'Esther, Ast'inê, s'assembla molt al de Sat'inik en escriptura uncial; i el banquet inicial del llibre d'Esther esmenta també l'or i les perles, i sembla donar indicis de cerimònies matrimonials separades per a homes i dones, fet que explicaria per què, durant les bodes, Artasês estava "a la porta de palau" (*i dowrn tačarin*) i Sat'inik "a la cambra nupcial" (*yařagastin*).

– DUMÉZIL 1929 compara en canvi Sat'inik amb l'heroïna caucàsica Satana. Segons aquest autor, "ce morceau est caractéristique de la méthode de notre historien: exégèse puérilement évhémériste, appliquée à des traditions populaires qu'il a du moins le mérite de transcrire". La realitat, però, seria una altra: la salvació del germà per part de l'alana pot amagar un antic tret irànic, la santificació de l'incest, ja que Satana es casa amb el seu germà Uryzmæg; la petició de matrimoni d'Artasês, una qüestió de força major, potser no és més que l'adaptació d'algun

¹¹ Movsês Xorenac' i 2, 50 (ed. ABELEAN-YAROWT'IWNEAN, p. 177-79): *Zaysow zamanakaw miabaneal Alank' leřnakanôk'n amenayniw, yink'eans arkanelov ew zkês Vrac' asxarhin mecaw amboxiw taraceal ðnd asxarhs mer. Žořovê ew Artasês ziwroc' zôrac'n bazmowt'iwn, ew lini paterazn i mêjerkoc'ownc' azgac'n k'ajac' ew ařelnaworac'. Sakaw inč' teji tay azgn Alanac', ew gnac'eal anc'anê ðnd getn mec Kowr, ew banaki ař ezerb getoyn i hiwsişoy: ew haseal Artasês banaki i harawoy, ew getn ðnd mêj noc'a.*

Bayc' k'anzi zordi Alanac' ark'ayin jerbakal arareal zôrac'n Hayoc' acen ař Artasês xajajowt'iwn xndrêr ark'ayn Alanac', tal Artasisi zinč' ew xndresc'ê. Ew erdmowns ew dasins asêr hastatel mřtenawors, orpês zi mi ews mankownc' Alanac' aspatakaw hinic' elc'en yasxarhs Hayoc'. Ew i č'ařnowl yarjn Artasês ař i tal zpatanin gay k'oyr patanwoyn yap'n getoyn i darawand mi mec, ew i jeřn t'argmanac' jaynê i banakn Artasisi: "K'ez asem, ayr k'aj Artasês, or yal't'ec'er k'aj azgin Alanac'; ek hawaneac' banic' ac'ageřoy dsters Alanac' tal zpatanid; zi wasn miyow k'inow oč' ê ôrên diwc'azanc' zayloc' diwc'azanc' zarmic' bařnal zkendawot'iwn, kam carayec'owc'anelov i strkac' kargi pahel, ew t'snamowt'iwn yawitenakan i mêjerkoc'ownc' azgac' k'ajac' hastatel". Ew loweal Artasisi zayşpisi imastowt'ean bans gnac' yezr getoyn; ew teseal zkoysn geřec'ik, ew loweal i nmanê bans imastowt'ean c'ankac'aw kowsin. Ew koč'ec'eal zdayeakn iwr zSmbat yaytnê nma zkams srti iwroy, ařnowl zôriordn Alanac' i knowt'iwn iwr, ew dasins ew owxts hastatel ðnd azgi k'ajac'n, ew zpatanin arjakel i xajajowt'iwn. Ew hačoy t'owec'eal Smbatay, yřê ař ark'ayn Alanac' tal zřikin ôriordn Alanac' zSat'inik i knowt'iwn Artasisi. Ew asê ark'ayn Alanac': "ew owsti tac'ê k'ajn Artasês hazars i hazarac' ew biwrs i biwrowc' ðnd k'ajazgwoy koys ôriordis Alanac'".

Zays teji ařaspelabanelov vipasank'n yergeln iwreanc' asen: "Hecaw ari ark'ayn Artasês i seawn geřec'ik, ew haneal zoskêô) şikap'ok parann, ew anc'eal orpês zarcowi srat'ew ðnd getn, ew jgeal zoskêô) şikap'ok parann ðnkêc' i mêjk' ôriordin Alanac', ew sat c'awec'oyc' zmêjk' p'ap'owk ôriordin, arad hasowc'anelov i banakn iwr". Or ew čsmartowt'eamb owni aypês. K'anzi patoweal ê ař Alans mort' karmir layk'a sat ew oski bazowm taweal i varjans ařnowl zřikin ôriordn Sat'inik. Ays ê oskêô) şikap'ok parann. Doynpês ew zharsaneac'n ařaspeleal ergen, aypês aselov: "Tej oski telayr i p'esayowt'eann Artasisi, telayr margarit i harsnowt'ean Sat'inkann". K'anzi sovorowt'iwn isk êr t'agaworac'n meroc', p'esayowteamb i dowrn tačarin hasanel dahekans čapařel ibrew zhiwpateann Hřomayec'woc'; sapês ew t'agowheac'n yařagastin margarit. Ays ê čsmartowt'iwn banic's.

Sa ařajin eleal i kananc'n Artasisi cnani nma zArtawazd ew zayls bazowms, zors oč' karewor hamarec'ak' ayzm anowamb t'owel; bayc' zknisn yoržam i gorc inč' hasanic'emk'.

dels passatges on Satana és raptada pel seu futur marit, conjectura que recolza el fragment èpic on la cintura de Sat'inik és cenyida dolorosament per la corretja que li llença Artasês a cavall; i "la passió de Sat'inik pels descendents del drac" (§ 7.5.1) recorda els nombrosos adulteris de l'astuta Satana.

En qualsevol cas, el vocabulari del passatge dóna proves feaents que es tracta d'una antiga tradició oral, d'un episodi (*tel*) que "fent-ne una llegenda, conten els rondallaires [de Gojt'n] en llurs cants" (*aṙaspelabanelov vipasank'n yergeln iwreanc' asen*). Remarquem-ne alguns aspectes interessants:

– Artasês I, com la seva cronologia indica (*ca.* 188-159 aC), és molt anterior a les primeres incursions alanes contra Armènia del s. I dC; cal desestimar, per tant, la conjectura de CARRATA-THOMES 1958:21 n. 14, qui fa Artasês contemporani de Vespasià (no és pas cert que aquest estudiós iguali el relat de Movsês i la invasió alana del 36 dC tramesa per Flavi Josep, tal com pretén THOMSON, p. 192 n. 1); tampoc té cap sentit parlar, com CHAHIN 1987:247 n. 7, d'incursions alanes *ca.* 160 aC. Un llarg passatge de la *K'art'lis C'xovreba* (§ 9.3.6) semblar tractar dels mateixos esdeveniments des del punt de vista dels georgians. Al nostre parer, el més lògic és concloure que la memòria de fets històrics de diferents èpoques (potser les grans ràtzies alanes del s. I dC) s'ha barrejat aquí amb tradicions populars.

– el poble dels alans (*azg Alanac'*) està governat per un rei (*ark'ayn Alanac'*). Aquest té un fill anònim (*ordi Alanac' ark'ayin*), capturat pels armenis, que retrobarem més tard (§ 7.5.3). Sat'inik és anomenada quasi invariablement *ôriordn Alanac'* "la donzella dels alans" (*cf.* DUMÉZIL 1929:42-43 "la jeune fille, la vierge des alains", potser millor que "la princesse des alains" i que THOMSON "the Alan princess"); la seva condició reial la inferim del fet que ens és presentada com a *k'oyr patanwoy* "germana del jove" presoner; ella mateixa s'autoidentifica com a *dsters* (gen.sg.) *Alanac'* "filla dels alans".

– el "cuir vermell" (*mort' karmir*) és preat entre els alans: per això, Artasês els dóna molt *layk'a* (segons DUMÉZIL 1929:43 "peaux de cette couleur [= rouge]", segons THOMSON "lac, a red dye"); es tracta d'un hàpax: *cf.* HÜBSCHMANN 1897:157 "soll 'rother Lack' bedeuten und wäre dann = np. *lâk* (pâli *lâkhâ*, skr. *lâksâ*) 'Lack', aber die Bedeutung ist nicht sicher". Aquesta és l'explicació eventual que dóna Movsês sobre *oskêôl šikap'ok parann* "la corretja de cuir vermell amb anells d'or": tanmateix, el text armeni, d'una banda, segueix segons THOMSON, p. 193 paral·lels bíblics (Esther 8, 4; Èxode 26, 14), i, d'una altra, recorda una llegenda narta on Satana és conquerida per Uryzmæg gràcies a un "fouet màgic" (DUMÉZIL 1929:51).

7.5.3. En aquest passatge, després de fer un elogi del preceptor (*dayeak*) d'Artasês (*et'ê orpisi êr Smbat* "de quina manera era Smbat"), Movsês explica a continuació "què féu entre els alans i la fundació d'Artaz" (*zinč' yAlans gorceac', ew bnakel Artazow*): «car, després de tants actes heroics, [Smbat] va anar en ajuda del germà de Sat'inik al país dels alans amb un exèrcit per ordre d'Artasês. Ja que el pare de Sat'inik havia mort, i algú altre regnava, tiranitzant-lo, sobre el país dels alans, i perseguia el germà de Sat'inik: tot foragitant-lo, Smbat el va rebutjar, va convertir en senyor del seu poble el germà de Sat'inik, i va devastar la contrada dels seus adversaris; [i] els va portar tots junts com a presoners segurs a Artasat. Artasês va ordenar establir-los a la cara sud-est del Masik', que s'anomenava província de Šawarsan, però que ha conservat [el seu] nom primitiu Artaz; ja que la contrada d'on foren portats captius s'anomena Artaz fins al dia d'avui». ¹²

¹² Movsês Xorenac'i 2, 52 (ed. ABELEAN-YAROWT'IWNEAN, p. 182): *Zi yet aynč'ap' arowt'eanc' ôgnakan ešbôm Sat'inikan yašxarhn Alanac' handerj zôrow ert'ay hramanaw Artasisi*.

© Probablement Artaz, "la contrada d'on foren portats" (*ašxarhn owsti geric'ann*) els alans enemics del germà de Sat'inik, és igual a l'Ardoz *ašxarh* esmentat per la geografia anònima *Ašxarhac'oyc'* (§ 7.3.1); sobre l'afirmació de Movsês, MILLER 1887:107 opinava: "si de veritat la regió armènia va rebre el seu nom de l'alana, o bé si la tradició popular ("narodnoje skazanije") va utilitzar la coincidència accidental dels noms de les dues regions per a l'explicació de l'origen del nom de la regió armènia, no ens proposem pas esbrinar-ho; ara bé, la semblança entre Ardoz i Artaz és evident"; cf. V. MINORSKY *EI*² VI (1991) 201b s.v. *Mâkû*: "the name Shawarshakan may be explained from the rule of the Artsruni kings among whom the name Shawarsh (...) was frequent".

7.5.4. «En els seus dies [= els d'Artašês] també els Aṙaweleank', del poble dels alans, parents de Sat'inik, que havien vingut amb ella, foren establerts com a llinatge i principat del país d'Armènia, en tant que familiars de la gran reina. I en temps de Xosrov, pare de Trdat, entaularen parentiu amb cert guerrer de la colònia dels basilk' que havia vingut (a Armènia)».¹³

© Sobre el nom dels Aṙaweleank', "parents" (*merjawork'*) de Sat'inik, *vid.* § 7.14; quant a "Xosrov, pare de Trdat", es tracta de Xosrov I (222-238), pare de Trdat el Gran. Els *basilk'* (gr. Βαρσῆλατ) eren hunnes (cf. Miquel el Gran § 14.7.1).

7.5.5. Finalment, vet aquí el passatge on Movsês explica l'evangelització d'Ibèria (el país dels *Virk'*, l'actual Geòrgia) per Sta. Nino (arm. *Nownê* georg. *Nino*): «m'atreveixo a dir que ella [= Nino] esdevingué una apòstol; va predicar començant des de Klarjk' per les portes dels alans i dels caspis fins a les fronteres dels mask'owt'k', tal com te n'informa Agat'angelos».¹⁴

© El substantiu *aṙak'elowhi* (f.) "apòstol" és, segons THOMSON, p. 240 n. 12, "a rare use of the fem. suffix -uhi, which is generally found with proper names"; per altra banda, el terme "apòstol" no s'aplicava només als dotze primers deixebles de Crist. Sobre el trajecte seguit per Nino, *vid.* el comentari a Agat'angelos (§ 7.2.2), qui, tot i la postil·la de Movsês, no parla ni d'ella ni de la conversió de Geòrgia.

7.6. [P'awstos Bowzandac'i].¹⁵ La "Història d'Armènia" (*Patmowt'iwñ Hayoc'*) atribuïda a P'awstos Bowzandac'i (Φαῦστος Βυζάντιος, s. V) i també coneguda sota el títol d'"Històries èpiques" (*Bowzandaran Patmowt'iwñk'*), potser la traducció d'una obra grega o siríaca, ens ha arribat només en part (dels sis llibres originals, en conservem només quatre: III-VI) i tracta del període que va de l'accés

K'anzi meraw hayr Sat'inkan, ew ayl omn bṙnac'eal t'agaworeac' ašxarhin Alanac', ew halacêr zelbayrn Sat'inkan; zor vaneal herk'ê Smbat, ew tirac'owc'anê i veray azgin zelbayrn Sat'inkan, ew zerkir hakaṙakordac'n awerê; zamenayn miahamowṙ acê geri sastik yArtašat. Ew hramayeal Artasîsi bnakec'owc'anel znosa i harawoy yarewelic' kowsê Maseac', or koč'êr šawarsakan zawaṙ, i veray pahelov zbnik anowñn Artaz; k'anzi ew ašxarhn owsti geric'ann Artaz koč'i minč'ew c'aysôr zamanaki.

¹³ Movsês Xorenac'i 2, 58 (ed. ABELEAN-YAROWT'IWNEAN, p. 187): *I sora awowrs ew Aṙaweleank'd, yazgê Alanac', merjawork' Sat'inkan, zhet nora ekealk' kardec'an yazg ew i naxararowt'iwñ ašxarhis Hayoc', orpês haragatk' t'agowhwoyn meci. Ew i zamanaks Xosrovow hòrn Trdatay xnamec'eal ðnd owmemn k'aj Baslac'n ekeal hatowaci.*

¹⁴ Movsês Xorenac'i 2, 86 (ed. ABELEAN-YAROWT'IWNEAN, p. 234): *Zor hamarjakim asel, aṙak'elowhi eal k'arozec' i Klarjac' skseal aṙ drambk' Alanac' ew Kasbic' minč'ew i sahmans Mask't'ac', orpês owsowc'anê k'ez Agat'angelos.*

¹⁵ Ed. K'. PATKANEAN, *P'awstosi Bowzandac'woy Patmowt'iwñ Hayoc'*, Sant Petersburg 1883 (reimp. Nova York 1984); trad. N.G. GARSOIAN, *P'awstos Bowzandac'i: The Epic Histories*, Cambridge, Mass., 1989.

al tron de Xosrov II Kotak fins al repart d'Armènia entre Bizanci i l'Iran sassànida (ca. 330-387); és el millor (però sovint l'únic) testimoni de la història d'Armènia durant el s. IV.

7.6.1. En temps del rei armeni Xosrov II Kotak (330-338), Sanêsan, rei dels mazk'owt'k' (*t'agaworn Mazk't'ac' Sanêsan*) i assassí de Sant Gregori l'Il·luminador, va reunir contingents de diferents pobles (*Honk', P'oxk', T'awaspark', Heçmatakk', Izmaxk', Gat'k', Glowark', Gowgark', Šič'bk', Čilbk', Bałasçik', Egersowank'* i d'altres), creuà el riu Kur i saquejà tota l'Armènia des de Satal fins a Ganjak durant gairebé un any, després d'obligar a fugir a la fortalesa de Darewnk' el rei Xosrov i el catòlic (*episkoposapet*) Vrt'anês. Vet aquí, però, que el comandant en cap (*zôravar*) dels armenis, Vaç'ê Mamikonean, fins llavors absent en terres gregues, tornà i reclutà un poderós exèrcit, i atacant de matinada el campament dels bàrbars al mont C'low Glowx, els delmà. Aleshores, marxant cap a la plana del districte d'Ayrarat, va sorprendre Sanêsan a la ciutat de Vałarsapat amb un segon contingent: «quan [els bàrbars] van veure'l caure sobre ells, van fugir de la ciutat a l'escarpada regió de la fortalesa d'Ôsakan, van prendre aquells llocs deserts i rocosos com a llur refugi, i hi va tenir lloc una batalla extremament dura. I els companys d'armes del comandant dels armenis, que eren Bagrat Bagratowni, Mehowndak i Garegin Rêstowni, Vahan, *nahapet* del casal dels Amatowni, i Varaz Kaminakan, arribaren, derrotaren i exterminaren els exèrcits dels alans, els mazk'owt'k', els hunnes i els altres pobles».¹⁶

© El passatge planteja alguns problemes: en primer lloc, els *Mazk'owt'k'* han estat equiparats sovint amb els massagetes de les fonts clàssiques i, per extensió, amb els alans (així GABRIELJAN 1989 *passim*), ja que l'etnònim *Μασσαγέται*, *Massagetae* n'és sinònim en època tardana (§ 1.1.1). El text armeni, però, parla dels "exèrcits dels alans i dels mazk'owt'k'" (*zôrsn Alanac'n ew Mazk't'ac'n*) com a realitats diferents; la versió grega d'Agat'angelos 842, 873 (§ 7.2.1) dóna del gen.pl. *Mask't'ac'* una traducció *Μασσαχούτων Ούνων*. La trad. GARSOIAN, p. 389-390 afegeix entre altres l'alternativa *Mazk'owt'k'* = *Μόσχοι* (cf. *Μοσχική*, georg. *Mesxet'i*, un poble caucàsic al sud-oest de l'actual Geòrgia), però no sembla vàlida perquè les inscripcions sassànides distingeixen entre massagetes i moscos (pm. *mškyt'n*, *mwsk'n*); per a un *status quaestionis* recent, vid. KETTENHOFEN 1995:16-21. D'altra banda, Movsês Xorenac'i 3, 9 dóna una versió diferent dels fets, fent-hi participar el rei persa Šâbuhr II (309-379), esmentant "els habitants del nord del Caucas" (*bnakič'k' hiwsišoy Kawkasow*) com a atacants i substituïnt *Sanêsan* (§ 7.19) per un cert Sanatrowk, altrament desconegut.

7.6.2. Aquest passatge fa referència als preparatius d'una expedició contra el campament sassànida de Tabrîz (*T'awrêš*) en època del rei armeni Arsak II (351-67): «llavors Arsak, rei d'Armènia, va formar les tropes, va reunir el seu exèrcit, amb una multitud tan nombrosa com la sorra (d'una platja), i va marxar contra el reialme de Pèrsia. Aleshores Vasak prengué el contingent armeni, cridà els hunnes i els alans en ajut seu i arribà acudint en ajut del rei d'Armènia contra els perses».¹⁷

¹⁶ [P'awstos Bowzandac'i] 3, 7 (ed. K'. PATKANEAN, p. 15): *Ew ibrew tesin zna yarjakeal i veray iwreanc', p'axean elin i k'alak'ê anti yaraparn i kolmn yÔsakan berdin, ew zanapatn ew zk'arowt telisn apawên iwreanc' hamarec'an, ew linêr sastik paterazm yôyz yôyz. Ew nizakacic'k' zôravarin Hayoc', or êin Bagrat bagratowni, Mehowndak ew Garegin rorstownik', ew Vahan nahapetn amatowneac' tohmin, ew Varaz kaminakan, hasanêin harkanêin satakêin zôrsn Alanac'n ew Mazk't'ac'n ew Honac'n ew zayloc' azgac'n.*

¹⁷ [P'awstos Bowzandac'i] 4, 25 (ed. K'. PATKANEAN, p. 122-123): *Apa zôrazo]ov linêr Arsak ark'ay Hayoc', ew kowtêr ar ink'n zôrs bazowms ibrew zawaz bazmowt'eamb, ew xalayr i veray*

© Segons el text, Vasak, del casal dels Mamikonean, comandant suprem (*sparapet*) de l'exèrcit armeni i preceptor (*dayeak*) d'Aršak II, va destruir el campament (*bown banak*) dels perses, saquejant al mateix temps l'Azerbaitjan (*Atrpatakan*). Aquest episodi, desconegut per altres fonts clàssiques armènies, està farcit de fòrmules èpiques i va seguit de vint-i-tres capítols dedicats a catalogar victòries armènies sobre successives invasions perses, potser reflex de la llarga guerra armènio-persa dels anys 359-367/8, que acabà tanmateix amb la mort d'Aršak i la conquesta d'Armènia per Šâbuhr II.

7.7. «Rondallaire anònim».¹⁸ Têr-Mkrtč'ean i Têr Movsisean van publicar l'any 1921 sota el nom de "Història de Šapowh Bagratowni" el text d'un manuscrit trobat l'any 1917, procedent de la regió de Vaspowrakan i Mows; tanmateix, l'obra de Šapowh, avui perduda, estava dedicada a la família dels Bagratowni, del nord d'Armènia, mentre que el present text tracta del casal dels Arcrowni de Vaspowrakan, motiu pel qual la crítica ha rebutjat més endavant aquesta identificació. El treball, que comença explicant la vida de Mahoma i l'origen de l'Islam, està consagrat en la seva segona meitat a les gestes dels prínceps Arcrowni, així com a llurs relacions amb els reis bagràtides i els califes musulmans, i arriba fins a finals del s. X; val a dir, però, que el seu valor literari i la seva fiabilitat com a document històric són limitats.

7.7.1. Després d'apoderar-se de la ciutat de Darband, Ahmat, fill de Mahmêt i general d'Amr, governant de Bagdad, va prendre "la fortalesa que hi ha sobre la porta dels alans" (*amroc 'n or i veray drann Alanac'*). Aleshores, per tal d'informar-se sobre el país dels alans, en companyia de Malim, germà d'Amr, va interrogar un dels nadius: «i digué Ahmat: "en aquest país, què hi ha?". Digué l'home: "el país està ple de tota mena de béns; en ell hi ha molt d'or, magnífics vestits, cavalls de raça, armes de metall trempades amb la sang de reptils, cuirasses de cota de malla i pedres precioses". I quan Ahmat va escoltar tot això, va tenir un viu desig d'entrar-hi per la porta (dels alans) i, tot obrint-la, van entrar-hi set mirfades. Els alans se n'assabentaren, reuniren llurs tropes, ocuparen els congosts dels camins, els conteniren en un lloc estret i començaren a especejar-los sense pietat. Els generals perses Ahmat i Malim van patir greus ferides i van caure dels cavalls. Sortint amb dos-cents homes a través del Caucas, els vingué d'un pèl per a salvar-se i es refugiaren a la ciutat de Darband. Així massacrà l'exèrcit dels alans l'exèrcit dels tajiks».¹⁹

© El text esmenta tot seguit un atac d'Ahmat contra l'emperador romà Lleó i la ciutat de *Xrsoypolis*, de ben segur el setge de Constantinoble pels àrabs dels anys 717-718, en temps de Lleó III (717-741); aleshores, potser cal veure en *Amr*,

asxarhin Parsic'. *Apa arnoyr Vasak zgowndn Hayoc'*, ew zHonsn handerj Alanôk'n koč'el yôgnakanowt'iwn, ew hasanêr dimêr yôgnakanowt'iwn t'agaworowt'eann Hayoc' i veray Parsic'.

¹⁸ Ed. G. TÊR-MKRTČ'EAN & M. TÊR MOVSISEAN, *Patmowt'iwn Šaphoy Bagratownwoy*, Êjmiacin 1921 (citada a través de GABRIELJAN 1989:84-85 i 99); l'edició més recent de M. DARBINYAN-MELIK'YAN (Erevan 1971) no ens ha estat accessible.

¹⁹ «Rondallaire anònim» (ed. TÊR-MKRTČ'EAN-TÊR MOVSISEAN, p. 74): *Ew asê Ahmad: «Zinč' asxarh kay i nma». Ew asê ayrs: «Asxarhn amenayn barowt'eamb li; ew kay i nma oski bazowm ew handerjs paycafs ew erivars azniws ew zêns p'olovpats mxeal areamb sojnoc' ew zrêhs verts ew akans patowakans». Ew ibrew lwaw Ahmat zays amenayn ôzarec'aw mtanel ðnd downr ew bac'eal miin biwrk' 7. Ew lowan Alank' ew kazmec'in zôrs iwreanc' ew kalan zkapanin çanaparhac' ew argel(e)c'in znosa i hez teji mi ew sksan anxnay kotorel znosa. Ew zôravark'n Parsic' Ahmat ow zMalim harvan sastik harvacawk' ew ankan erivarac'. Ew erkir iwr mardov leal ðnd Kovkass, marzaypowrc leal p'axean ew ankan i k'ajak'n Darp(and). Ew aypês satakec'in zôrk'n Alanac' (z)zôrk'n Taçeac'.*

governant de Bagdad, el califa omeia 'Omar II (715-720) i en *Malim* el seu germà Maslama. Ara bé, tot i que altres fonts armènies recorden aquesta incursió dels àrabs (*Taçik'*, *Parsk'*), cap d'elles no esmenta els alans: així, Lewond (*Patmowt'iwn* 12) parla dels *Honk'* i T'ovmay Arcrowni (*Patmowt'iwn Tann Arcrowneac'* 3, 10) dels *Canark'* (cf. THOMSON 1988-89:193 n. 61). La problemàtica historicitat del passatge es veu compensada per la descripció dels "béns" (*barowt'iwnk'*) del "país dels alans" (*ašxarhn Alanac'*); quant a les "armes de metall" (*zêns p'oļovpats*) & "cuirasses de cota de malla" (*zrêhs verts*), cf. les ὄπλα ... ἀπὸ χαλκοῦ & λωρίκια ἐξαίρετα de Ladnic Calcocòndiles (§ 5.32.1).

7.8. Fonts hagiogràfiques. GABRIELJAN 1989:48-50 i 95-96 dóna breus extractes, gairebé sense context, de dos monuments hagiogràfics armenis del s. V, el "Martiri dels Voskian" i el "Martiri dels Sowkiasian".²⁰ El passatge del "Martiri dels Voskian" enllaça amb tradicions del passat llegendari d'Armènia: uns "homes sants" (*ark' sowrbk'*) bategen els "parents" (*merjawork'*) de la "Gran Reina" (*Mec Tagowhi*) Sat'inik (vid. § 7.5.4), que havien vingut amb ella del país dels alans (*yAlanac'*). "Aquests (alans) eren gloriosos i poderosos, pertanyents a la més alta noblesa i els primers en el combat".²¹ Tanmateix, després de la mort de Sat'inik, alguns d'aquests alans cristians foren martiritzats (per altres alans?) i enterrats en un lloc on Sant Gregori l'Il·luminador construiria més tard una capella.²² D'altra banda, el "Martiri dels Sowkiasian" explica com, informat per un home anomenat *Skohér* (§ 7.21), el rei (*t'agaworn*) dels alans va enviar alguns "homes braus" (*ars k'ašs*) dirigits per *Barlax* (§ 7.17) al mont Sowkawêt per tal de fer tornar o occir aquelles "gents de la porta dels alans" (*mardikk' ... yAlanac' dranê*), entre les quals hi havia un antic "dignatari segon en el poder" (*yerkordakan zawrên t'agakic'*, glossat per GABRIELJAN 1989:96 com "vtoroj sanovnik v gosudartsve"; cf. FROUNDJIAN 1952:163 s.v. *t'agakic'* "Mitregent": títol irànic).²³

7.9. Owřnayr, rei dels alans. Un passatge de la "Vida del patriarca Sant Nersês I el Gran", artífex del primer sínode de l'església armènia a Astișat l'any 365, parla d'una incursió contra Armènia a través de la "porta dels alans" (*dowřn Alanac'*) per part de diversos pobles del nord (*zôrkn Honac' ew Mazk't'ac' ew Alanac', ew Lp'nac', T'awmatkac' 127 ew Gowbowrêic', Őmahac', Gowgarac', Owzac', Čowlac', Šibac'*) dirigits per cert *Owřnayr*, "rei dels hunnes" (*t'agaworn Honac'*) i aliat del "rei dels perses" (*t'agaworn Parsic'*) Šapowh, això és, Šâbuhr II (309-379).²⁴ Aquest *Owřnayr*, vençut per Mowșe! Mamikonean, *sparapet* del rei armeni Pap (ca. 367-374), és anomenat més endavant "rei dels alans" (*t'agaworn Alanac'*).²⁵ Altres historiadors més fidedignes, tanmateix, el fan

²⁰ Ed. I. ABULADZE, *K'art'uli da somxuri literaturuli urt'iert'oba*, Tiflis 1944 (non vidi).

²¹ Martiri dels Voskian (ed. ABULADZE, p. 12-13 apud GABRIELJAN 1989:49): *êin ark's aysok'ik p'arawork' ew hzawrk', kargealk' i veray gawowc' ew i gorc paterazmac' arajink'*.

²² Martiri dels Voskian (ed. ABULADZE, p. 16-17 apud GABRIELJAN 1989:50).

²³ Martiri dels Sowkiasian (ed. ABULADZE, p. 18-21 apud GABRIELJAN 1989:96).

²⁴ *Patmowt'iwn srboyn Nersisi Part'ewi Hayoc' hayrapeti*, ed. *Sop'erk' Haykakan*, vol. VI, Venècia 1853, p. 70-71 (apud GABRIELJAN 1989:42-43).

²⁵ *Ibid.*, p. 81 (apud GABRIELJAN 1989:43).

rei dels albanos;²⁶ el seu nom sembla armeni (*owr̄n* "martell" + *ayr* "home" = "l'home de la maça", una probable etimologia popular).

7.10. Ałowank' = Alank'. En la seva "Història d'Armènia", Lazar P'arpec'i (s. V) fa parlar en aquests termes el *sparapet* Vasak Mamikonean sobre la porta dels albanos: "quan jo era *marzpan* d'Ibèria i [el control de] la porta dels albanos estava en les meves mans, molts cabdills hunnes van esdevenir amics meus mitjançant pactes i juraments".²⁷ Amb encert, GABRIELJAN 1989:41-42 proposa, a partir del context, que *dowr̄n Ałowanic'* "la porta dels albanos" no és sinó *dowr̄n Alanac'* "la porta dels alans" = Darial.²⁸ Així mateix, quan el bisbe Sebêos (s. VII) esmenta en la seva història "el pas de Çor i el dels albanos" (*zPahakn Çoray ew Ałowanic'*),²⁹ de ben segur cal pensar en Darband i Darial, tal com en el passatge d'Agat'angeļos *zdrown Alanac' ew zÇoray pahakin* (§ 7.2.1); cf. el gr. πῦ[λ]ῶ[ν] Ἀλβαν]ῶν com a traducció del pahl. 'l'n'n BBA, part 'l'nn TROA (§ 11.5.1).

7.11. Sarmatac'ik', Skiwtac'ik' = Alank'. En la seva "Història Universal", Vardan el Gran (s. XIII) esmenta "el príncep dels sàrmates, que es troben a l'altra banda del Caucas, anomenat Ber"³⁰ en temps d'Abas (928-951), rei d'Armènia. Una versió més completa dona Step'anos Tarôneç'i (o Asoļik: s. X-XI), autor també d'una "Història Universal" (potser la font de Vardan), que diu: "[Abas] va posar fi a una invasió d'Armènia per part d'ibers i sàrmates; [contra aquesta] va anar un dia amb una gran multitud de tropes Bêr, príncep dels abkhaz, [però oriünd] del país dels sàrmates, que es troben a l'altra banda del mont Caucas, semblant a Bêl en insolència".³¹ Tant *Virk'* com *Ap'xazk'* fan referència probablement a la dinastia d'Ap'xazet'i, aleshores representada per Giorgi II (ca. 915/6-959/60; cf. TOUMANOFF 1956:82); tanmateix, les fonts georgianes no esmenten conflictes amb Armènia en aquest període. GABRIELJAN 1989:44, 85 creu que els *Sarmatac'ik'* no són altra cosa que alans, equació possible en aquest cas (sobre el "sàrmata" *Ber / Bêr*, potser un mercenari, *vid.* § 7.18). Tanmateix, quan Step'anos Orbelean (s. XIII), en la seva "Història de la província de Siwnik'", parla de "multituds de perses i de khàzars, de corasmis i d'àrabs, i també de turc[man]s d'Escítia",³² és improbable que els *skiwt'ac' i T'owrk'astanik'* siguin alans (així GABRIELJAN 1989:45); cal no oblidar que aquest etnònim arcaïtzant és

²⁶ Movsês Xorenac'i *Patmowt'iwn Hayoc'* 3, 37; P'awstos Bowzandac'i *Bowzandaran Patmowt'iwnk'* 5, 4.

²⁷ Lazaray P'arp'ec'ioy *Patmowt'iwn Hayoc' ew t'owjt' ar Vahan Mamikonean*, ed. Erevan 1982, cap. 45, p. 196: *ew es minç' Vrac' marzpann êi ew dowr̄n Ałowanic' yimowm jeřin êr bazowm zôraglowxk' Honac' ðnd is barekamac'an owxtiw ew erdmamb.*

²⁸ Cf. tanmateix la traducció de R. BEDROSIAN, *Ghazar P'arpec'i's History of the Armenians*, Nova York 1985, p. 154: "the Gate of the Ałbanians".

²⁹ Ed. V.G. ABGAREAN, *Patmowt'iwn Sebêosi*, Erevan 1979, cap. 9, p. 69 (*apud* GABRIELJAN 1989:42).

³⁰ *Mecin Vardanay Patmowt'iwn Tiezerakan*, ed. Moscou 1861, p. 119 (*apud* GABRIELJAN 1989:44): *isxann Sarmatac'woc', or yaynkoys Kovkasow Ber anown.*

³¹ *Step'anosi Taroneç'ioy Patmowt'iwn Tiezerakan*, ed. St. Petersburg 1885, p. 171 (*apud* GABRIELJAN 1989:85): *ew zVrac' ew zSarmatac'woc' aspatakn dadarec'oyc' yasxarhês Hayoc', or i miowm awowr bazmaxowr̄n banakôk' zôrôk' elanêr Bêrn bêlapês ambartawanowt'eamb, isxann Ap'xazac', i Sarmatac'woc' asxarhên, or yaynkoys k'an zKovkasean lerinn.*

³² *Patmowt'iwn nahangin Sisakan arareal Step'anosi Ôrbelean*, ed. Tiflis 1910, p. 373 (*apud* GABRIELJAN 1989:45): *bazmowt'iwnk' Parskac' ew Xazrac', Xorazmac' ew Arabkac', ew ew skiwt'ac' i T'owrk'astaneayc'.*

polivalent i gairebé sinònim de "bàrbars"; les fonts bizantines *e.g.* anomenen Σκύθαι dotze pobles turcs diferents entre els ss. V-XV (*cf.* *ByzTurc* II 236-239).

7.12. Haykakan Hamabarbař. Gràcies a les concordances d'antics autors armenis (*Haykakan Hamabarbař* = *HH*), compilades sota la direcció d'A.S. ԼԱՐԻԲՅԱՆ i editades a Erevan a partir de 1972, hem pogut assabentar-nos que també parlen d'alans:

– la "Història Universal" (*Patmowt'iwñ Tiezzerakan*) de Step'anos Taròneç'i Asolìk (s. X-XI): *HH* 18/1, p. 17 *s.v.* *Alank'* = ed. Sant Petersburg 1885, p. 82;

– els "Poemes" (*Banastelcowt'yowñner*) en armeni vulgar de Frik (s. XIII): *HH* 19/1, p. 5 *s.v.* *Alan* = ed. Erevan 1941, p. 233, 240. El primer passatge esmenta "l'alà fill del sol" (*Alan arewordi*), el segon "l'alà oriental (= d'on surt el sol)" (*Alan arewelk'c'i*), que ABAJEV 1960:12 interpreta com "the Alan who worships the sun" a partir d'un passatge d'Heròdot (1, 216, 4 θειῶν δὲ μούνον ἥλιον σέβονται "d'entre els déus [els massagetes] veneren només el sol") i dels noms culturals oss. *Xürzærin* «sol auri» & *Xürty Xürzærin* «sol de sols».

– la "Història dels tàrtars" (*Patmowt'iwñ T'at'arac'*) de Het'um Patmiç' (s. XIV): *HH* 17, p. 170 *s.v.* *Alank'* = ed. Venècia 1842, p. 14 *s.v.* *Alank'*. Aquest passatge, més extens, confon tanmateix albans (*Ałowank'*) amb alans (*Alank'*): "el reialme de Geòrgia comença per l'est a partir de la gran muntanya dels *albans (*Alponis* = **Ałowanic'*); allà hi viuen molts pobles diferents: i, a causa d'aquesta, aquella província s'anomena *Albània" (*t'agaworowt'iwñ Vrac' yarewelic' kowsê sksani i mec leřnê anti or koč'i Alponis; and bazowm azgk' bnaken zanazank': ew vasn aysorik nahangn ayn koč'i Alank'*).

Onomàsticon

Per a la transcripció de l'armeni hem seguit SCHMITT 1981, amb l'única excepció de la lateral <|> (per problemes gràfics).

Abreviatures utilitzades en l'apartat D:

- MS = Martiri dels Sowkiasian (pàg. ed. ABULADZE, Tiflis 1944);
- MV = Mecn Vardan Barjraberj *Patmowt'iwñ Tiezzerakan* (pàg. ed. Moscou 1861);
- MX = Movsês Xorenac'i *Patmowt'iwñ Hayoc'* (llibre i capítol);
- PB = P'awstos Bowzandac'i *Bowzandaran Patmowt'iwñk'* (llibre i capítol);
- ST = Step'anos Taròneç'i *Patmowt'iwñ Tiezzerakan* (pàg. ed. Sant Petersburg 1885).

En un antropònim (*Asxadar*), l'apartat D inclou variants procedents de les obres històriques del bisbe Owxtanês (s. X) i de l'estudiós Mik'ayêl č'amç'ean (s. XVIII), d'acord amb el testimoni de *NB*.

7.13. Ałanayozan Աղանայոզան

NP [m.] D *Ałanayozan* PB 4, 38 (MX 3, 34 *Alanaozan*; *cf.* *NB* 13a). — P General persa al servei del rei sassànida Šâbuhr II (s. IV). — I Documentat també en papirs en la forma composta pahl. *štr'l'nywc'n /šahr-Âlân-yôzân/*, gr. *Σαραλανεοζαν*; WEBER 1991:233-234 explica el pahl. *Âlân-yôz-* (arm. *Ałanayoz-*) com "auf die Alanen begierig" sc. "die Alanen bekämpfend", a partir de la comparació amb el part maniqueu *rzmywz /razm-yôz/* "kriegerisch, kriegslüstern" (*cf.* *Pahl.* II 40 *s.v.* *âyôz-*: "eager for battle"); aleshores, tindríem un possible sobrenom (no un títol) integrat per l'etnònim *Alân-*, l'equivalent de l'av. *yaoz-*, ap. *yaud-* i un sufix *-ân* adjectivador (no patronímic). WEBER sembla ignorar, però, que MARQUART 1905:82 ja féu una conjectura similar, recollint a més dos hàpax arm. *ałanazgik'* i *ałanadrawšk'* amb aquest primer element, i que PERIKHANIAN

1966:23-24 n. 9 refusà la presència de l'etnònim *Alân-* en aquests compostos, suggerint una forma pahl. **âlân* "batalla", a partir de l'av. *arəza-* "combat".

7.14. Aṙaweleank' Առաւելեանք

NF [pl.] D *Aṙaweleank'* MX 2, 58. — P Família alana, emparentada amb la reina Sat'inik (§ 7.5.4). — I Segons MARQUART 1903:490, "els orientals" (però aleshores seria *arewel-*, no *aṙawel-*); potser el plural d'un patronímic arm. *Aṙawel-ean* "descendent d'Aṙawel"; cf. l'adj./adv. arm. *aṙawel* "molt" i l'etnònim *Argowêl / Margowêl*, que l'Aṣṣarhac 'oyc' (§ 7.3.1) localitza al sud dels *Alank' Aṣ-Digor*.

7.15. Aṣṣadar Աշխարհար

NP [m.] D *Aṣṣadar* MX 2, 83 (*Aṣṣendar* Owxtanês; *Aṣṣarad* ĉ'amč'ean: cf. NB 43b). — P Rei dels alans (s. III), pare d'Asxên (§ 7.5). — I Segons JUSTI (NB 43), "die Herrschaft führend (?)". Si acceptem com a primer element l'oss.dig. *æxsaræ* < air. **xšaθra-* (cf. § 9.9 *Aḡsart'an*), hom pot veure-hi un hipotètic arm. **Aṣṣar(t)dar*, préstec d'una forma sàrmata (alana) **xšart-dâr* (cf. part *sahr-dâr*, pm. *sahr-yâr* "senyor, sobirà" < **xšaθra-dâra-*) amb metàtesi arm. (a)šx < sarm. *xš* (cf. § 7.16 *Aṣṣên*) i dissimilació; cf. l'antropònim Ἀρδαρος, profusament documentat (s. II-III^p) i comparat amb l'oss. *ældar* "senyor, príncep" < **arma-dâra-* (cf. oss.ir. *ærm daryn* "protegir"); el verb oss.dig. *darown* ir. *daryn* "tenir" és encara avui productiu en la forma *dar-* com a segon element de compost (cf. OË III 80; NB 21b; Slav. I 131, 189; OJaF I 154; Osn. 279; PN 68-69; IËSOJa I 126-128). En opinió de R. SCHMITT (comun. epistolar del 2.3.1995), "äußerst hypothetisch".

7.16. Aṣṣên Աշխէն

NP [f.] D *Aṣṣên* MX 2, 83 (gr. Ἀσιχήνη: cf. NB 43b). — P Alana (s. III-IV), filla d'Asxadar i muller (ca. 293) del rei armeni Trdat III el Gran (§ 7.5). — I Oss.dig. *æxsînæ* ir. *æxsîn* "senyora" < air. **xša(i)θnî-* (cf. av. *xšōiθnî-* "la brillant, la regnant"); el mot alà es troba documentat en l'epíleg a la *Theogonia* de Tzetzes (vv. 19-20: χσινά «ἀρχόντισσα») i com a préstec en l'ant. hong. *achscin* (ca. 1150) > hong. *asszony* "dona (casada), senyora" (NB 43b; HÜBSCHMANN 1897:20; SKOLD 1925:17; OJaF I 43, 64, 257; BENVENISTE 1959:18-19, 145; PERIKHANIAN 1966:25 n. 12; Sarm. 63; JOKI 1973:253); en canvi, R. SCHMITT WZKM 84 [1994] 292 n. 10 suggereix una forma air. **Axšainâ*, menys problemàtica fonèticament. Segons ABAJËV (*IËSOJa* IV 236 n. 1), "és possible datar amb prou exactitud l'aparició d'aquest nom a Armènia. Va arribar-hi el s. II dC junt amb la princesa alana *Sat'enik* (oss. *Satana*), que a Ossètia era anomenada *Æxsînæ* «senyora». Quan va casar-se amb el rei armeni Artasês, aquest segon nom seu va esdevenir a Armènia un nom femení popular (amb l'habitual metàtesi armènia *xš* > *šx*)" [la cronologia d'Artasês, però, és anterior: 188-159 aC].

7.17. Barlax Բարլախ

NP [m.] D *Barlax* MS 18-21. — P Capítost d'un exèrcit d'alans en època incerta; cf. GABRIELJAN 1989:96 (§ 7.8). — I Etimologia desconeguda.

7.18. Bêr Բէր

NP [m.] D *Bêr* ST 117 // *Ber* MV 119. — P Príncep sàrmata (s. X) al servei dels bagràtides d'Ap'xazet'i; cf. GABRIELJAN 1989:85 (§ 7.11). — I Potser en connexió amb l'oss.dig. *beræ*, *bewræ* ir. *bîrae* "molt" < air. **baivar-*

"10.000", present en antropònims com ara Βατορασπος (Tanais 220^p) o *Beorgor* (§ 2.47); cf. el part / pm. *bêwar* "10.000", d'on l'arm. *biwr* íd. (*NB* 60b-61a; *Slav.* 133; *OJaF* I 159-160; *Osn.* 283-284; *PN* 82; *IËSOJa* I 262; *Sarm.* 86; SCHMITT 1983:91). Si l'antropònim Σαδαιος (Olbia) significa, com va proposar ABAJEV (*OJaF* I 181; *Osn.* 302) "cap de cent (*sædæ*) homes", *Ber* podria ser un "cap de miriada" (cf. però *NB* 270a; *Slav.* 147; *PN* 202; ALEMANY 1993:32; falta a *IËSOJa* III 52-53). Curiosament, MV 119 diu que Bêr "arribà amb moltes miriades prop del riu Kura" (el ... *bazowm biwrowk' aĀ KowĀ getov*). Segons R. SCHMITT (comun. epistolar del 2.3.1995), ambdues conjectures són, però, impossibles des d'un punt de vista morfològic.

7.19. Sanêsan Սանէսան

NP [m.] D *Sanêsan* PB 3, 6-7. — P Rei dels mazk'ut'k' del casal dels Arsakuni (s. IV), assassinat de Sant Gregori l'Il·luminador (§ 7.6.1). — I Identificat amb l'antropònim *snysrk(n)* /Sanêsarakân/, derivat patronímic de *Sanêsar*, documentat en un fragment part del s. II-III dC procedent de Dura; cf. BENVENISTE 1966:106: "nom parthe, peut-être apparenté à *Sanatrûk*, mais d'analyse incertaine". La controvertida equació *Mazk'owt'k* = massagetes = alans, el fet que hom esmenta *Alank'* entre les tropes d'aquest rei i l'element inicial *san-* van portar VERNADSKY 1963:408 a veure-hi un nom alà relacionat amb *Sangibanus* (§ 4.48).

7.20. Sat'inik Սատինիկ

NP [f.] D *Sat'inik* MX 1, 30; 2, 49-50, 52, 58 et cet. — P Personatge llegendari, filla d'un rei dels alans i muller del rei armeni Artasês I (§§ 7.5.1-4) — I Com que l'historiador tardà Č'amĉ'ean anomena el seu germà *Sat'ên*, JUSTI veu en *Sat'inik* un diminutiu d'aquest darrer, que compara amb l'arm. *sat'* "ambre" (*NB* 291b-292a); vid. també el comentari a § 7.5.2, on *Sat'inik* = error de lectura per *Ast'inê* "Esther" (improbable). Més encertada sembla la connexió amb el nom de l'heroïna narta *Satana*, segons ABAJEV (*IËSOJa* III 39-40; cf. BAILEY 1965:2) "un antic antropònim femení alà", d'etimologia obscura; a partir de la forma armènia, però, R. SCHMITT (comun. epistolar del 2.3.1995) considera aquesta equiparació inversemblant.

7.21. Skoher Սկոհեր

NP [m.] D *Skoher* MS 18-21. — P Alà (?); cf. GABRIELJAN 1989:96 (§ 7.8). — I Etimologia desconeguda.

VIII. FONTS CATALANES MEDIEVALS

8.1. Els alans i la Gran Companyia Catalana. La firma de la pau de Caltabellotta va posar fi l'any 1302 a la guerra de les Vespres Sicilianes, deixant sense ocupació l'exèrcit d'almogàvers catalano-aragonesos que hi havia lluitat a favor del rei Frederic III de Sicília; tanmateix, davant la conquesta de l'Àsia Menor bizantina pels turcs, Roger de Flor, vice-almirall de Frederic, va oferir els seus serveis a l'emperador Andronic II Paleòleg, qui els acceptà de bon grat, ja que es trobava en una situació crítica; així, doncs, el setembre de l'any 1303 arribava a Constantinoble la Gran Companyia Catalana, amb uns 6.500 homes a les ordres de Roger, qui fou nomenat Gran Almirall de la Flota (gr. μέγας δούξ > cat. *megaduc*) i es va casar amb la princesa Maria, filla d'Irene Paleologuina i Ivan III Asen de Bulgària. Aquests esdeveniments marquen el principi d'una llarga aventura militar que culminaria amb la conquesta dels ducats d'Atenes (1311) i Neopàtria (1319) pels catalans; un dels seus episodis inicials, però, interessa el nostre estudi: l'enfrontament que sostingueren els almogàvers de la Gran Companyia i un contingent de mercenaris alans entre els anys 1304 i 1306, fet que descriuen, de manera complementària, les fonts catalanes i bizantines (§ 5.31.2) contemporànies.

Fons literàries catalanes medievals

8.2. Ramon Muntaner.¹ Fill de Perelada, a l'Alt Empordà, Ramon Muntaner (1265-1336), soldat de fortuna i en la maduresa autor d'una de les quatre grans cròniques catalanes medievals, fou procurador general de Roger de Flor a

¹ Ed. J.M. DE CASACUBERTA en col·laboració amb M. COLL I ALENTORN, *Ramon Muntaner. Crònica*, I-IX, Barcelona 1927-1952; l'edició posterior de F. SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1983², p. 665-1000, és menys fiable, però interessant pel seu prefaci (pp. 91-101) i les seves notes erudites.

Sicília i després mestre racional de la Gran Companyia, i va acompanyar l'expedició a l'Imperi d'Orient entre els anys 1303 i 1307; per tant, la relació detallada que fa dels esdeveniments que va viure ens forneix d'una font de primera mà per a l'estudi d'aquest període.

8.2.1. Un primer passatge recorda l'assassinat de Roger de Flor, aleshores ja nomenat cèsar (gr. *καῖσαρ*), a Hadriàpolis (cat. *Andrinòpol*, l'actual Edirne) a mans de Girgon (§ 8.3), cap dels alans.² Desoïnt els consells dels seus, Roger volgué anar a retre homenatge a Miquel IX (cat. *xor Miqueli*), fill de l'emperador i segon basileu, abans de passar de nou a l'Àsia Menor per combatre contra els turcs; la mort va sorprendre'l, però, al setè dia de la seva arribada, el 30 d'abril del 1305 (cf. FAILLER 1990:67). L'autor material del crim, aquí només suggerit però confirmat per un passatge posterior (§ 8.2.2) i per Paquimeres (d'ara en endavant: § 5.31.2), fou, sens dubte, Girgon; tanmateix, mentre que Muntaner, que esmenta els alans aquí per primer cop, considera Miquel l'instigador de l'assassinat, Paquimeres l'excusa i descriu el fet com una venjança personal de Girgon (cf. RUBIÓ I LLUCH 1927:13; LOWE 1972:62-63). Probablement, la veritat es troba a mig camí d'ambdós, ja que Muntaner es calla un esdeveniment anterior de gran transcendència: la mort del fill de Girgon un any abans a Cízic en una brega amb els almogàvers, seguida l'endemà per una batalla campal.

Els *turcoples* (ms. C *turclopes*, *turcloples*, gr. Τουρκόπουλοι) eren turcs seljúcides cristianitzats i integraven un tercer cos mercenari a les ordres de cert Melik (cat. *Melic*, gr. Μελήκ; cf. MORAVCSICK 1943:165, 275; LAURENT 1956:361); potser es trobaven entre els "orientals" (οἱ ἀπ' ἀνατολῆς, οἱ ἀνατολικοί) esmentats per Paquimeres com a partícips del crim. Aquest sembla presentar en ambdues fonts els trets propis d'una venjança de sang: segons Muntaner, "van tot especejar lo cèsar"; segons Paquimeres, "feren peces de son cos i en tastaren la sang" (*Hist.* 12, 24 ἐκείνον διεσπάραξαν καὶ ἀπερρόφουν τοῦ αἵματος). La mutilació del cadàver d'un enemic comportava la seva humiliació i alhora impedia que tornés a la terra en condicions de venjar-se; en una llegenda osseta, l'heroi Batraz, després d'occir Sajnæg Ældar, l'assassí del seu pare

² Muntaner *Crònica* 215 (ed. CASACUBERTA vol. VI, p. 46-47): *E con hac ab ell ensems estat sis jorns, al setèn jorn xor Miqueli hac fets venir a Andrinòpol Girgon, cap dels alans, e Melic, cap dels turcoples, així que foren entre tots ben vuit milia hòmens a cavall. E aquell dia ell convidà lo cèsar; e con hagren menjat, aquell Girgon, cap dels alans, entrà en lo palau on estava xor Miqueli ab sa muller e el cèsar, e van trer les espaes e van tot especejar lo cèsar e tots aquells qui ab ell eren; e puis per la ciutat mataren tots quants ab lo cèsar eren venguts, que no n'escaparen mas tres qui se'n muntaren en un campaner. E d'aquells tres era la u En Ramon Alquer, fill d'En Gisbert Alquer, cavaller de Castelló d'Empúries; e l'altre, fill de cavaller de Catalunya, per nom Ramon de Tous; e l'altre, Bernat de Roudor, de Llobregat. E aquests foren al campaner combatuts, e ells defensaren-se tant, que el fill de l'emperador dix que peccat seria si morien, e així assegurà'ls. E aquests tres solament n'escaparen.*

E encara féu major malvestat lo dit xor Miqueli: que ordonat hac que els turcoples, ab partida dels alans, hac trameses a Gal-lípol, e hac ordonat que aquell dia que el cèsar morria, que ells correguessen a Gal-lípol e per tots los casals. E nós havíem meses los cavalls en herba, e estava la gent per los casals. Què us diré? Que així ens vengren descuidats, que ens tolgueren tots los cavalls que teníem per los casals, e més de mil persones que ens mataren; així que no ens romangueren mas dos-cents e sis cavalls, e nós no romanguerem mas tres milia tres-cents set hòmens d'armes, entre de cavall e de peu, e de mar e de terra. E tantost van-nos posar setge davant, e venc tanta de gent sobre nós, que foren més de deu milia hòmens a cavall, entre turcoples e alans e grecs, e ben trenta milia hòmens de peu. E el megaduc, ço és a saber, En Berenguer d'Entença, ordonà que faéssem vall, e que metéssem dins lo vall tot lo raval de Gal-lípol; e així ho fém. Què us diré? Ben quinze jorns esteguem així, que tots dies havíem torneigs ab ells dues vegades lo dia; e cascun jorn era nostre desastre, que perdiem nós ab ells.

Xæmyc, li talla el braç dret, tot i que més tard el restitueix als parents de la víctima per ordre de Satana, atès que "no és el costum dels narts enterrar una persona tan distingida privant-la d'una part del seu cos". Aquest acte de pietat i la descripció de l'ultratge del cadàver de Roger potser denunciïn antics usatges ja descrits per Heròdot (4, 62-64), com és ara que els escites bevien la sang del primer home que mataben i amputaven el braç dret d'aquells presoners enemics que sacrificaven; per a la venjança de sang entre els ossets *vid.* KOVALEWSKY 1893:233-267; DUMÉZIL 1978:251-253.

Malgrat que Muntaner esmenta una "partida dels alans" durant la matança i setge dels catalans a Cal-lípol (cat. *Gal-lípol*, gr. Καλλίου πόλις), oblida la seva participació en enfrontaments posteriors entre la Gran Companyia i les tropes imperials, com ara la batalla d'Apros o Hèmere, a finals de juny del 1305 (*cf.* FAILLER 1990:73).

8.2.2. La venjança alana per la mort del fill de Girgon i els fets de Cízic suscitarà, tanmateix, una venjança catalana. Els alans, "qui havien mort lo cèsar", són reivindicats de sobte com a objecte de revenja³ i Muntaner dedica tot un capítol a narrar l'expedició punitiva que la Gran Companyia va emprendre contra ells la primavera de l'any 1306 (*cf.* FAILLER 1990:77-78).⁴ El lloc aproximat de

³ Muntaner *Crònica* 225 (ed. CASACUBERTA vol. VI, p. 65): E après pocs de jorns mesem-nos tuit en cor, En Rocafort, e En Ferran Eixemenis, e jo e els altres, que tot quant havíem fet no valia res, si no ens anàvem combatre ab los alans, qui havien mort lo cèsar.

⁴ Muntaner *Crònica* 226 (ed. CASACUBERTA vol. VI, p. 66-68): *E així, ab la gràcia de Déu la host pensà d'eixir de Gal-lípol. E sapiats que tota hora havia dotze jornades entrò lla on los alans eren, de Gal-lípol, així que fora eren de la terra de l'emperador e eren en la terra de l'emperador de Lautzara. E si negun me demana la quinta com se partia així, que dos-cents hòmens qui devien romandre ab mi a Gal-lípol n'haguessen lo terç, jo us dic que per ço se faia com negun no trobàvem qui romandre volgués; e així mateix, aitam poc ne podíem trobar negun. E què us diré? Que de nuit se n'anaren d'aquells qui romandre devien, enans que no romangueren ab mi mas cent trenta-quatre hòmens de peu, qui de mar, qui d'almogàvers, e set cavalls armats, qui eren de casa mia; que als altres haguí a donar per força llicència que se n'anassen. E prometeren-me de partir mig per mig, de tot guany que Déus los donàs, ab aquells set cavalls armats. E així romanguí mal acompanyat d'hòmens e bé acompanyat de fembres, que tota hora hi romangueren ben dues milia fembres.*

E així la host se n'anà a la bona hora. E anaren tant per llurs jornades, que entraren en l'emperi de Lautzara, en un bell plan. Girgon, cap dels alans, qui de les sues mans havia mort lo cèsar a Andrinòpol, era aquí; e havia ab ells entrò a tres milia hòmens a cavall e entrò a sis milia hòmens de peu, e tuit hi havien llurs mullers e llurs infants; que los alans ho fan a manera de tartres, que ab tot ço del llur van tot temps, e jamés no posen en ciutat, ne envila, ne en poblat.

E con los nostres foren de prop ells, aturaren-se un jorn, que no s'acostaren a ells, per referrar e per endreçar llur fet de batalla; que los alans són tenuts per la mellor cavalleria que sia al Llevant. E con un jorn hagueren reposat, vengren l'endemà albergar prop d'ells estrò a una llegua; e puis llevaren-se matí, e a alba foren ab ells e van ferir per les tendes. E los alans havien-ne hatüda llengua, mas no es pensaven que tan prop los fossen; e així, hac-n'hi ja aparellats ben mil de cavall. Què us diré? La batalla fo forts, e durà tot lo jorn, sí que a hora de migdia lo llur cap Girgon fo mort e perdé la testa, e les senyeres sues abatudes; sí que tantost se desbarataren. Què us diré? Que de tots los alans no n'escaparen, qui de cavall, qui de peu, tres-cents hòmens; qui per ço moriren així tuit, con dolia'ls lo cor de llurs mullers e de llurs infants.

Que contar-vos n'he què n'esdevenç a un cavaller alà que se'n menava sa muller, ell en bon cavall e sa muller en altre; e tres hòmens a cavall, dels nostres, anaren-los aprés. Què us diré? Lo cavall de la dona flaquejava, e ell, ab l'espaa, de pla, dava-li, e a la fin los nostres hòmens a cavall aconseguiren. E el cavaller, qui veé que l'aconseguien e que la dona s'havia a perdre, brocà un poc avant, e la dona gità-li un gran crit, e ell tornà envers ella e anà-la abraçar e besar; e con ho hac fet, donà-li tal de l'espaa per lo coll, que el cap ne llevà en un colp. E con açò hac fet, tornà sobre los nostres tres hòmens a cavall, qui ja prenien lo cavall de la dona, e ab l'espaa va tal colp donar a un

l'enfrontament pot determinar-se amb l'ajut de les diferents fonts: segons Muntaner, els alans es trobaven a "dotze jornades" de Cal·lípolis, "en la terra de l'emperador de Lautzara" (ms. C *Lautzaura*, cat. **Latzàüra* per **la Zàgora*, ll. *Zagora*, búlg. *Zagorje* "el país d'enllà de la muntanya" = Bulgària; cf. l'ed. SOLDEVILA, p. 981); segons Paquimeres, "tocant a les fronteres del reialme de Bulgària" (*Hist.* 13, 19 περί που τὰς εἰσβολὰς τῆς τῶν Βουλγάρων ἐπικρατείας); segons Nicèfor Grègoras, "a les faldes" (*Byz. Hist.* 7, 4, 11 που παρὰ τὰς ὑπώρειας) del mont Hemos (Αἶμος), és a dir, dels Balcans, aleshores frontera (μεθόριον) entre búlgars i bizantins; quan foren atacats, marxaven cap al nord després d'entrar en tractes amb el tsar búlgar Teodor Svetoslav (gr. Ὁσφεντίσθλαβος). Entre ells estava Girgon, "qui de les seues mans havia mort lo cèsar"; Muntaner diu que "havia ab ells entrò a tres milia hòmens a cavall i entrò a sis milia hòmens de peu, e tuit hi havien llurs mullers e llurs infants"; segons Paquimeres, aquests alans havien arribat a l'imperi "en nombre d'unes setze mil persones, de les quals més de la meitat eren aptes per a la guerra" (*Hist.* 10, 16 ὡσεὶ δέκα καὶ ἕξ χιλιάδας ποσούμενον, ὧν τὸ ὑπὲρ ἡμῶν μάχιμον ἦν), però Grègoras parla de "més de deu mil, junt amb llurs fills i mullers" (*Byz. Hist.* 6, 10, 2 τέκνοις ἅμα καὶ γυναιξὶ χιλιάδες ὑπὲρ τὰς δέκα); sembla evident que Muntaner i Grègoras donen el nombre d'homes en edat militar, mentre que el càlcul de Paquimeres és global, i que la xifra de Muntaner reflecteix les pèrdues humanes patides al servei dels bizantins.

Quant a les condicions de vida nòmades dels alans, l'afirmació que "ho fan a manera de tartres" (cf. gr. Τάταροι "tàtars") recorda Paquimeres (§ 5.31.1) quan descriu la mongolització dels pobles de l'Horda d'Or. Des del punt de vista militar, és concloent la constatació que "són tenuts per la mellor cavalleria que sia al Llevant", però sobta la immensa majoria dels "hòmens de peu", potser per manca de cavalls. Les "tendes" són, de ben segur, els carruatges envelats (gr. λαμπήναι) que esmenta Paquimeres; les "senyeres", potser, estendards amb un emblema clànic (oss. *damğæ* < turc *tamga*; cf. IÈSOJa I 343). L'escena, patètica i sense paral·lel, del "cavaller alà" que decapita la seva muller abans que caigui en mans dels almogàvers, sembla només un cas extrem, fruit de les circumstàncies. Les dones i infants alans capturats foren probablement venuts com a esclaus. Les fonts bizantines esmenten els turcoples com a aliats dels almogàvers en aquesta acció, quan Muntaner no en parla enlloc; tanmateix, més endavant (*Crònica* 228) recorda la incorporació a la Gran Companyia de mil turcoples i dels turcs d'Ishâq Melik (cat. *Xemelic*, gr. Ἰσαὰκ Μελήκ; cf. MORAVCSICK 1943:129; LAURENT 1956:362), fet que Paquimeres registra amb anterioritat a aquesta batalla.

d'aquells, qui havia nom Guillem de Bellveer, que el braç sinistre li n'avallà en un colp, e caec en terra mort. E los altres dos, qui veeren açò, lleixaren-se córrer sobre ell, e ell a ells; e la un havia nom Arnau Miró, adalill, que era bon home d'armes, e l'altre En Bernat de Ventaiola. Què us diré? Que faç-vos saber que anc no es volc llevar prop de la dona estrò l'hagren tot especejat; e ell carvené-se tan fort, que hac mort aquell Guillem de Bellveer e nafrats los altres dos malament. E així podets veure con morí con a bon cavaller, e que ab dolor faia ço que faia.

E així moriren, per aquesta raó, la major partida dels alans; així con ja davant vos he dit, no n'escaparen tres-cents hòmens d'armes, que tots moriren. E los nostres preseren les dones, e los infants e tot quant havien, e les bèsties, e els bestiar e llur tendes. E regonegren quina gent havien los nostres perduda, e atrobaren que havien perduts, entre de cavall e de peu, ben quaranta-quatre hòmens, e molts de nafrats. E així, ab gran guany, pensaren-se'n de tornar, e ab gran alegre per la venjança que hagren feita de la mort del cèsar. E així meteren-se e'l camín, e ab firan repòs pensaren-se'n de tornar envers Gal·lípol.

Onomàsticon

Abreviatures utilitzades en l'apartat D:

- RM = *Crònica de Ramon Muntaner* (capítol).

8.3. Girgon

NP [m.] D *Girgon* RM 215, 226bis // *Girgan* RM 215 // Γεωργούς Georg. Pach. *Hist.* 11, 21; 12, 24. — P Capítol d'un contingent de mercenaris alans al servei de Bizanci a principis del s. XIV (§§ 8.2 & 5.31.2). — I RUBIÓ I LLUCH 1927:13 i altres hi veieren l'antropònim cristià "Jordi" (gr. Γεώργιος, cf. § 15.40 *Kou-er-ji*), però el testimoni de Muntaner convida a pensar en la refecció d'un nom bàrbar; millor FAILLER 1990:57 "Géôrgous". Alguns estudiosos donen una forma "Gircon" (NICOLAU D'OLWER 1926:57; LOWE 1972:62), ja coneguda per l'èpica catalana de la Renaixença i d'origen incert. Si la variant *Girgan* no és un error, potser respon a una fluctuació gràfica en notar un fonema /ɔ/, causat pel desenvolupament alà *-an- > oss. -on- (cf. CLI 242). Tanmateix, podria ser un préstec de l'antropònim np. *Gorgîn* < pm. *Gurgên* < ap. **Vrkaina-* (el. *Mar-ke-na*), hipocorístic de **vřka-* "llop", molt popular a les contrades del Caucas: arm. *Vrkên*, *Gowrgên*, georg. *Gurgen*, gr. Γουργένης (NB 355a-356b; MAYRHOFER 1973: 191; HINZ 1975:271; GIGNOUX 1986:91); cf. el tednim oss. *Wærgon* < air. **Vřkâna-* (MEID 1961; IËSOJa IV 93-94).

IX. FONTS GEORGIANES

9.1. Els alans i Geòrgia. Amb el nom de Geòrgia (georg. *Sak'art'velo*), hom designa el territori habitat per gents de diverses ètnies sud-caucàsiques que es troba situat entre el Caucas, la mar Negra, Armènia, l'Azerbaitjan i Turquia; tanmateix, aquest, unit només durant breus períodes històrics, ha estat dividit gairebé sempre en dues parts principals: una occidental, anomenada *Egrisi*, Κολχίς, Λαζική (s. IV aC–VIII dC), *Ap'xazet'i*, Ἀβασγία (s. VIII–XIII) i *Imeret'i* (des del s. XIII), i una oriental, anomenada *K'art'li*, Ἰβηρία, del qual deriva el topònim global *Sak'art'velo*, aplicat a la Geòrgia unificada per primer cop ca. 1008 pel rei Bagrat III. Durant vint segles, les contrades georgianes han limitat al nord amb els territoris del Caucas central habitats pels alans (georg. *Ovsni*, modern *Osni*);¹ l'antic *Dvalet'i*, la terra dels *twaltæ* o ossets del sud, ha format part des d'antic dels dominis georgians, de ben segur per tal d'evitar ràtzies des del nord pel pas de Darial, la "ruta del Dvalet'i" (*gza Dvalet'isa*). Les fonts autòctones ens informen, fins i tot des d'èpoques anteriors a la primera aparició històrica dels alans i sovint en un context mític, de freqüents contactes de signe divers entre ambdós pobles, fent-nos gràcies al seu veïnatge d'una abundant antroponímia i de detalls que sovint escapen a l'atenció d'altres fonts més autoritzades.

¹ Topònim *Ovset'i* (modern *Oset'i*), d'on el rus *Osetiny*, *Osetija* i els nostres "ossets, Ossètia" (cf. § 1.2.1). Dos passatges dels annals georgians semblen donar, però, la forma *Alan*: l'un esmenta "el país dels alans (*Alanet'i*), que és l'Ap'xazet'i" (ms. 239; HG^f 395); en l'altre, que parla en una enumeració d'alemanys (*Almanni*) al costat d'escites i khàzars, BROSSET proposa de llegir-hi *Alanni* (ms. 244; HG^f 401 n. 2).

K'art'lis C'xovreba

9.2. Introducció.² Amb el nom de *K'art'lis C'xovreba* "Història (lit. "vida") de Geòrgia", hom designa un corpus històric recopilat a principis del s. XVIII per ordre del rei georgià Vaxtang VI († 1734) i integrat per set obres diferents:³

<u>Obra</u>	<u>Data</u>	<u>Autor</u>	<u>Període cobert</u>	<u>BROSSET 1849-50</u>
"Història dels reis d'Ibèria"	s. XI	Leonti Mroveli	s. IV aC–V dC	ms. 1-83; HGf 15-144
"Història del rei Vaxtang Gorgasal"	s. VIII?	Dzuanser Dzuanseriani	s. V–VIII	ms. 84-150; HGf 144-251
"Martiri del rei Arç'il II"	s. XI	Leonti Mroveli	736–786	ms. 150-152; HGf 253-256
"Crònica d'Ibèria"	s. XI	anònima	786–1072	ms. 153-193; HGf 256-336
"Història del rei de reis"	s. XII	anònima	1072–1125	ms. 197-230; HGf 341-381
"Històries i elogis dels sobirans"	s. XIII	anònima	1156–1212	ms. 231-313; HGf 383-480
"Història de les invasions mongols"	s. XIV	anònima	1212–1318	ms. 313-427; HGf 481-644

Les tres primeres obres formaren ja durant el s. XI un corpus inicial que fou anomenat "Història del Ibers" (*K'art'uel't'a C'xovreba*), potser a partir de les dues primeres paraules del títol de la "Història dels reis d'Ibèria" (*C'xovreba K'art'uel't'a Mep'et'a*), i rebatejat aproximadament un segle més tard amb el títol actual (*K'art'lis C'xovreba*). A mitjan s. XII hi foren afegides la "Crònica d'Ibèria" i la "Història del rei de reis"; hom conserva una adaptació armènia d'aquests cinc primers treballs, l'anomenada *Chronique arménienne*, que ens ha pervingut en una còpia feta entre 1279 i 1311. Finalment, el còdex de la reina Maria (copiat ca. 1638-1645) és el primer que ens transmet les dues darreres obres. La comissió d'erudits establerta pel rei Vaxtang VI ca. 1703-1705 no féu sinó revisar i corregir tots aquests materials, continuant els annals des d'on havien quedat interromputs fins a l'època d'aquest sobirà.

L'any 1913 hom va descobrir el còdex de la reina Anna, copiat entre 1479 i 1495 (el més antic conservat amb el text anterior a la redacció de Vaxtang). Tot i no incloure les "Històries i elogis dels sobirans" i la "Història de les invasions mongols", ens ha preservat una vuitena obra, la "Història dels cinc regnes", de l'anomenat «cronista de Giorgi IV», que cobreix el període 1125-1223. Un breu passatge d'ella, recollit per la redacció de Vaxtang i considerat en un principi obra

² Abreviatures: ms. = pàg. del manuscrit (1798/1800) utilitzat per BROSSET 1849-50 per a HG^g i HG^f, còpia alhora del ms. Palavandov (1761), un dels tres que conserven, a més de la redacció completa del rei Vaxtang (ca. 1703-1761), les dues continuacions de la Crònica (cf. TOUMANOFF 1943:164-165 n. 21; 1947:343); HG^g = pàg. de la reedició per N. MARR (Petrograd 1923) de les primeres 200 pàgs. del text georgià de BROSSET 1849-50; HG^f = pàg. de la trad. francesa de BROSSET 1849-50 [no ens ha estat accessible la recent trad. anglesa de les versions armènia i georgiana de la *K'art'lis C'xovreba* obra de R.W. THOMSON, *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and The Armenian Adaptation*, Oxford 1996].

³ Cf. TOUMANOFF 1943:161-182; DEETERS 1963:139-140; ASSFALG 1991:317-318.

de la comissió, fou publicat per BROSSET 1849-50; no així la resta, que ens ha estat inaccessible.⁴

Un extens resum dels passatges de la crònica *K'art'lis C'xovreba* relatiu als ossets (alans) es troba a MILLER 1887:18-39: "Svidetel'stva annal Vakhtanga ob osetinakh (Testimonis dels annals de Vaxtanga sobre els ossets)". De les set obres principals, només el "Martiri del rei Arç'il II", molt breu, no conté dades sobre els ossets; les que recopilem a continuació són fruit de la lectura de la traducció francesa de BROSSET 1849-50.

9.3. Història dels reis d'Ibèria.⁵ Aquesta obra de Leonti Mroveli (s. XI), arquebisbe de Ruisi, ens informa del període de la història georgiana que va des dels orígens mítics fins al s. V dC. Pot dividir-se, segons les fonts de què depen, en tres parts principals: [1] del diluvi a Alexandre el Gran; [2] d'Alexandre el Gran al s. V dC, i [3] la conversió de Geòrgia i la vida de Sta. Nino, insertes en l'anterior. La primera part connecta els herois epònims de les genealogies locals amb la *Tabula Populorum* del Gènesi, afegint-hi tradicions siríaques, perses i armènies; la segona està integrada per cròniques que potser es remunten a antics arxius reials; i la tercera és una adaptació de la "Conversió d'Ibèria" (*Mok'c'evay K'art'lisay*) de Gregori el Diaca, obra del s. VII.

9.3.1. La confusió de les llengües i la dispersió dels pobles causada per Déu amb motiu de la torre de Babel, obra del rei Nebrot' (Nimrod), féu que el gegant T'argamos (Togorma), descendent de Noè a través de T'arsis, Avanan i Iap'et', s'instal·lés entre els monts Ararat i Masis. T'argamos tingué molts fills, però vuit es distingiren especialment: Haos, K'art'los, Bardos, Movakan, Lekos, Heros, Kavkas i Egros. Després que llur pare repartí les seves terres entre ells, els vuit germans s'enfrontaren al rei Nebrot', llur senyor, qui fou mort per Haos (arm. *Hayk*), epònim d'Armènia; a partir d'aquí, però, la crònica se centra en K'art'los, epònim d'Ibèria (*K'art'li*): aquest engendrà Mc'xet'os, Gardaboz, Kaxos, Kuxos i Gaç'ios, que van repartir-se els seus dominis. Mc'xet'os va fundar la vil·la de Mc'xet'a, capital de l'antiga Ibèria, i va regnar sobre els seus germans; a la seva mort, però, els seus fills Up'los -el successor legítim-, Odzrkos i Dzavaxos lluitaren entre ells pel poder. Aleshores s'esdevingué "l'expedició dels khàzars" (*gamoslva Xazart'a*), de ben segur la memòria mítica d'antigues migracions a través del Caucas o, si més no, la justificació de la presència al nord de poblacions no caucàsiques des d'èpoques remotes. Després d'una derrota inicial, els "khàzars", assabentats de l'existència dels passos de Daruband i Dariala, travessaren el Caucas i en atacs successius convertiren en llurs tributàries totes les races descendents de T'argamos. Des d'un principi, "el rei dels khàzars" (*Xazart'a mep'e*) fou recolzat per un cert Uobos (§ 9.30), a qui donà com a botí presoners d'Armènia i Geòrgia, així com una part de les terres de Kavkas, fill de T'argamos, que anava de l'oest del riu Lomek (Terek) fins a l'extrem occidental de la serralada caucàsica (la Ciscaucàsia occidental). Els ossets o alans (*Ovsni*), habitants d'Ossètia (*Ovset'i*), són els descendents (*nat'esavni*) de Uobos.⁶

⁴ El còdex de la reina Anna fou editat per S. QAUXČ'IŠVILI (Tiflis 1942); cf. TOUMANOFF 1947. El passatge en qüestió (ms. 230-231; HG^f 381-382), que fa referència als regnats de Dimitri I (1125-1154) i Davit' III (1154), no conté notícies sobre els ossets.

⁵ Títol georgià: *C'xovreba K'art'ueli'a Mep'et'a da Pirvelt'agant'a Mamat'a da Nat'esavt'a* "Història dels reis, dels patriarques originals i de les tribus dels ibers" (vid. TOUMANOFF 1943:166-169).

⁶ Ms. 6; HG^g 22; HG^f 25; segons els càlculs de Vaxušt, l'expedició "khàzara" tingué lloc l'any 1647 aC.

9.3.2. A partir d'aquí, comença una sèrie d'episodis manllevats del *Xwadây-nâmag*, els annals reials perses en l'estadi anterior al *Šâhnâme* de Ferdûsî (§ 11.9), anomenats per l'autor georgià *Sparst'a C'xovreba* "Història de Pèrsia". Vet aquí que el gegant Ap'ridon (np. *Ferîdûn*), rei dels perses (*Sparsni*), descendents de Nebrot', va enviar l'*erist'av* Ardam a sotmetre el K'art'li; aquest massacrà els khàzars i fundà la vila de Daruband. Quan Ap'ridon va repartir els seus estats entre els seus fills, a Iared (np. *Îraj*) li pertocà Pèrsia (*Sparsset'i*) junt amb el K'art'li, però fou atacat i mort pels seus dos germans: aleshores, els descendents de K'art'los (*K'art'losianni*) ho aprofitaren per a alliberar-se del jou persa. Egros, fill de T'argamos, havia rebut com a herència l'angle oriental de la Mar Negra (Còlquida o Mingrèlia), zona ocupada en època històrica per diverses colònies gregues i solcada pel riu Egris (gr. Ἐγρις), l'actual Kuban. En un passatge malmès i amb llacunes, l'autor recorda en aquest punt com els grecs (*Berdzenni*), que havien ocupat la regió del curs inferior de l'Egris, van aliar-se amb els ossets, massacrant els perses.⁷ Noves ocupacions perses, seguides per guerres d'alliberament, van esdevenir-se sota el rei K'ekapos (np. *Kay Kâwûs*) i el seu fill P'aršorot (np. *Ferîborz*), el rei K'aixosro (np. *Kay Xosrû*), el gegant Spandiat-ruali (np. *Esfandyâr*, dit *rûyîn-tan* "cos de metall") i el seu fill Baaman, conegut sota el nom d'Ardasir.

9.3.3. Aleshores, el K'art'li fou ocupat per Alexandre el Gran (*Alek'sandre Makedoneli*), qui hi deixà com a *erist'av* el patrici Azon, recolzat per cent mil homes; Azon s'emparà de l'Egris i va convertir ossets (*Osni*), leks (*Lekni*) i khàzars (*Xazarni*) en tributaris.⁸ Abans de morir, Alek'sandre repartí el seu imperi entre quatre personatges de la seva família: Antiok'os, Romos, Bizintos i Platon. A Bizintos (gr. Βυζάντιος) li pertocaren Grècia (*Saberdznet'i*) i el K'art'li, encara sota l'autoritat de l'*erist'av* Azon, convertit amb el temps en un tirà idòlatra. Tanmateix, P'arnavaz, un jove de Mc'xet'a descendent d'Up'los, el nét de K'art'los, trobà casualment una cova plena de tresors (tradicció siríaca), proposant a K'udz, un altre kartlòsida, reclutar un exèrcit i rebel·lar-se. Un cop posats d'acord, obtingueren fàcilment l'ajut d'ossets i leks, obligats a pagar forts tributs, així com el de les gents de l'Egris.⁹ Abandonat pels seus homes, Azon es retirà al Klardzet'i, al nord-est de l'actual Turquia, mentre P'arnavaz s'apoderava de Mc'xet'a i després de tota Geòrgia, obtenint ajut del rei Antíoc de Síria (*Antiok'os Asurastani*). L'any següent, un cop reunides tropes gregues, Azon marxà contra P'arnavaz, però fou derrotat i mort per aquest, a qui recolzaven georgians i ossets, així com els homes de K'udz i els *erist'avs* d'Armènia, enviats per Antiok'os. Aleshores, P'arnavaz esdevingué rei del K'art'li, atorgant en matrimoni una germana seva al "rei dels ossets" (*Ovst'a mep'e*) i una altra a K'udz.¹⁰

9.3.4. Després d'un llarg i joiós regnat, P'arnavaz (299-234 aC),¹¹ que inaugurà la dinastia dels *k'art'losianni* o *p'arnavazianni*, fou succeït pel seu fill Saurmag (§ 9.28), qui féu front amb èxit a una conspiració dels *erist'avs* georgians amb l'ajut del "rei dels ossets, fill de la germana del seu pare" (*Ovst'a mep'esa*,

⁷ Ms. 7; HG^s 24; HG^f 27; una variant del manuscrit R no esmenta els ossets: cf. HG^s 24 n. 8.

⁸ Ms. 11; HG^s 28; HG^f 34.

⁹ Ms. 13; HG^s 30; HG^f 38.

¹⁰ Ms. 14; HG^s 30-31; HG^f 39-40; sobre el terme georg. *mep'e* "rei", aplicat aquí per primer cop als ossets, vid. TOUMANOFF 1943:157 n. 44: "the Georgian equivalent of «King», *Mep'e*, denotes a reigning monarch of royal rank, whether man or woman".

¹¹ Cf. TOUMANOFF 1969:8-9; SUNY 1989:12; segons els càlculs de l'erudit príncep Vaxušt († 1772), fill natural del rei Vaxtang VI, que BROSSET segueix, P'arnavaz va regnar del 302 al 237 aC (HG^f 36).

mamis dis calsa t'vissa).¹² Saurmag (234-159 aC)¹³ va adoptar un persa descendent de Nebrot', anomenat Mirvan, qui va succeir-lo com a primer dels *nebrot'ianni* o descendents de Nebrot' (159-109 aC).¹⁴ Però quan va voler importar de Pèrsia el culte del foc, P'arnadzom (109-90 aC),¹⁵ fill de Mirvan, provocà una revolta i fou mort en combat. El regne passà aleshores a Arsak (90-78 aC),¹⁶ fill del rei d'Armènia, aliat dels revoltats, qui donaria lloc als *arsakunianni* o arsàcides. Aquestes tres nissagues (autòctona, persa i armènia) s'alternarien en el poder fins a mitjan s. III dC, amb un total de vint-i-vuit reis.

9.3.5. Durant el regnat del kartlòsida Aderk (1-58 dC)¹⁷ va tenir lloc el naixement, predicació i mort de Jesucrist (*Ieso K'riste*), així com una primera evangelització llegendària de les contrades caucàsiques pels apòstols Sant Andreu (*Andria*) i Sant Simó "el Cananeu" (*Simon Kananeli*), que penetraren a Ossètia, arribant a una ciutat (*k'alak'*) anomenada *Bòsfor (*P'ostap'ori da Bosp'ori*), on van fer grans miracles, convertint i batejant molta gent.¹⁸

9.3.6. Més endavant, trobem un llarg passatge que presenta semblances amb un episodi de Movsès Xorenac'i (§ 7.5.2). El rei armeni Iarvand tiranitzava els georgians i els havia arrabassat part del K'art'li; els kartlòsides corregents Azork i Armazel,¹⁹ però, van intentar recuperar els territoris perduts, sol·licitant l'ajut d'ossets i leks. "Els reis ossets, dos germans gegants" (*Ovst'a mep'eni, dzmani orni goliat'ni*) anomenats *Bazuk* (§ 9.14) i *Anbazuk* (§ 9.11) van incorporar-se a l'exèrcit georgià junt amb petxenegs (*Pačanigni*) i txerkessos (*Dzik'ni*); després d'assolar Širakvan i Vanand fins a Bagrevand i Basian (al nord del llac Van), així com Dašt ("la plana") fins a Naxçevan (al sud del Siwnik'), el conglomerat georgià es retirà amb presoners i botí, travessant el riu Mtkavar (Kura). Tanmateix, Sumbat Bivritian, *spaspet* del rei armeni Artasan, germà i successor de Iarvand, va reptar i matar en combat singular Bazuk i Anbazuk.²⁰ Un cop morts "aquests dos germans, caps de tots els gegants" (*orni-igi dzmani t'avni goliat'obisa qovlisani*), s'entaulà una sagnant batalla que culminà amb la derrota dels pobles del nord. Les hostilitats, però, no acabaren aquí. Sumbat devastà Geòrgia, fundant-hi com a baluard la ciutatella de Samc'xe a l'Odzrxe, mentre els georgians tractaven de fortificar-se amb l'ajut dels ossets, desitjosos de venjar llurs reis;²¹ Artasan i Sumbat, tanmateix, assetjaren Mc'xet'a durant cinc mesos, obligant-los a sotmetre's. Uns anys més tard, aprofitant una guerra dels armenis contra els perses, georgians i ossets atacaren de nou Armènia, derrotant i capturant Zaren, fill d'Artasan, a qui van retenir pres al castell (*c'ixe*) de Darialan. Acabat el conflicte amb els perses,

¹² Ms. 16; HG^g 33; HG^f 44; el rei osset que havia recolzat P'arnavaz i K'udz contra Azon.

¹³ Cf. TOUMANOFF 1969:9; Vaxušt (HG^f 43) 237-162 aC.

¹⁴ Cf. TOUMANOFF 1969:10; Vaxušt (HG^f 45) 162-112 aC.

¹⁵ Cf. TOUMANOFF 1969:10; Vaxušt (HG^f 47) 112-93 aC.

¹⁶ Cf. TOUMANOFF 1969:11; Vaxušt (HG^f 48) 93-81 aC.

¹⁷ Cf. TOUMANOFF 1969:11-12; Vaxušt (HG^f 53) 2 aC-55 dC.

¹⁸ Ms. 28; HG^g 46; HG^f 61; els noms de la ciutat manquen al manuscrit T.

¹⁹ En aquesta època, segons TOUMANOFF 1969:12-15, les lluites pel poder en el si de la dinastia regnant donaren lloc a la llegenda d'una diarquia; els testimonis epigràfics, però, esmenten un Μιθριδάτης que hauria regnat entre els anys 58 i 106; el regnat llegendari d'Azork i Armazel correspon, segons la cronologia de Vaxušt (HG^f 65), al període del 87 al 103. Sobre l'episodi de Bazuk i Anbazuk, cf. *ibid.* p. 13: "this seems an obvious enough reference to the Alan invasion of cis-Caucasia in 72 and of King Tiridates I of Armenia's expedition against the Alans".

²⁰ Ms. 30; HG^g 48-49; HG^f 66-67.

²¹ Ms. 31; HG^g 49-50; HG^f 67-69.

però, Sumbat es presentà al T'rialet'i amb un exèrcit ingent i negocià finalment una pau definitiva, retornant les contrades ocupades per Iarvand i establint una aliança entre georgians, armenis i ossets.²²

9.3.7. Un segle després, el kartlidsida Amzasp II (185-189)²³ hagué de fer front a un exèrcit osset considerable que avançava per la ruta del Dvalet'i (*gza Dvalet'isa*) amb l'objectiu de saquejar Mc'xet'a; recolzat pels *erist'avs* de Kaxet'i, Xunan i Samsvilde, va vèncer els ossets, matant llur campió *Xuanxua* (§ 9.33) i llur rei (*Ovst'a mep'e*), i l'any següent ataca amb èxit Ossètia, emparant-se'n. Convertit amb el temps en un tirà, però, els cinc *erist'avs* de l'oest es rebel·laren contra ell amb l'ajut del rei d'Armènia i dels ossets, que s'uniren als megrelis per la ruta de T'av-Kver per tal de venjar llurs morts; aleshores, el rei Amzasp fou vençut i mort a Gut'is-Xev, ocupant el tron un arsàcida.²⁴

9.3.8. En accedir al tron persa, K'asre Anusirvan (= pm. *Ardaxšr Pâbagân*), fundador de la dinastia sassànida (*Sasaniani*), fou derrotat per Kosaros, rei d'Armènia, gràcies al recolzament del rei georgià Asp'agur (265-284),²⁵ un arsàcida, qui obrint "les portes del Caucas" (*karni Kavkasiant'ani*) deixà passar ossets, leks i khàzars per tal d'atacar Pèrsia.²⁶ K'asre, però, féu assassinar Kosaros i ocupà Armènia, atacant Geòrgia i fent fugir Asp'agur a Ossètia, on va sorprendre'l la mort²⁷. Aleshores, els *erist'avs* del K'art'li, reunits a Mc'xet'a amb el *spaspet* Maizan, acordaren de sotmetre's i demanar un sobirà a K'asre, qui els donà com a rei el seu fill Mirian, primer dels *xosroianni*. Durant el regnat de Mirian (284-361)²⁸ ocorregué la conversió definitiva de Geòrgia al cristianisme, obra de Sta. Nino; així mateix, en resposta a una ràtzia dirigida pels ossets *P'eros* (§ 9.25) i *Kavc'ia* (§ 9.22) contra el país, Mirian atacà i devastà Ossètia, arribant fins a Khazària i tornant per la ruta del Dvalet'i.²⁹

9.4. Història del rei Vaxtang Gorgasal.³⁰ Una nota dels manuscrits de la reina Anna i de la reina Maria atribueix al príncep Dzuanser Dzuanseriani (s. VIII?) aquesta obra, que comprèn [1] les aventures semifabuloses del rei cosròida Vaxtang I Gorgasal (447-522)³¹ i [2] la història d'Ibèria posterior a aquest sobirà fins al s. VIII. Ambdues parts presenten la influència de fonts perses (*Xwadây-nâmag*, cf. § 9.3.2) i, en concret, la figura de Vaxtang està inspirada per la del rei persa Bahrâm Gûr.

²² Ms. 32-33; HG⁸ 50-51; HG^f 69-71.

²³ Cf. TOUMANOFF 1969:17; Vaxust (HG^f 75) 182-186.

²⁴ Ms. 35-37; HG⁸ 54-56; HG^f 75-77.

²⁵ Cf. TOUMANOFF 1969:19-21; Vaxust (HG^f 78) 262-265.

²⁶ Ms. 37-38; HG⁸ 57; HG^f 78-79; sobre aquests fets, cf. Agat'angelos (§ 7.2.1), qui parla de *zdrownas Alanac' ew zčoray pahakin* "les portes dels alans i la guàrdia de čor" = Darial i Darband.

²⁷ Ms. 39; HG⁸ 59; HG^f 82.

²⁸ Cf. TOUMANOFF 1969:21-22; SUNY 1989:15; Vaxust (HG^f 83) 265-342.

²⁹ Ms. 42; HG⁸ 62; HG^f 86.

³⁰ Títol georgià: *C'xovreba Vaxtang Gorgaslisa Mep'isa Msobelt'a, da semdgomad T'wt' Mis Didisa da ġmrt'is Msaxurisa Mep'isa, Romeli Umetesad Sxuat'a Gant'k'mulad Gamoč'nda Qovelt'a Mep'et'a K'art'lisat'a* "Història dels pares del rei Vaxtang Gorgasali i aleshores d'aquell mateix gran rei servidor de Déu, que es manifestà més gloriós que tots els altres reis d'Ibèria" (vid. TOUMANOFF 1943:169-171).

³¹ Cf. TOUMANOFF 1969:28-29; SUNY 1989:23; Vaxust (HG^f 148) 446-499.

9.4.1. Gairebé al principi, ens trobem amb la descripció d'una "expedició contra Ossètia" (*laškroba Ovset'-zed*). Quan Vaxtang (§ 9.32) tenia deu anys, un exèrcit osset havia entrat a Geòrgia, fent presoners i botí des de les fonts del riu Mtkavar fins al Xunan, el Ran i el Movakan, i retornant a Ossètia per "la ruta de la porta de Darband" (*gza sc'es Darubandelt'a*), després de capturar, entre altres, la seva germana, la petita Mihranduxt. Als quinze anys, però, Vaxtang convocà els grans de Geòrgia i els convencé de marxar contra Ossètia. Aliat amb Varaz-Bakur, *erist'av* del Ran, reuní i acampà un nombrós exèrcit a Muxnar i Xerk, a ambdues bandes del riu Aragvi, i, després de rebre al T'ianet i el reforç dels "reis del Caucas" (*mep'eni Kavkasianni*), travessà "la porta de Darial" (*kari Darialisa*) i entrà a Ossètia; per part seva, "els reis d'Ossètia" (*mep'et'a Ovset'isat'a*) es presentaren amb llurs aliats, els khàzars. Un cop acampats els contendents a una i altra banda del riu Terek, començaren els combats. El khàzar *T'arkan* (§ 9.29) esberlà d'un cop d'espasa el cap del campió georgià P'arsman-P'arux, però fou mort l'endemà per Vaxtang, aleshores un jovenet de setze anys; al tercer dia, el gegant (*bumberazi*) osset *Baqat'ar* (§ 9.13) va córrer la mateixa sort i, després d'aquests duels, que recorden l'episodi de David i Goliat, es lliurà una batalla que va resoldre's amb una gran victòria georgiana. Vaxtang va sotmetre ossets i cumans (*Qivč'aqni*), saquejant els països de petxenegs (*Pačaniigni*) i txerkessos (*Džik'ni*), recuperant els presoners fets pels ossets durant llur ràtzia, inclosa Mihranduxt, i bastint "les portes d'Ossètia, que nosaltres anomenem Darial" (*karni Ovset'isani, romelt'a č'ven Darianisad [sic] ucodt'*).³²

9.4.2. K'asre Ambarvez, fill del rei persa Urmizd, ocupà Geòrgia en morir el rei cosròida Bakur III (?-580),³³ però els georgians demanaren un sobirà al "rei dels grecs" (*Berdzent' mep'e*),³⁴ qui els proposà Guaram (588-602?),³⁵ primer curopalata (*kuratpalat*) i fundador de la dinastia bagràtida, d'origen armeni, que ocuparia el tron de Geòrgia fins a la dominació russa del país a principis del s. XIX. Aleshores, gràcies a la munificència de Bizanci, grups d'ossets, durdzuks i didos, dirigits per *erist'avs* georgians, saquejaren la província persa de l'Aderbadagan (Azerbaitjan).³⁶

9.4.3. Durant el regnat del cosròida Step'anoz II (630?-650?),³⁷ en parlar del sisè concili ecumènic (tercer de Constantinoble), hom esmenta Ossètia entre les contrades dependents del Catòlic (*Katalikoz*) de Geòrgia.³⁸

9.5. Crònica d'Ibèria.³⁹ Obra d'un coetani del rei Bagrat IV, cobreix el període que va de la mort del rei màrtir Arč'il II (786) fins a la d'aquell sobirà (1072), és a dir, des del final de l'opressió àrab fins al principi de l'imperi bagràtida.

³² Ms. 88-96; HG^s 112-120; HG^f 150-160.

³³ Cf. TOUMANOFF 1969:29; SUNY 1989:25; Vaxust (HG^f 214) 557-570.

³⁴ L'emperador bizantí Maurici (582-602).

³⁵ Cf. SUNY 1989:25; Vaxust (HG^f 217) 575-600.

³⁶ Ms. 137; HG^s 163; HG^f 220-221.

³⁷ Cf. SUNY 1989:27; Vaxust (HG^f 232) 639-663.

³⁸ Ms. 143; HG^s 171; HG^f 236; aquest concili tingué lloc l'any 680, tot i que el text el data el 656.

³⁹ Títol georgià: *Matianê K'art'lisay* (vid. TOUMANOFF 1943:173-174).

9.5.1. Durant el regnat de Bagrat I (842?-876),⁴⁰ el turc Buğa, amb un exèrcit de 120.000 homes, va saquejar Armènia i després va vèncer successivament Sahak, emir rebel de T'bilisi, i T'evdos (Teodosi II), rei d'Ap'xazet'i, tractant d'entrar a Ossètia fins a C'xavot; tot i que va prendre tres-cents ostatics ossets, tanmateix, es veié obligat a retirar-se, emportant-se aleshores a través de Darial tres mil famílies ossetes i establint-les a Dmanis (regió de Tasiri, al SO de T'bilisi).⁴¹

9.5.2. Adarnase II (888-923),⁴² rei de K'art'li, va derrotar un exèrcit enviat pel rei Bagrat I d'Ap'xazet'i (ca. 887-899)⁴³ del què formava part un *mt'avar* osset anomenat *Baqat'ar* (§ 9.13).⁴⁴

9.5.3. En morir la seva primera muller, el rei georgià Bagrat IV (1027-1072) va casar-se amb la princesa osseta *Borena* (§ 9.15); el seu germà *Dimitri* (§ 9.19), fill de la segona muller del seu pare, el rei Giorgi I (1014-1027), també filla d'un rei dels ossets, va intentar arrabassar-li sense èxit el tron en dues ocasions amb l'ajut dels bizantins.⁴⁵ Més endavant, *Durgulel* (§ 9.20), germà de Borena i aleshores rei dels ossets, va posar 40.000 homes a les ordres del seu nebot, el futur Giorgi II (1072-1089), per tal d'atacar l'enclau musulmà de Gandza.⁴⁶

9.5.4. El rei osset *Ordure* (§ 9.23) fou mort en combat per Kvirike III, rei de Kaxet'i, qui va morir més tard (1029) a mans d'un esclau osset anomenat *P'idarz Gort'an* (§ 9.26), desitjós de venjar la sang d'Ordure.⁴⁷

9.6. **Història del rei de reis.**⁴⁸ Aquest obra anònima, un veritable panegíric del rei Davit' II *Ağmaçenebel* ("el Reconstructor", 1089-1125), només conté una dada d'interès per a nosaltres: quan aquest rei va establir a Geòrgia contingents de cumans (*Qivč'aqni*), aquests travessaren sense problemes les contrades dels reis d'Ossètia.⁴⁹

9.7. **Històries i elogis dels sobirans.**⁵⁰ L'autor anònim d'aquest treball, que cobreix el període dels regnats de Giorgi III i T'amar (1156-1212), és conegut per la tradició com el "Primer Historiador de T'amar". La seva obra ens informa de les relacions entre georgians i ossets durant aquesta època. Dimitri I (1125-1154) va donar per muller la formosa *Burduxan* (§ 9.16), filla del rei osset

⁴⁰ Cf. SUNY 1989:30; Vaxust (HG^f 265) 826-876.

⁴¹ Ms. 158; HG^s 190-191; HG^f 266-268; cf. *Ta'rix Bâb al-Abwâb* (§ 6.21.1.a); MARQUART 1903:412; DUNLOP 1954:194.

⁴² Cf. SUNY 1989:30, qui l'anomena Adarnase IV; Vaxust (HG^f 273) 881-923.

⁴³ Cf. TOUMANOFF 1956:82.

⁴⁴ Ms. 161; HG^s 194; HG^f 274; sobre el terme georg. *mt'avar-i* "príncep dinàstic", aplicat a aquest Baqat'ar, vid. TOUMANOFF 1943:147 n. 25: "the term *Mt'avari* «Sovereign Prince» is derived, like *T'avadi* «Prince», from *T'avi* «head»; it is used to render from Greek both the noun ἄρχων and (in compound words) the prefix ἀρχι-"; cf. SUNY 1989:322.

⁴⁵ Ms. 181; HG^f 315; la segona muller de Giorgi I fou l'alana Alda (§ 5.39) de les fonts bizantines.

⁴⁶ Ms. 192; HG^f 335; les fonts àrabs (§ 6.21.3) documenten aquesta incursió l'any 457/1065; hom pot conjecturar, d'acord amb això, un possible parentiu entre Ordure, Borena i Durgulel.

⁴⁷ Ms. 181-182; HG^f 317; per a la cronologia del regnat de Kvirike III (1010-1029), cf. SUNY 1989:33; segons Vaxust (HG^f 317 n. 5) †1039.

⁴⁸ Títol georgià: *C'xovreba Mep'et'-Mep'isa* (vid. TOUMANOFF 1943:174-175).

⁴⁹ Ms. 211; HG^f 362.

⁵⁰ Títol georgià: *Istoriani da Azmani Šaravandt'a* (vid. TOUMANOFF 1943:175-176).

Xuddan (§ 9.34), al seu fill Giorgi;⁵¹ aquest, que regnà amb el nom de Giorgi III (1156-1184), fou recolzat aleshores pels ossets en la seva lluita contra Varazg, atabek de Pèrsia.⁵² Un dels fills dels reis d'Ossètia va morir d'amor per la gran reina T'amar (1184-1212), filla de Giorgi i Burduxan;⁵³ més tard, però, T'amar va contreure matrimoni en segones noces amb el príncep osset *Davit'-Soslan* (§ 9.18), descendent de Dimitri, fill de Giorgi I.⁵⁴

9.8. Història de les invasions mongols.⁵⁵ Escrit durant el s. XIV per un autor anònim, aquest treball, del qual no ens han pervingut ni el principi ni el final, ens ha conservat la memòria dels fets que van des del regnat de Giorgi IV fins al de Giorgi VI (1212-1318), és a dir, l'època de la invasió i dominació mongols.

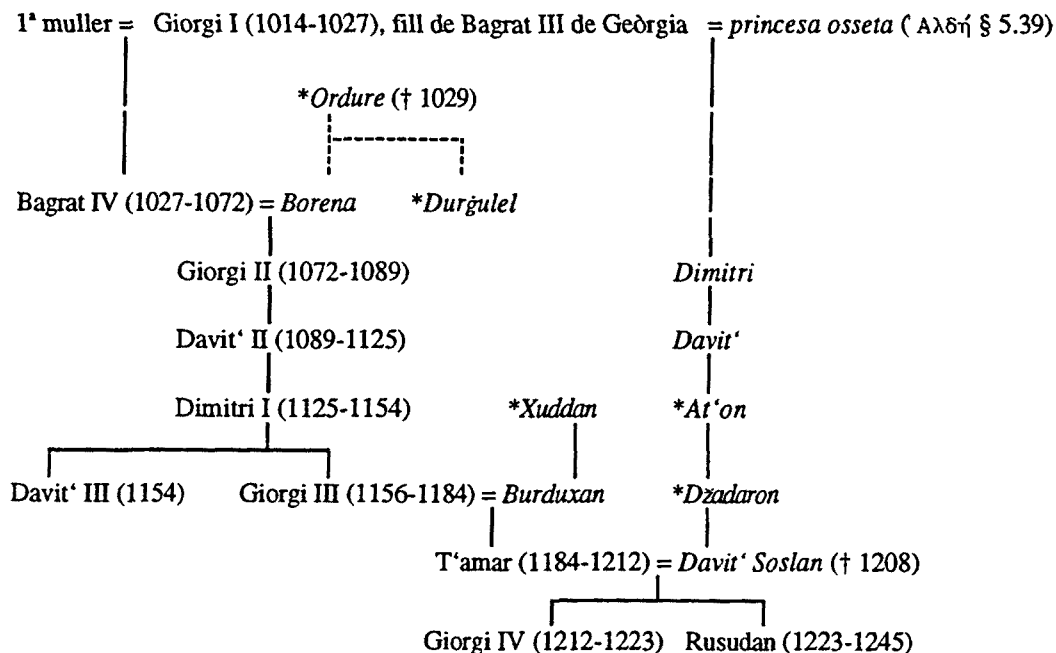
9.8.1. El regnat de Giorgi IV *Laša* ("el Resplendent", 1212-1223), fill de T'amar i Davit' Soslan, coincideix amb la primera incursió dels mongols contra les contrades caucàsiques i marca el principi de la decadència de Geòrgia; quant als ossets, la crònica esmenta el fet que T'uși o Dzuçi (mong. *Jöçi*), primogènit de Čingiz-Qaen, obtingué com a patrimoni, entre altres, Ossètia, la Gran Cumània, Khazària i Rússia,⁵⁶ territoris que també apareixen més tard com a dominis de

⁵¹ Ms. 232; HG^f 383.

⁵² Ms. 236; HG^f 392; segons HG^f 391 n. 2, Varazg és un personatge desconegut; l'atabek de l'Azerbaitjan s'anomenava aleshores Ildegiz (cf. GROUSSET1965:213).

⁵³ Ms. 256; HG^f 413.

⁵⁴ Ms. 263-264; HG^f 420-423; segons una nota marginal de Vaxust (HG^f 421 n. 1), Davit' Soslan era fill del rei osset *Dzadaron* (§ 9.21), nét del rei osset *At'on* (§ 9.12) i besnét de *Davit'* (§ 9.17), fill de *Dimitri* (§ 9.19). Per tal de fer més entenedores les relacions genealògiques entre els casals reials georgià i osset durant els ss. XI-XIII (recollides a § 9.5 & § 9.7), vegeu aquest quadre, on els personatges ossets apareixen en cursiva i els reis d'Ossètia, precedits d'un asterisc (cf. NB 407-408):

⁵⁵ Títol donat per la crítica moderna; l'obra resta sense (vid. TOUMANOFF 1943:176 n. 71).

⁵⁶ Ms. 320, 332; HG^f 491, 509.

Batu-Qaen.⁵⁷ Fora d'aquestes dades, però, durant aquest caòtic període només tenim la notícia concreta d'efectius ossets i durzüks arribats de Darial formant part de l'heterogeni exèrcit convocat per la reina Rusudan (1223-1245) amb motiu de la invasió coràsmia dels anys 1225-1230⁵⁸. El matrimoni del rei Davit' V (ca. 1243-1269) amb l'osseta *Alt'un* (§ 9.10), motivat per l'esterilitat de Dzigda-Xat'un, la seva primera esposa, no sembla haver estat ja una unió política.⁵⁹

9.8.2. Durant el regnat de Vaxtang II (1289-1292) va aparèixer en escena *P'aredzan* (§ 9.24), fill del rei d'Ossètia i partidari, junt amb l'atabek Xutlu-Buga, de Davit', fill de Dimitri II (1269-1289).⁶⁰ Tanmateix, quan va arribar al poder amb el nom de Davit' VI (1292-1310), *P'aredzan*, aprofitant una absència seva, saquejà el K'art'li i s'apoderà de la ciutat de Gori, on, assetjat pels georgians, va poder salvar-se només per mediació dels mongols.⁶¹ Des d'aleshores, però, ossets i georgians van convertir-se en enemics acarnissats, tal com ho demostra l'episodi de la mort dels ossets *Sat'xe* (§ 9.27) i *Uzurabeg* (§ 9.31) prop de T'bilisi a mans del georgià Rat.⁶²

9.8.3. Ca. 1300 sembla haver ocupat el lloc de *P'aredzan* un cert *Baqat'ar* (§ 9.13), comandant d'un contingent d'ossets i aliat de Šalva Kvena-P'lavel, traïdor al servei de Xutlu-Šah, general de l'Il-khan Qazan;⁶³ enmig de l'anarquia general i aprofitant una desfeta de Davit' VI davant del seu germà Vaxtang (entronitzat per Qazan amb el nom de Vaxtang III, 1301-1307), *Baqat'ar* va dedicar-se a devastar el K'art'li i el T'rialet' i fins que, en ser assetjat pel *mt'avar* Beka a la ciutadella de Ram, va veure's obligat a rendir-se i fou executat.⁶⁴

9.8.4. Els ossets de Gori encara formaren part, però, de l'expedició enviada contra el Gilan per Oldzat'-Sultan, successor de Qazan, dins del tercer cos d'exèrcit, dirigit per cert Usen o Dzaliar.⁶⁵ L'enfrontament entre ossets i georgians va acabar quan el rei Giorgi V (1314-1346) expulsà els ossets del K'art'li i els delmà, recuperant el control de les rutes del Caucas.⁶⁶

⁵⁷ Ms. 341, 361, 364; HG^f 522, 546, 550.

⁵⁸ Ms. 334; HG^f 510.

⁵⁹ Ms. 366; HG^f 553-554.

⁶⁰ Ms. 407; HG^f 608.

⁶¹ Ms. 408; HG^f 611-612.

⁶² Ms. 409; HG^f 612-613.

⁶³ Ms. 414; HG^f 623.

⁶⁴ Ms. 421-422; HG^f 633-634.

⁶⁵ Ms. 423-424; HG^f 636-638; Usen o Dzaliar és potser Hasan Jalayir, personatge d'origen mongol i pare de l'Il-khan Oveis (cf. HG^f 636 n. 3).

⁶⁶ Ms. 408; HG^f 612; cf. Vaxust a HG^f 645-646.

Onomàsticon

Per a la transliteració del georgià hem seguit el sistema emprat per ASSFALG 1991, amb l'excepció de <x> (per problemes gràfics).

Abreviatures utilitzades en l'apartat D:

- ms. = pàgina del manuscrit utilitzat per BROSSET per a HG^s i HG^f (cf. § 9.2 & nota 2).
- HG^s = *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle, publiée en géorgien par M. BROSSET, I.—Histoire ancienne, jusqu'en 1469 de J.-C., 1re livraison (en partie), Petrograd 1923 (reedició per N. MARR de les primeres 200 pàgs. de l'obra, publicada a Sant Petersburg l'any 1849-1850).*
- HG^f = *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle, traduite du géorgien par M. BROSSET, I.—Histoire ancienne, jusqu'en 1469 de J.-C., 2 livraisons, St. Petersburg 1849-1850.*

Hom ha donat de cada nom la pàgina d'aparició en ms. i HG^s (HG^f si el text georgià no ens ha estat accessible). En alguns antropònims, l'apartat D inclou variants procedents de Vaxust, de l'adaptació armènia (s. XII-XIII) de les primeres cinc parts dels annals (Chron. arm. = *Chronique arménienne*) i d'altres autors, segons les notes de HG^f.

En antic georgià, els noms de pila apareixen documentats en nominatiu i vocatiu en una forma radical, sense cap desinència; tanmateix, en georgià modern el nominatiu ha desenvolupat una desinència *-i*, sovint present en les transliteracions (cf. TSCHENKÉLI 1958[I]:44 n. 1). Donat el fet que les nostres fonts, redactades entre els ss. VIII-XIV, presenten diferents estadis de la llengua, hem adoptat les formes antigues (sense *-i*) i les hem estès a la transcripció dels topònims (e.g. Mtkavar per Mtkavari, Ran per Rani, Xunan per Xunani, etc), excepte en el cas d'aquells formats amb el sufix *-et'i* (e.g. Ovset'i, Ap'xazet'i, Kaxet'i).

9.9. Aġsart'an აგსართან

NP [m.] D *Aġsart'an* ms. 189, HG^f 331; ms. 202, HG^f 349; ms. 205, HG^f 354, etc. (àr. *Akhsartân*, arm. *Aġsart'an*: cf. NB 12). — P Nom de dos reis de Kaxet'i, Aġsart'an I (1058-1084) i Aġsart'an II (1102-1105), així com d'altres personatges. — I D'un air. **xšaθra-* > oss.dig. *æxsaræ* ir. *æxsar* "valor guerrer, victòria, poder" + suf. air. **-ana-*. Cf. entre altres els antropònims *Ξαρθανος* (Tanais III^p) i *Ξαρταμος* (Olbia), així com l'oss.dig. *Æxsærtæg* ir. *æXsærtæg* < air. **xšaθraka-*, nom d'un heroi nart (OÈ III 80; NB 12; Slav. I 143, 172-174, 191; OJaF I 188-189; Osn. 309; PN 122; ABAJEV 1956:441; MINORSKY 1943-46:560 & 1958:67; PERIKHANIAN 1966:24 n. 10; Sarm. 94; IÈSOJa IV 224-225, 229-230).

9.10. Alt'un ალთუნ

NP [f.] D *Alt'un* ms. 366, HG^f 553-554. — P Osseta (s. XIII), muller del rei georgià Davit' V (§ 9.8.1). — I Potser del turc *altun*, mong. *altan* "or, daurat": cf. mong. *Altan Ordu* "l'Horda d'Or". Ibn Baṭṭûṭa *Tuhfat al-nuẓẓâr* 2, 448 anomena el palau d'Özbeġ Qayan a *al-Sarâ* (Sarây Berke) *Altûn-Tâš* "pedra daurada" (on àrab *altûn* = turc *altun*). Així mateix, el mot oss. *altyndzæg* "ornament penjat del front del cavall de sella" prové, segons ABAJEV (IÈSOJa I 48), del turc *alñcaq* íd. per contaminació amb *altun* "or".

9.11. Anbazuk ანბაზუკ

NP [m.] D *Anbazuk* ms. 30, HG^s 49 (*Anbazowk* Chron. arm.: cf. HG^f 67 n. 4) // *Abazuk* ms. 30, HG^s 48. — P Rei osset (s. I-II), germà de Bazuk i aliat dels georgians, mort pel *spaspet* armeni Sumbat Bivritian (§ 9.3.6); cf. OÈ III 25-27. — I Segons BROSSET, l'ortografia arm. *Anbazowk* dona un fals aire armeni als dos noms: *bazowk* "braç" / *an-bazowk* "sense braç" (així Arm. I 361). Cal tenir present, però, que l'arm. *bazowk* "braç" és un préstec del pm. *bâzûg* íd. (cf.

SCHMITT 1983:93) < air. **bâzu-ka-* íd. > oss.dig. *bazug* ir. *bazyg* "omòplat, espatlla, *braç"; així, ABAJEV (*OJaF* I 160, 167; *Osn.* 284, 290; *IËSOJa* I 242) va interpretar aquests noms a partir de l'oss.dig. *bazug* "pleçó" / *æmbazug* "ravnoplečij" (oss. *æm-* < air. **ham-*). Cf. NALBANDJAN 1977:209, així com l'antropònim Ἀμβαζούκης (Proc. Pers. 1, 10, 9-12: Οὐννος μὲν γένος), senyor ca. 500 d'una fortalesa a les Portes Càspies, pel qual W.B. HENNING (*apud* MAENCHEN-HELFEN 1970:275) proposà una variant **ama-bâzuka* "having arms with power" (cf. *CLI* 243); superat *ByzTurc* II 70 turc *Abajuq*.

9.12. At'on ათონ

NP [m.] **D** *At'on* nota marginal de Vaxust: vid. HG^f 421 n. 1 "Athon". — P Rei osset (s. XI-XII), pare de Džadaron i avi de Davit'-Soslan (§ 9.7). — I Etimologia desconeguda.

9.13. Baqat'ar ბაყათარ

NP [m.] **D** *Baqat'ar* ms. 161, HG^s 194; ms. 421-422, HG^f 633-634 // *Baqat'ar* (*Baq'tar* T) ms. 94-95, HG^s 118-119 (cf. HG^f 157 n. 2) // *Bahqat'ar* ms. 414, HG^f 623. — P [1] Gegant osset (s. V) mort per Vaxtang Gorgasal (§ 9.4.1); [2] *mt'avar* osset (s. IX) aliat de Bagrat I d'Ap'xazet'i (§ 9.5.2); [3] comandant d'un contingent d'ossets (s. XIII-XIV) enemic dels georgians (§ 9.8.3; cf. § 9.24). — I El títol honorífic turco-mongol *bayatur*; cf. el grec Πακαθαρ (Zelenčuk 11-13; ZGUSTA 1987:34), àrab *B.γây.r* (§ 6.24), xinès *Ba-du-er* (§ 15.26), etc.

9.14. Bazuk ბაზუკ

NP [m.] **D** *Bazuk* ms. 30, HG^s 48 (*Bazowk* Chron. arm.: cf. HG^f 67 n. 4) // *Bazok* ms. 30, HG^s 49 // *Barzok* ms. 30, HG^s 49. — P Rei osset (s. I-II), germà d'Anbazuk i aliat dels georgians, mort pel *spaspet* armeni Sumbat Bivritian (§ 9.3.6); cf. *OË* III 25-27. — I Vid. *Anbazuk* (§ 9.11).

9.15. Borena ბორენა

NP [f.] **D** *Borena* ms. 181, HG^f 315. — P Filla d'un rei osset (s. XI), germana de Durgulel i muller del rei georgià Bagrat IV (§ 9.5.3); cf. *OË* III 34. — I El primer element sembla l'oss.ir. *bûr*, dig. *bor* "groc", que hom remunta a un escita **bor(a)* "groc, castany, burell", present en els antropònims Βορασπος (Tanais 193P) i Βωρακος (Bosp. ora Asiat.; aet. Rom. post Tiberium), així com en el nom dels *Borætæ*, una de les tres famílies nartes, i el del seu avantpassat oss.dig. *Boræ-færnyg* ir. *Bûræ-færnyg* (*OË* III 80; *NB* 70; *Slav.* I 135; *OJaF* I 161; *Osn.* 284-285; *PN* 86-87; *IËSOJa* I 268, 271-272; *Sarm.* 86; *CLI* 478).

9.16. Burduxan ბურდუხან

NP [f.] **D** *Burduxan* ms. 232, HG^f 383; ms. 243-244, HG^f 400-401. — P Filla del rei osset Xuddan († 1172; cf. HG^f 400 n. 5), muller del rei georgià Giorgi III i mare de la reina T'amar (§ 9.7); cf. *OË* III 35. — I Etimologia desconeguda.

9.17. Davit' დავით

NP [m.] **D** *Davit'* nota marginal de Vaxust: vid. HG^f 421 n. 1 "David". — P Osset (s. XI), pare d'At'on i besavi de Davit'-Soslan (§ 9.7). — I Antropònim cristià (georg. *Davit'*, gr. Δαυίδ, Δαβίδ "David"); cf. *Davit'-Soslan* (§ 9.18).

9.18. Davit'-Soslan დავით-სოსლან

NP [m.] D *Davit'-Soslan* ms. 263-300, HG^f 420-467 (*Soslan-Davit'* ms. 296, HG^f 461; sovint només *Davit'*). — P Osset (s. XII-XIII), fill del rei osset Džadaron, marit de la reina georgiana T'amar i pare de Giorgi *Lasa* i de Rusudan; mort l'any 1208 o 1209 segons HG^f 467 n. 3 (§ 9.7); cf. OÈ III 35. — I Anomenat *Davit'* com el seu besavi (§ 9.17); quant a *Soslan*, és el nom d'un dels principals herois de l'epopeia narta: ABAJEV (*IËSOJa* III 138-140) li proposa un possible origen turco-mongol a partir del nogai *suslan*- "tenir un aspecte amenaçador", *suslθ* "tenebrós, amenaçador".

9.19. Dimitri დიმიტრი

NP [m.] D *Dimitri* ms. 181-184, HG^f 315-322. — P Fill del rei georgià Giorgi I i d'una filla del rei dels ossets (s. XI), germanastre de Bagrat IV i pretendent al tron de Gedrgia (§ 9.5.3); cf. OÈ III 34-35. — I Antropònim cristià (georg. *Dimitri*, gr. Δημήτριος "Demetri"); cf. el xinès *Di-mi-di-er* (§ 15.32).

9.20. Durgulel დურგულელ

NP [m.] D *Durgulel* ms. 181, HG^f 315; ms. 192, HG^f 335 // *Dorgulel* ms. 192, HG^f 335 (*Durdulel* Vaxušt: cf. HG^f 335 n. 1). — P Rei osset (s. XI), germà de Borena i aliat del rei georgià Bagrat IV, marit d'aquesta (§ 9.5.3); cf. OÈ III 34-35. — I Etimologia desconeguda.

9.21. Džadaron ჯადარონ

NP [m.] D *Džadaron* nota marginal de Vaxušt: vid. HG^f 421 n. 1 "Džadaron". — P Rei osset (s. XII), pare de Davit' Soslan (§ 9.7). — I Etimologia desconeguda.

9.22. Kavc'ia კავცია

NP [m.] D *Kavc'ia* ms. 42, HG^s 62. — P Osset en època del rei georgià Mirian (s. III-IV); cf. OÈ III 29 (§ 9.3.8). — I Etimologia desconeguda.

9.23. Ordure ორდურე

NP [m.] D *Ordure* ms. 181-182, HG^f 317. — P Rei osset (s. XI), mort per Kvirike III, rei de Kaxet'i (§ 9.5.4). — I Etimologia desconeguda.

9.24. P'aredzan ფარეჯან

NP [m.] D *P'aredzan* ms. 407, HG^f 608 // *Baredzan* ms. 408-409, HG^f 611-612. — P Fill d'un rei d'Ossètia (s. XIII) en època de Vaxtang II i Davit' VI (§ 9.8.2). — I Associat per HG^f 608 n. 7 amb cert *P'aredzn* (ms. 377, HG^f 569), germà gran d'un *Baqat'ar* (cf. § 9.13: potser *Baqat'ar*³, el "succesor" de P'aredzan en la guerra contra els georgians), ambdós de la raça dels *Axasarp'akayani* (= oss.dig. *Æxsærtæggatæ* segons *IËSOJa* IV 229). Etimologia desconeguda.

9.25. P'eros ფეროშ

NP [m.] D *P'eros* ms. 42, HG^s 62. — P Osset en època del rei georgià Mirian (s. 284-361); cf. OÈ III 29 (§ 9.3.8). — I Relacionat per MILLER (*OÈ* III 29 n. 4) amb el mot osset *ferox* "oblidat" (cf. *ORNS* III 1433 *ferox kænyn* "oblidar"): improbable. Cf. l'adjectiu i antropònim pm. *Pêrôz* "victoriós" < **pairi.aojah-* (*NB* 247a-251a; GIGNOUX 1986:147), documentat als annals georgians en una forma *P'eroz* (e.g. ms. 69, HG^s 92, HG^f 120: *erist'av* del Ran, gendre de Mirian; cf. *NB* 247b s. 13).

9.26. P'idarz Gort'an ფიდარზ გორთან

NP [m.] D *P'idarz Gort'an* ms. 182; HG^f 317. — P Esclau osset (s. XI), assassí del rei Kvirike III de Kaxet'i (§ 9.5.4). — I Malgrat la seva versió inicial "l'esclau osse Phidarz Gorthan", BROSSET (HG^f 317 n. 4) suggereix l'alternativa "un esclau osse dans la montagne Phidarz", on *gor-t'an = georg. *gor-i (en comptes de gora "muntanya") + postposició -t'an (la forma regular seria gora-s-t'an: cf. TSCHENKÉLI 1958[II]:31-32). Etimologia desconeguda.

9.27. Sat'xe სათხე

NP [m.] D *Sat'xe* ms. 409, HG^f 613 // *Sat'xis* ms. 409, HG^f 613. — P Osset (s. XIII) mort per Rat prop de T'bilisi (§ 9.8.2). — I Etimologia desconeguda.

9.28. Saurmag საურმაგ

NP [m.] D *Saurmag* ms. 16-17, HG^s 32-33. — P Nom d'un rei georgià (*237-162 aC), segon del casal dels *k'art'losianni* o *p'arnavazianni*, així com d'altres personatges (§ 9.3.4); cf. OÈ III 19; NB 318a. — I La hipòtesi d'ABAJEV *saw-ærm-æg "smuglorukij" (OJaF 154, 184; Osn. 279, 305; ABAJEV 1956:441), a partir d'un oss. saw < *syáva- "negre" + arm < *arma-"mà" + suf. -æg < *-aka- (cf. però IÈSOJa I 178: ærmæg "material") és força polèmica, ja que també ha estat aplicada a l'etnònim Σαυρομάται : Σαρμάται (IÈSOJa III 43 *saw-ærm-a-tæ "smuglorukije"; vid. però NB 289a; Slav. 149; VERNADSKY 1951:342-344; PN 264-265; TOUMANOFF 1969:9 n. 45; SCHMEJA 1974:388-389; CLI 236 n. 4).

9.29. T'arkan თარქან

NP [m.] D *T'arkan* ms. 92-93, HG^s 116-117 — P Khàzar aliat dels ossets (s. V) mort per Vaxtang Gorgasal (§ 9.4.1) — I L'antic títol turc *tarqan*, *tarxan* (així ja HG^f 156 n. 2; cf. ByzTurc II 253 s.v. ταρκάνος, ταρχάν); MINORSKY 1958:147 n. 1 documenta el nom d'un general khàzar, *As-tarxân*, "probably the tarkhân of the Arsiyya" (sobre aquests, al-Mas'ûdî § 6.17.2). Tanmateix, ABAJEV (*Skif.* 19; IÈSOJa III 275-277) considera aquest mot (sense etimologia turco-mongol), així com l'ant.hong. *tarchan* "olim judex", un préstec de l'escita (alà) **tarxân* "jutge" > oss. *tærxon* "discussió, judici": cf. els idiotismes oss. *tærxon kæny*n "jutjar" (+*kæny*n "fer") i *tærxon læg* "jutge" (+*læg* "home").

9.30. Uobos უობოს

NP [m.] D *Uobos* ms. 6, HG^s 22 (*Rowbos*, *Robos* Chron. arm. *Owrbanos* Vaxušt: cf. HG^f 25 n. 5). — P Personatge mític al servei dels "khàzars", epònim dels ossets (§ 9.3.1). — I Formació artificial georgiana a partir de l'etnònim *Ovs-i* "osset" amb tematització grega: cf. *K'art'los* < *K'art'li*, *Mc'xet'os* < *Mc'xet'a*, *Up'los* < *Up'lis-c'ixe*, etc.

9.31. Uzurabeg უზურაბეგ

NP [m.] D *Uzurabeg* ms. 409, HG^f 613. — P Osset (s. XIII) mort per Rat prop de T'bilisi (§ 9.8.2). — I El segon element del nom fa pensar en un compost amb el títol turc -bäg. Una alternativa suggerent, tanmateix, és reconèixer-hi l'antropònim oss.dig. *Uruzmaeg*, *Oræzmaeg* ir. *Wryzmaeg*, amb una ortografia -beg < -meg per influència del mot turc i la metàtesi VrVz- > VzVr-, documentada en les variants kabardines d'aquest antropònim *Ozyrmeg*, *Ozermeg*, *Ozermes*, *Uzyrmes* i la txerkessa *Wezærmes'* (IÈSOJa IV 127-128).

9.32. Vaxtang ვახტანგ

NP [m.] D *Vaxtang* ms. 87-125, HG^s 111-149, etc. — P Nom d'un rei georgià del casal dels *xosroianni*, Vaxtang I Gorgasal (447-522), així com d'altres personatges (§ 9.4.1); cf. *OÈ* III 29-33, *NB* 343a-344a. — I La crònica (ms. 86, HG^s 110) explica com Sagduxt, filla de Barzabod, *erist'av* del Ran, i muller del rei georgià Mirdat V (435-447), anomenà el seu fill *Varan-Xvasro-T'ang* en persa (*sparsulad*), *Vaxtang* en georgià (*k'art'ulad*). Antropònim equiparat amb el nom d'un heroi nart oss. *Wærxtænæg* < air. **varka-tanu*- "que té cos de llop" (*OJaF* 184, 187; *Osn.* 305, 308; *ABAJEV* 1956:441).

9.33. Xuanxua ხუანხუა

NP [m.] D *Xuanxua* ms. 36; HG^s 55 (*Xonaxowa* Chron. arm. *Xuxu* Vaxust: cf. HG^f 76 n. 1). — P Guerrer osset (s. II) mort pel rei georgià Amzasp II (§ 9.3.7); cf. *OÈ* III 28. — I Oss.dig. *xonxag*, *xwænxag* ir. *xoxag* "muntanyès", derivat de l'oss.dig. *xonx* (pl. *xwænxætæ*) ir. *xox* "muntanya" (cf. *ORNS* III 1583-1586); etimologia suggerida ja per MILLER (*OÈ* III 28 n. 1): cf. l'antropònim sàrmata *Χαυχακος* (Tanais III^p) *apud NB* 171b; *Slav.* 154; *PN* 207; *IÈSOJa* IV 223.

9.34. Xuddan ხუდდან

NP [m.] D *Xuddan* ms. 232, HG^f 383. — P Rei osset (s. XII), pare de Burduxan (§ 9.7); cf. *OÈ* III 35. — I Etimologia desconeguda.

X. FONTS HEBREES

10.1. Els alans i l'imperi judeo-khàzar. En el curs de les seves campanyes contra l'estat sassànida, l'emperador Heracli va concloure l'any 626 una aliança amb certs nòmades turcs fins aleshores desconeguts, els khàzars, per a contrarestar la de Husrav II amb els àvars; aquest acord esdevindria una de les fites més importants de la diplomacia bizantina, ja que els khàzars, que aviat esdevingueren sedentaris, van mantenir durant tres segles un imperi estable entre la taiga, el Caucas, el Don i l'Ural, que va constituir el principal baluard de l'Europa oriental contra l'avanç àrab al llarg de dues guerres sagnants (642-52 & 722-37), i que, transformat més tard en un pacífic reialme comercial, seria destruït mitjan s. X pel poder emergent de l'estat rus de Kiev (§ 13.1); tanmateix, si els khàzars han entrat sovint en el terreny de la llegenda, és perquè són l'únic poble de la història que es va convertir en massa al judaisme, probablement per tal de sostreure's a la tutela político-religiosa de patriarques i califes. El fet que les fonts àrabs (*cf.* § 6.1 & *passim*) esmenten sovint contactes entre khàzars i alans fa pensar que la presència de comunitats jueves entre aquests últims, documentada per algunes fonts hebrees medievals, en part potser apòcrifes, té origen en les relacions entre ambdós pobles.

Fonts literàries hebrees

10.2. Benjamí de Tudela.¹ Binyamin ben Yonah, nadiu de Tudela (Navarra), redactà *ca.* 1172/3 un llibre sobre els seus viatges pel sud d'Europa i part d'Àsia i Àfrica durant els anys 1160-73 (מסעות בנימין בתודלה) *Massa 'ot*

¹ L'ed. + trad. M.N. ADLER, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Londres 1907, ens fou inaccessible; hem treballat a partir de les trad. I. GONZÁLEZ LLUBERA, *Viajes de Benjamín de Tudela*, Madrid 1918 & R. MAGDALENA, *Libro de Viajes de Benjamín de Tudela*, Barcelona 1982.

Binyamin mi-Tudelah), en el qual recull moltes dades sobre la vida dels jueus de l'època a les contrades que va visitar.

10.2.1. Durant la seva estada a Bagdad, Benjamí parla de R. Daniel ben Hasdai, exiliarca de tot Israel, del qual depenien totes les comunitats jueves de Šin'ar (Babilònia), Pèrsia, Xoràsân, la Sabea o Iemen, *Diyarbakir i tot el país d'Aram Nahārayim (Mesopotàmia), així com les de les muntanyes d'Ararat, del país d'Alània –envoltat de muntanyes, sense cap més sortida que les Portes de Ferro obra d'Alexandre i habitat pel poble anomenat Alan–, de la terra de Sibèria, de tot el país dels turcmans fins als monts Asveh (?), i del país de Gurgan.²

© Una de les dues fonts que parlen de la presència de jueus entre els alans (l'altra és el document de Cambridge, cf. § 10.4.1); el text esmenta Alània (אלנייה) 'l'nyh, var. אל נייה 'l'nyh, אלינייא 'l'nyyy', potser per אלנייה *'Alaniah o אלנייא *'Alania' = gr. Αλανία) i els alans (אלאן, var. אלן 'Alan); cf. trad. GONZÁLEZ LLUBERA, p. 135 & SCHECHTER 1912-13:192 n. 18. Per a la llegenda de les portes de ferro bastides per Alexandre, vid. Flavi Josep (§ 3.12.2) & la *Vita Alexandri* (§ 5.19.1); la trad. MAGDALENA, p. 94, n. 84 creu que equivalen a les Portes de Cilícia, entre Tiana i Tarsos, però sembla més lògic pensar un pas caucàsic com Darial o Darband. El topònim "Sibèria" (סיביריה sybyryh, var. סברייה sbryh, סיברייה sybry' et cet.) recorda el nom de la tribu eslava dels *Severjane*, "les gents del nord", a la Rússia central.

10.3. La correspondència khàzara.³ Ens ha pervingut una carta en hebreu de Hasdai ibn Šaprut, jueu al servei dels califes cordovesos 'Abd al-Rahmân III (912-61) i Ḥakam I (961-76), escrita en vida del primer i adreçada al rei dels khàzars Josep, així com la resposta d'aquest a Hasdai; ambdues lletres foren divulgades a Constantinoble ca. 1577 sota el nom de Yişhaq ben Abraham ben Yēhudah 'Aqrīs dins del pamflet "La veu del missatger" (קול מברשר) *Qol Mēbaššer*), del qual l'hebraïsta Johannes Buxtorf junior va manllevar-ne el text per a incloure'l a la introducció de la seva edició del "Llibre del Khàzar" (ספר הכוזרי) *Seper ha-Kuzari* de Yēhudah ha-Levi (Basilea 1660). Tres segles després d'Aqrīs, el 1877, S. Cassel anuncià l'existència d'un manuscrit del s. XVI (?) que contenia les dues cartes (Christ Church Library ms. n.º 193, Oxford), i A.E. Harkavy va publicar, el 1879, una recensió llarga de la resposta de Josep descoberta en un altre, avui a la Biblioteca Pública de Sant Petersburg (ms. heb. n.º 157 de la 2ª col. Firkovič).

10.3.1. La resposta del rei Josep esmenta els alans (אלנייים 'alanim) en una llista de nacions sotmeses als khàzars.⁴ Així mateix, també explica que,

² Vid. trad. GONZÁLEZ LLUBERA, p. 89; trad. MAGDALENA, p. 93-94.

³ Les ed. P. KOKOVTSOV, *Evrejsko-khazaraskaja perepiska v X veke*, Leningrad 1932 & GOLB, N.-PRITSAK, O., *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca 1982 ens foren inaccessibles; sobre la correspondència en general, cf. MARQUART 1903:8-12; GRÉGOIRE 1937:226-242; DUNLOP 1954:125-155; KOESTLER 1977:189-195. Val a dir que GRÉGOIRE 1937 va qüestionar tot el "dossier khàzar", considerant la correspondència una ficció de data incerta, posterior al s. XII, inspirada pel *Kuzari* de Yēhudah ha-Levi, i algunes fonts, com ara la versió llarga de la rèplica de Josep i el document de Cambridge (§ 10.4), falsificacions obra de l'hebraïsta keraita Abraham Firkovič; segons KOESTLER 1977:186, però, GRÉGOIRE fou convençut per l'orientalista alemany P.E. KAHLE de l'autenticitat del conjunt, i DUNLOP 1954:151-4 va confirmar-la a partir de l'estudi d'algunes diferències estilístiques (esp. l'ús del *waw* conversiu); cf. SINOR 1963:272. En la nostra opinió, el caràcter excepcional i potser apòcrif d'aquestes fonts, si bé no les invalida, demana precaucions a l'hora de fer-ne ús.

⁴ Vid. SCHECHTER 1912-13:191-192 n. 18.

immediatament després de la conversió dels khàzars al judaisme, va tenir lloc una gran incursió contra ארדביל *'rdyl* = ארדביל **Ardabîl* i רודל'אן *rdwl'n* (Cassel אן רודל'אן *dwrl'n*); en aquest darrer topònim hom ha volgut veure el nom de Darial (així DUNLOP 1954:76 & 153); val a dir que al-Ṭabarî (§ 6.20.2.g) esmenta l'any 112/730-31 una ràtzia de turcs procedents del país dels alans que va prendre la ciutat d'Ardabil, capital de l'Adarbajân.⁵

10.4. El document de Cambridge.⁶ Entre els materials trobats a la guenizà del Caire hi ha un fragment en hebreu (*ca.* s. XII), avui a la Cambridge University Library (T-S Loan 38), consistent en una mà de paper de dos fulls (quatre planes) de 20 x 15 cm, amb poc menys de cent línies en total; part d'una carta de remitent i destinatari desconeguts, el seu autor, tanmateix, sembla haver estat un jueu de Khazària, ja que parla d'aquesta contrada com "la nostra terra" (42, 84 ארצינו *'arsenu*) i escriu "en els dies del rei Josep, el meu senyor" (61-62 אדוני *bi-yme yosep ha-melek 'adonay*). El precedent de la «correspondència khàzara» (§ 10.3) ha fet que hom hagi considerat probable que anés adreçada també al mateix Ḥasdai ibn Šaprut (així ja el seu divulgador SCHECHTER 1912-13:185; *cf.* DUNLOP 1954:156-7); aquest document ens informa, entre altres fets, de diverses guerres dels khàzars amb llurs veïns, esp. contra alans (אלן *'alan*) i russos (רוסיים *rusim*).

10.4.1. Després d'haver convertit el seu poble al judaisme, "el gran príncep de Khazària" (41 שלקזריא *ha-šar ha-gadol sel-qazaria*), fins llavors anònim, esdevingué, després de prendre el nom de *Sabri'el* (סבריאל), el primer rei dels khàzars:

(44) "I el rei va fer la pau amb el rei dels alans, el nostre veí,

(45) perquè el reialme dels alans és la més forta i ferma de totes les nacions que estan al nostre voltant.

(46) Perquè els savis van dir: «no sigui que s'aixequin les nacions en guerra contra nosaltres

(47) i ell també s'uneixi als nostres enemics» (Ex. 1, 10). Per això [va fer la pau amb ell, per a ajudar-se]

(48) l'un a l'altre en l'adversitat. *I hi hagué el terror [de Déu sobre les nacions que]*

(49) *estan al nostre voltant, i no van venir contra el reialme dels khàzars* (Gen. 35, 5). [Però en els dies de] rei [Benjamí]

(50) van aixecar-se totes les nacions contra [Khazària] i van atacar[-la per consell del]

(51) rei de Macedònia. I van venir en so de guerra el rei d'Àsia i T[urquia]

(52) i *Painil i Macedònia. Només el rei dels alans va estar en ajut [dels khàzars,]

(53) perquè part d'ells observaven la Tora dels jueus. [Tots] aquests reis

(54) van fer la guerra contra Khazària. I el rei dels alans va anar contra llur contrada i [els va colpir amb una matança,] per tal que

(55) no poguessin recobrar-se. I el Senyor els va colpir davant del rei Benjamí. Però també en els dies del rei Aaró,

⁵ *Vid.* MARQUART 1903:11, que s'oposa a l'equació אן רודל'אן = Darial perquè creu que caldria esperar una forma arabitzada a partir de *Bâb al-Lân*, tal com באב אל'אב'אב = àr. *Bâb al-Abwâb*, documentat tant a la carta de Ḥasdai com a la rèplica de Josep (i també al document de Cambridge, *cf.* § 10.4.1).

⁶ Ed. + trad. angl. SCHECHTER 1912-13; GRÉGOIRE 1937:242-48 el considerà "un faux passablement habile, d'inspiration karaïte"; *vid.* la nostra introducció a la «correspondència khàzara» (§ 10.3) & n. 3.

- (56) el rei dels alans va fer la guerra contra els khàzars, perquè el va incitar el rei de Grècia. Però Aaró
 (57) va llogar contra ell el rei de Turquia, perquè era [el seu amic aleshores]. I el rei dels alans
 (58) va prostrar-se davant d'Aaró, que el va capturar viu. Però [el rei] el va honorar [molt] i va prendre
 (59) la seva filla com a muller per al seu fill Josep. Aleshores, el rei dels alans [va jurar]-li fidelitat.
 (60) I el rei Aaró el va enviar [a casa seva]. I, des d'aquell dia, va caure el temor
 (61) dels khàzars sobre les nacions que estan al seu voltant.⁷

© El text esmenta sovint el "rei dels alans" (44, 52, 54, 56-59 מלך אלן *melek 'alan*), i, en una ocasió, el "reialme dels alans" (45 מלכות אלן *malkut 'alan*), qualificat com "la més forta i ferma de totes les nacions que estan al nostre voltant" (45 עזה וקשה מכל האומות אשר סביבותינו *'azzah wē-qašah mi-kol ha-'umot 'āser sēbibotenu*); tot el document dóna testimoni d'aquesta puixança. La pau inicial entre alans i khàzars (44-49) indica com a mínim un enfrontament anterior (*cf.* Constantí Porfitogènit § 5.4.1.b τοῦ ἐξουσιοκράτορος Ἀλανίας μετὰ τῶν Χαζάρων μὴ εἰρηνεύοντος "l'exusiocràtor d'Alània no està en pau amb els khàzars"), i sembla fruit de la conversió de Sabri'el al judaisme, en previsió de l'aliança d'un partit contrari a ella amb nacions veïnes (així SCHECHTER 1912-13:193); no sabem quant de temps va passar entre els reis Sabriel i *Binyamin* (בנימין), però si el sintagma "en els dies de..." (49, 55, 61 בימי *bi-yime*) introdueix regnats successius, potser cal buscar l'origen de la primera guerra en aquesta situació; el problema rau en el fet que la «correspondència khàzara» no esmenta Sabriel, situa la conversió en temps d'*Obadiah* (עובדיה) i dóna una llista de vuit reis més entre aquest i Benjamí. Els enemics dels khàzars en aquest conflicte són:

– "el rei de Macedònia" (51 מלך מקדון *melek maq.don*), "els macedonis" (81 מקדונים *maq.donim*) = "el rei de Grècia" (56 מלך יון *melek yawan*), és a dir, l'emperador bizantí del moment. El document esmenta més

⁷ Document de Cambridge, línies 44–61 (ed. SCHECHTER 1912-13:206-209); el text entre claudàtors indica conjectures d'aquest editor; el text en cursiva de la traducció, cites literals de passatges bíblics:

והשלים המלך עם מלך אלן שכנינו	44
כי מלכות אלן עזה וקשה מכל האומות אשר סביבותינו	45
כי אמרו החכמים פן יתעוררו עלינו האומות למלחמה	46
ונוסף גם הוא על שנאינו על כן ה[שלים עמו לעזור]	47
איש את אחיו בצרה ויהי חתת א[להים על האומות אשר]	48
סביבותינו ולא באו על מלכות קזר. אבל בימי בנימין	49
המלך נתעוררו כל האומות על [קזריא] ויציקו [להם בעצת]	50
מלך מקדון ויבאו למלחמה מלך אסיא וט[ורקיא]. . . .	51
52 ופייניל ומקדון רק מלך אלן היה בעזרת [אנשי קזר]	52
כי מקצתם היו שומרים תורת היהודים אלו המלכים [כולם]	53
נלחמו על קזריא ומלך אלן הלך על ארצם וי[כם מכ]ה עד	54
איך מרפא ויגפם יי לפני בנימין המלך וגם בימי אהרן	55
המלך נלחם מלך אלן על קזר כי הסיתו מלך יון וישכור	56
עליו אהרן את מלך טורקיא כי היה א[והבו אז] ויפול מלך	57
אלן לפני אהרן וילכדהו חי ויכבדהו [המלך עד מ]אד ויקח	58
את בתו לבנו ליוסף לאשה א[ז] [נשב] ע לו מלך אלן אמונה	59
וישלחהו אהרן המלך [הבית]ה ומהיום ההוא נפלה אימת	60
קזר על האומות אשר סביבותם.	61

endavant "el malvat Romà" (62-63 רומנוס הרשע; 67, 76-77 רומנוס *romanos harasa'* = gr. Ρωμανός), senyor de Constantinoble (80, 87, 89 קוסטנטינא *qostantina*) i contemporani del rei khàzar Josep, que només pot ser Romà I Lecapenos (920-44). Els grecs són presentats com a incitadors no sols de la primera guerra, sinó també dels atacs contra Khazària per part del rei dels alans (56) i de "Helgu, rei de Rússia" (64 רויסיא הלגו *helgu melek rusia* = anord. *Helgi*), és a dir, Oleg (880-912), el fundador de l'estat rus de Kiev. Tot i que les altres fonts no documenten cap conflicte entre Bizanci i Khazària, cal recordar aquí el passatge de Constantí Porfirogènit (§ 5.4.1.a) sobre la possibilitat d'usar alans contra khàzars; després de l'atac rus, els khàzars marxen contra Šorsu[nu] (69 [שורשוֹן]), una de les "ciutats de Romà" (67 צירי רומנוס 'are *romanos*), que DUNLOP 1954:166 identifica com Quersó (Χερσών), per a la defensa de la qual contra els khàzars Constantí proposa de recórrer als alans (§ 5.4.1.b).

- "el rei d'Àsia i Turquia" (51 [מלך אסיא וטורקיא] *melek 'asia' wē-ṭurqia'*) sembla un error, ja que el text posterior suggereix no un, sinó dos reialmes (i reis) diferents: d'una banda, és temptador veure en un "rei d'Àsia" (cf. 92 *infra*) "els governants d'Àzia" (οἱ ἄρχοντες Ἀζίας) de Constantí Porfirogènit (§ 5.4.2; SCHECHTER 1912-13:193 n. 19 "perhaps ... certain Caucasian tribes"; GRÉGOIRE 1937:248 "Ases"), és a dir, l'etnònim *ās- (§ 1.2.1); d'una altra, el fet que els alans són vençuts més tard pel "rei de Turquia" (57 מלך טורקיא *melek turqia'*), mercenari del rei khàzar, fa pensar en un poble turc estepari com els aleshores nouvinguts petxenegs o potser els magiars, millor avinguts amb els khàzars i anomenats sovint Τοῦρκοι pels autors bizantins (cf. *ByzTurc* II 270).

- *Painil (52 פייניל *pyynyl*) és una incògnita; SCHECHTER 1912-13:193 n. 19 proposa veure-hi una corrupció de פליאן **poli'an*, presumpta forma hebrea del nom de la tribu eslava dels polians (*Poljane*), a la regió de Kiev, tributària dels khàzars.

- el passatge està malmès i falten alguns noms, però la penúltima línia del fragment afegeix, després d'un excurs geogràfic: "vet aquí els que lluitaren amb nosaltres" (91 הנה הנלחמים עמנו *hinneh ha-nilḥamim 'imanu*), i aleshores enumera els topònims 'asia' u-bab 'alabwab wē-zybws wē-ṭurqu wē-lwznyw (92 (אסיא ובאב אלאבואב וזיבוס וטורקו ולוזניו); entre aquests darrers trobem de nou "Àsia" i "Turquia", així com l'àr. *Bâb al-Abwâb*, "la porta de les portes" = Darband (vid. §§ 6.1 & 6.2.2.e), però tant *zybws* com *lwznyw* són una incògnita (cf. SCHECHTER 1912-13:200 n. 40).

Endemés, sorprèn l'asserció que els alans recolzaren els khàzars en la primera guerra esmentada pel text "perquè part d'ells observaven la Tora dels jueus" (53 כי מי-קסאטאמ האו סומרימ תורת היהודים *ki mi-qṣatam hayu somerim torat ha-yehudim*), gairebé l'únic testimoni de judaisme entre els alans (cf. Benjamí de Tudela § 10.2); en tot cas, si la notícia és fidedigna, no hi ha dubte que cal atribuir aquests alans judaïtzants a influència khàzara i que llur nova religió no els va impedir d'atacar els seus correligionaris en temps del rei 'Ahāron (אהרן *sic*); llur conversió, fou, de ben segur, superficial i motivada per les circumstàncies. La unió de la filla del rei dels alans amb Josep recorda els matrimonis polítics amb Bizanci i Geòrgia habituals durant els s. XI-XII; en general, cf. SCHECHTER 1912-13:191-194; DUNLOP 1954:162-165; KOESTLER 1977:68-69.

XI. FONTS IRÀNIQUES

11.1. Els alans i el món irànic. Malgrat que la comparació lingüística indica un origen comú per als alans i els altres pobles iranians, llur evolució històrica ha estat tan divergent i les relacions mútues tan esporàdiques, que les fonts que hi fan referència tenen sovint un valor incidental, motiu pel qual les hem recollides en un únic capítol. Podem distingir-ne tres grups principals:

- a) fonts epigràfiques pahlavis i partes (s. II–IV).
- b) fonts epigràfiques bactrianes (s. V–VI).
- c) fonts literàries perses d'època musulmana (s. X–XIV).

Fonts epigràfiques pahlavis i partes

11.2. Introducció. En les seves èpoques de màxima expansió, els imperis part arsàcida (*ca.* 247 aC–224 dC) i persa sassànida (*ca.* 224–651 dC), sempre en pugna amb els interessos de Roma i Bizanci, van estendre la seva àrea d'influència fins a la Transcaucàsia, de manera que els reialmes d'Armènia i Ibèria (Geòrgia) van patir una progressiva iranització i sovint foren governats per dinasties foranes imposades pels seus poderosos veïns del sud; els límits septentrionals d'aquesta expansió foren la serralada caucàsica i els passos de Darial i Darband, punts neuràlgics en tant que úniques carreteres militars que travessaven les muntanyes. Els testimonis sobre els alans, en aquest cas, són molt escarits: una estela funerària d'època parta trobada fa mig segle a Ibèria (AR) conté antropònims que alguns estudiosos han explicat a partir de formes presumptament alanes; així mateix, algunes inscripcions sassànides (KKZ, KNRm, ŠKZ) esmenten breument **Alânân dar* "la porta dels alans" (= Darial), freqüent via d'entrada de ràtzies alanes contra les províncies nord-occidentals de l'*Ērânsahr*.

11.3. Inscripció bilingüe d'Armazi (AR).¹ Hom va descobrir l'any 1940 a l'actual Armazi, prop de Mc'xet'a, capital de l'antiga Ibèria (Geòrgia), una estela de pedra basàltica de 1,92 m. d'alçada per 64-66 cm. d'amplada amb dues inscripcions funeràries de principis del s. II dC, una grega de 10 línies (*supra*) i una segona de 11 línies (*infra*), escrita en caràcters arameus i més detallada que l'anterior; tanmateix, la presència en la versió "aramea" d'antropònims iranians, del títol part arsàcida *bṯḫš* (gr. *πιτιάξου*) i del mot 'rwst "gesta" (gr. *νείκας*; cf. ap. *aruvasta-*), així com alguns trets de l'arameu, com ara l'ús arcaïtzant del relatiu *ZY* enlloc de *dī* com a *nota genitivi*, van suggerir aviat la hipòtesi d'un text heterogràfic, escrit en arameu però llegit en part (així H.S. NYBERG i R.N. FRYE). Altres autors han volgut veure-hi antic georgià o, al contrari, res més que arameu (*vid.* les notes bibliogràfiques de CARRATA THOMES 1958:25-26 n. 42-43; BOSWORTH 1977:230 n. 56); malgrat aquestes divergències, però, el seu contingut és clar.

11.3.1. Vet aquí les dues versions del text d'AR:

a) text arameu: "Jo sóc Serapit, filla de Zewah el Jove, *bidaxš* del rei Parsman; muller de Iodmangan, (que) va vèncer i va dur a terme una gran gesta, dignatari de la cort del rei Xefarnug, fill d'Agripa, dignatari de la cort del rei P'arsman; dissort de dissorts, perquè la seva vida va quedar inacabada, i fou tan bona i formosa (la seva vida), que ningú era semblant (a ella) en bondat, i va morir als vint-i-un anys".

b) text grec: "Serapit, filla del *bidaxš* Zewah el Jove, muller de Iodmangan, fill del *bidaxš* Publici Agripa, que ha aconseguit moltes victòries, dignatari del gran rei dels ibers Xefarnug, va morir massa jove, als vint-i-un anys, ella que tenia una bellesa inigualable".²

© Ambdues integren l'epitafi de Serapit (*s'rpyt*, *Σηραπέιτις*), filla de Zewah el Jove (*zywh QLYL*, *Ζηουάχου τοῦ νεωτέρου*), *bidaxš* (*bṯḫš*, *πιτιάξου*) del rei P'arsman (*prsmn*), i muller de Iodmangan (*ywdmngn*, *Ἰωδμανγάνου*), dignatari (*RB TRBŠ*, *ἐπιτρόπου*) del gran rei dels ibers Xefarnug (*hsyprnwg MLK*, *βασιλέως Ἰβήρων μεγάλου Ξηφαρνούγου*) i fill de Publici Agripa (*'gryp*, *Πουπλικίου Ἀγρίππα*), un romà que havia ocupat també un càrrec (*RB TRBŠ*, *πιτιάξου*) a la cort de P'arsman. El nom del rei *hsyprnwg*, *Ξηφαρνούγος* no es troba documentat enlloc més, però el rei *prsmn* (= gr. *Φαρασμάνης*, georg. *P'arsman*) sembla Farasmanes II d'Ibèria; Zewah el Jove porta el títol *bṯḫš*

¹ Ed. + trad. CERETELI 1941; ALTHEIM 1959:247-52; KOOPMANS 1962[I]:212-16, [II]:58-59.

² La versió grega (cf. CERETELI 1941:23) no planteja problemes; quant a l'aramea, seguim el text d'ALTHEIM 1959-62[I]:248, amb algunes variants respecte de CERETELI 1941:22: (4) *OBYDWA* per *OBYDA* (7) *HBLYN* per *HBLYK* (8) *PRNWS* per *PRNWŠ* (11) *W MAYTT* per *W MAYTYN*. Les majúscules transliteren els heterogrames arameus i les minúscules, el text part.

Text arameu:

- (1) ANE *s'rpyt* BRTY ZY
- (2) zywh QLYL *bṯḫš* ZY *prsmn*
- (3) MLK ANTT ZY *ywdmngn* W NŠYH
- (4) W KBYR 'rwst OBYDWA RB
- (5) TRBŠ ZY *hsyprnwg* MLK BRY
- (6) ZY 'gryp RB TRBŠ ZY
- (7) *prsmn* MLK HBL HBLYN MA
- (8) ZY PRNWS LA GMYR W EKYN
- (9) TB W ŠPYR YEWE EYK ZY BR
- (10) AYNŠ LA DMO YEWE MN
- (11) TBWT W MAYTT BŠNT 21

Text grec:

- (1) Σηραπέιτις Ζηουάχου
- (2) τοῦ νεωτέρου πιτιάξου
- (3) θυγάτηρ, Πουπλικίου Ἀγρίππα πιτι-
- (4) άξου υἱοῦ Ἰωδμανγάνου γυνή
- (5) τοῦ πολλὰς νείκας ποιήσαντος
- (6) ἐπιτρόπου βασιλέως Ἰβήρων
- (7) μεγάλου Ξηφαρνούγου, ἀπέ-
- (8) θανε νεωτέρα ἐτῶν κᾶ,
- (9) ἦτις τὸ κάλλος ἀμείμητον
- (10) εἶχε.

/bidaxs/;³ Iodmangan és *RB TRBŞ* "gran de la cort" (gr. ἐπίτροπος "dignatari"), però el seu pare apareix alhora com *RB TRBŞ* i πιτιάξης, fet que potser suggereix una identitat entre els diferents títols:

REIS	DIGNATARIS
P'arsman	Zewah el Jove, pare de Serapit (<i>bthş</i> , πιτιάξης) <i>Publicius Agrippa</i> , pare de Iodmangan (<i>RB TRBŞ</i> , πιτιάξης)
Xefarnug	Iodmangan (<i>RB TRBŞ</i> , ἐπίτροπος)

Alguns autors (CARRATA THOMES 1958:30; ALTHEIM 1959:249-250) han proposat que "la gran gesta" (*KBYR 'rwst*) i les "moltes victòries" (πολλὰς νείκας) de Iodmangan no foren sinó accions contra els alans; BOSWORTH 1977:231-232, així mateix, considerava que l'arribada d'Agripa, "a Roman officer in a key position at court", havia estat una imposició a Farasmanes II per part de L. Flavi Arrià, aleshores governador romà de Capadòcia, en contrapartida per la seva responsabilitat en la ràtzia alana de l'any 135 (cf. Arrià § 3.2.1; Dió Cassi § 3.4.1). D'especial interès és la conjectura d'ALTHEIM 1959-62[I]:247, segons la qual "die Namen der Inschrift sind iranisch, doch wohl die bei den Alanen üblichen": *vid.* §§ 11.16-11.19.

11.4. Inscripcions de Kirdîr a Ka'be-ye Zardost (KKZ) i Naqş-e Rostam (KNRm).⁴ El gran mag Kirdîr (pahl. *Kltyl*, grec Κιρδειρ, Καρτειρ)⁵ va exercir diferents càrrecs sacerdotals durant el regnat dels primers reis sassànides (*Hêrbed* sota Šâbuhr I, *Mogbed* d'Ohrmazd, "Jutge de tot l'imperi" de Vahrâm II a Narseh) i fou el principal artífex de la conversió del zoroastrisme en religió oficial de l'imperi; així mateix, va fer gravar inscripcions en pahlavi als actuals emplaçaments de Sar Maşhad (KSM), Naqş-e Rajab (KNRb), Naqş-e Rostam (KNRm) i Ka'be-ye Zardost (KKZ), on va descriure les seves activitats religioses i polítiques. D'acord amb GIGNOUX 1972b:179, KNRm presenta, amb variants, el mateix contingut que KKZ i KSM, segons l'esquema següent, que divideix KNRm en dos textos diferents: [I] KNRm 1-49 = KSM 1-25 = KKZ 1-16 & [II] KNRm 49-85 ? = KSM 25-60.

11.4.1. Tot recordant fets del regnat de Šâbuhr I, Kirdîr explica com "els cavalls i els homes del rei de reis" van marxar contra diverses contrades de l'Anêrân (pahl. *'nyl'n* "no-Iran"), saquejant-les i lliurant-les a les flames, entre les quals: "el país d'Armènia, Ibèria, Albània i el Balâsagân fins a la porta dels alans". Tanmateix, "aquests mags i aquests focs que es trobaven en aquests països" foren

³ Pm. *bythş*, gr. πιτιάξης, πιτάξης, βιτάξης, arm. *bdeaxş*, georg. *pitiaxş*, *patiaxş*, sir. *ptaḥšâ*, *ptaḥšâ*, *aftakšâ*, etc, explicat per ALTHEIM-STIEHL 1957:77-79 com **pati-xšâyaḥiya-*, per NYBERG (*Pahl.* 47-48) com **bitiya-axsi-* "the second eye (of the King)", etc; *status quaestionis* i documentació a GIPPERT 1993[I]:207-216, [II]:235-242.

⁴ Ed. + trad. GIGNOUX 1972b; quant a la datació de les inscripcions de Kirdîr, segons GIGNOUX 1972b:179, "comme il semble exclu que Narseh (293-302), qui n'était pas particulièrement ami de Kirdîr, ait donné à ce dernier l'autorisation de faire graver ses inscriptions, l'avènement au pouvoir de ce Sassanide nous fournit un *terminus ad quem*: c'est de cette année même, 293, que je daterai les 3 dernières inscriptions de Kirdîr" [= KKZ, KNRb i KNRm].

⁵ Sobre els problemes de transcripció d'aquest nom, *vid.* GIGNOUX 1986:105-106

respectats per ordre reial, i Kirdîr no va permetre'n el pillatge, encarregant-se de refermar-hi el mazdeisme.⁶

© Encara que bastant malmès, KNRm 39 W .. m .. [str ?]y equival sens dubte a KKZ 12 W 'lmny stry W wlwc'n W "... i el país d'Armènia i Ibèria i ..."; així mateix, cal remarcar les formes [']ld'[n] per 'l'ny "Albània" i b[l'sk ?]n per bl'sk'n "Balâsagân". Sobre els llocs esmentats en aquest passatge vid. comentari a ŠKZ (§ 11.5), inscripció on es troba la llista més extensa de contrades caucàsiques.

11.5. Inscripció de Šâbuhr I a Ka'be-ye Zardost (ŠKZ).⁷ La inscripció trilingüe de Šâbuhr I (243-273)⁸ a la «Ka'ba de Zoroastre» en pahlavi, part i grec, anomenada sovint *Res Gestae Diui Saporis* per analogia amb les *Res Gestae Diui Augusti*, commemora les seves victòries sobre els tres emperadors romans Gordià III, Filip l'Àrab i Valerià; la derrota i captura d'aquest últim marquen el *terminus post quem* per a la datació del text (l'any 260).

11.5.1. Al principi de la inscripció, Šâbuhr es presenta com a "mazdeu" (ŠKZ [pahl.] 1 *mzdysn* = [part] 1 *mzdyzn* = [grec] 1 Μασδαάσωνης < **mazdâ-yasna-*) i "rei de l'Iran i del no-Iran" (ŠKZ [part] 1 *MLKyn MLKA 'ry'n W 'n(y ?)'ry'n* = [grec] 1 βασιλεύς βασιλέων Ἀριανῶν καὶ Ἀναριανῶν); i després de recordar el seu llinatge d'origen diví, passa a donar relació de les províncies del seu imperi, "el regne dels aris" (ŠKZ [part] 1 *'ry'nxstr*: cf. pahl. 'yl'nstr' /Êrânsahr/), que inclouen: "Armènia, Ibèria, Maqueldònia, Albània i el Balâsagân fins davant del mont Caucas i la porta dels alans i tota la muntanya de Parês(a)hvar".⁹

KKZ 12 [pahl.]	KNRm 39 [pahl.]	ŠKZ [part] 1-2	ŠKZ [grec] 3
'lmny	..m..	'rmny	'Αρμενίαν
wlwc'n	wyršn	'Ιβηρίαν
—	—	syk(?)n	Μαχελονίαν
'l'ny	[']ld'[n]	'rd'n	'Αλβανίαν
bl'sk'n	b[l'sk ?]n	bl'skn	[.....]γηνή[ν]
OD pl'c OL	OD p[r']c OL	HN prhs OL	[ἕως ἔ]μη[ροσ]θ[εν]
—	—	kpy ṬWRA W	Καπ ὄρους καὶ
'l'n'n BBA	['l]'n'n BBA	'l'nn TROA	πυ[λ]ῶ[ν 'Αλβαν]ῶν
—	—	W hmk	καὶ ὄλον
—	—	pryšhwr ṬWRA	τὸ Πρεσσοῦαρ ὄρος

⁶ Vet aquí les dues versions (KKZ 12 = KNRm 39; falta a KSM) que ens han pervingut del passatge que esmenta 'l'n'n BBA "la porta dels alans" (cf. GIGNOUX 1972b:190-191):

KKZ 12: W 'lmny stry W wlwc'n W 'l'ny W bl'sk'n OD pl'c OL 'l'n'n BBA.

KNRm 39: W .. m .. [str ?]y [']ld'[n] W b[l'sk ?]n OD p[r']c OL ['l ?]'n'n BBA.

⁷ Ed. + trad. text part SPRENGLING 1953:1-35; text grec MARICQ 1958. Una acurada reproducció cartogràfica de les dades de ŠKZ pot trobar-se a TAVO B V 11.

⁸ Pahl. *šhpwhly*, *šhpwhry*, grec Σαπώρης; cf. GIGNOUX 1986:161-162.

⁹ Cf. SPRENGLING 1953:7, 115 (Plate 1); MARICQ 1958:49, 78 (la versió pahlavi d'aquest passatge no ens ha pervingut):

Text part (1-2):

(1) 'rmny
(2) wyršn syk(?)n 'rd'n bl'skn HN
prhs OL kpy ṬWRA W 'l'nn
TROA W hmk pryšhwr ṬWRA.

Text grec (3):

'Αρμενίαν, 'Ιβηρίαν, Μαχελονίαν, 'Αλβανίαν,
[.....]γηνή[ν], ἕως ἔ]μη[ροσ]θ[εν] Καπ ὄρους
καὶ πυ[λ]ῶ[ν 'Αλβαν]ῶν καὶ ὄλον τὸ
Πρεσσοῦαρ ὄρος.

© Sobre les «províncies» caucàsiques de KKZ, KNRm & ŠKZ en general, *vid.* KETTENHOFEN 1982:41-43; passem a l'estudi dels topònims un per un:

– KKZ *'lmny* = ŠKZ [part] *'rmny* = [grec] *'Αρμενίαν* = "Armènia". El text pahlavi mutilat de KNRm ..m. fou també de ben segur *'lmny*.

– KKZ *wlwc'n* = ŠKZ [part] *wyršn* = [grec] *'Ιβηρίαν* = "Ibèria, Geòrgia". Les formes pahl. i parta, que són la base del np. *Gorj(estân)*, provenen potser de l'etnònim arm.pl. *virik'* "els ibers", sg. derivat *vrac'i*; *cf.* BIELMEIER 1988:99-100. La inscripció de Narseh a Paikuli (NPK 45) també documenta, amb una forma persa sorprenentment propera a la grega, un "rei dels ibers" (*'byr'n MLKA*); *cf.* KETTENHOFEN 1995:22-23.

– ŠKZ [part] *syk(?)n* = [grec] *Μαχελονίαν*. La forma *syk(?)n* /Sîgân/ sembla una variant de **Sîsagân* = arm. *Sisakan*, la província armènia de Siwnik', que s'estén des del llac Sevan fins al riu Araxes, tot i que aquest topònim no es correspon amb *Μαχελονία*, el país dels *Μαχέλονοι* / *Μαγελώνες*, que habitaven junt amb els heníocs el litoral caucàsic al sud de la Còlquida ca. 130 dC, compartint un únic sobirà (Cassi Dió 68, 19: *'Αγχίαλον τὸν Ἡνιόχων τε καὶ Μαχελόνων βασιλέα*); l'equació *syk'n* = Mingrèlia, però, no és viable i cal pensar en un error del text grec (*status quaestionis* detallat a KETTENHOFEN 1995:24-26; *cf.* CHAUMONT 1976:175-176 n. 580).

– KKZ *'l'ny* = KNRm [*'l'd'*]*n* = ŠKZ [part] *'rd'n* = [grec] *'Αλβανίαν* = "Albània". Aquest topònim es correspon amb l'etnònim arm. *Ałowank'*. El nom grec està clarament influenciat pel de l'Albània il·líria; les formes iràniques /Ardân, *Arrân/ són la base de l'àrab *Arrân* (escrit *al-Rân*); *cf.* BIELMEIER 1988:102.

– KKZ *bl'sk'n* = KNRm *b[l'sk ?]n* = ŠKZ [part] *bl'skn* = [grec] [...]*γηνή[v]* = "Balâsagân". Pel grec hom pot conjecturar una forma **Βαλασαγήνην* (millor que SPRENGLING 1953:73 **Βυρασαγήνην*); pel part *bl'skn*, *cf.* GIGNOUX 1972b:190 n. 3: "il n'y a pas place apparemment pour une forme exactement correspondante à celle de KKZ: *bl'sk'n*, mais cette omission de l'alef en finale -'n, qui est normale en parthe, n'est pas inconnue en pehl.: *cf.* *skstn* (ŠKZ 24) à côté de *skst'n* (KSM 31, KNRm 35)". El Balâsagân (arm. *Bałasakan*, àr. *Balâsajân*, *Balâsajân*), parcialment idèntic amb la *Caspiana* clàssica, era la part oriental de l'esmentada Albània, que aleshores havia perdut la seva unitat; els seus límits, però, són incerts; *cf.* M.L. CHAUMONT *EIr* III [1989] 580b-582a s.v.; KETTENHOFEN 1995:13-16.

– ŠKZ [part] *kpy T̄WRA* = [grec] *Καπ ὄρους* = "el mont Caucas". La forma gr. *Καπ* (enloc de *Καύκασος*) és un calc del part *kpy* (*cf.* np. *kûh-e Qâf*, àr. *jabal al-Qabq*).

– KKZ *'l'n'n BBA* = KNRm [*'l'*]*n'n BBA* = ŠKZ [part] *'l'nm TROA* = [grec] *πυ[λ]ῶ[v 'Αλβανῶ]ν* (SPRENGLING 1953:73 [*'Αλα*]*<νῶν>* *πύλης*) = "la porta dels alans", el pas de Darial (pm. /Alânân dar/). Quant al grec de ŠKZ, MARICQ 1958:337, partidari de veure-hi albens, considerava *πυλῶν* l'única lectura segura: "il faut restituer *'Αλανῶν* ou *'Αλβανῶν* selon que le grec a ou n'a pas commis la même erreur que le parthe" (és a dir, *'l'nn* "alans"). En el seu glossari, GIGNOUX 1972:15 & 45 tradueix encara el pahl. *'l'n'n* i el part *'l'nn* per "Albains"; *cf.*, però, LUKONIN 1983:730 "the Gates of the Alans"; H.W. BAILEY *EIr* I [1985] 803b: "the Gate of the Alans (not Albanians)".¹⁰ Algunes fonts armènies (*cf.* § 7.10)

¹⁰ En el "riassunto" d'una lliçó donada el 25 d'abril del 1995 a la "XLIII Settimana di Studio sull'Alto Medioevo" de Spoleto sota el títol "Il nome degli Alani nelle iscrizioni sassanidi" (en premsa), G. GNOLI afirma: "gli Alani sono realmente presenti nelle iscrizioni sassanidi dei Šâbuhr

també confonen sovint les portes "dels alans" (*Alanac'*) amb les "dels alban" (*Ajuanic'*); cf. les formes np. *Dar-e al-Lân* (§ 11.10.1) & àr. *Bâb al-Lân* (§ 6.1). L'absència d'alef final del part 'l'nn respecte del pahl. 'l'n'n és comparable al cas anterior del part *bl'skn* enfront del pahl. *bl'sk'n*. El sintagma "fins a la porta dels alans" posa de manifest una realitat documentada per primer cop a les inscripcions sassànides i que serà una constant en obres geogràfiques posteriors d'àmbit oriental: el pas de Darial (< **dar-i Alân(ân)*) marca el límit septentrional dels estats caucàsics sota la influència dels grans imperis sedentaris del Pròxim Orient; més enllà, s'estenen al nord els territoris de pobles indòmits enfront dels quals el control d'aquest enclavament estratègic es revelarà imprescindible (cf. Agat'angejos § 7.2.2 *minč'ew* i *druns Alanac'*, Movsês Xorenac'i § 7.5.5 *ař drambk' Alanac'*).

– ŠKZ [part] *hmk pryshwr ṬWRA* = [grec] ὄλον τὸ Πρεσσοῦαρ ὄρος = "tota la muntanya de Parês(a)hvar". La serralada de l'Alborz (np. *Kûhhâ-ye Alborz*), al sud-oest de la mar Càspia.

Fonts epigràfiques bactrianes

11.6. Introducció. A la segona meitat del s. II aC, el regne greco-bactrià, hereu de les conquestes d'Alexandre el Gran, fou destruït per invasors nòmades procedents del nord, entre els quals l'element predominant estava constituït pels *yuezhi* o Τόχαροι (*vid.* § 15.3), que ocuparen el nord de l'actual Afganistan, des d'aleshores conegut com Tocaristan. La tribu "tocària" dels Kusân obtingué el poder a principis de la nostra era, fundant un imperi que arribaria fins al nord de l'Índia, la Ἰνδοσκυθία dels clàssics, i seria, després de Roma, l'enemic més decidit de l'estat part; tanmateix, després d'assolir la seva màxima expansió en època de Kaniska I (78-101 dC), el regne Kusân va declinar progressivament, perdent els seus territoris occidentals en lluita contra els sassànides i resultant finalment envaït a mig s. IV dC pels heftalites i altres tribus hunnes. La llengua irànica conservada en inscripcions, monedes, segells, objectes d'ús quotidià i fragments de manuscrits d'època kusân i heftalita (fins al s. IX dC) reb des de W. B. HENNING el nom de bactrià.

11.7. La llegenda <αλχαν[ν]ο>.¹¹ Com en els altres testimonis d'època hunna i turca, els epígrafs de les monedes i el segell on apareix aquesta llegenda utilitzen la varietat cursiva de l'escriptura greco-bactria; actualment, hom distingeix per al signe ο les variants <α>, <δ>, <ο> segons el *ductus*, de manera que els treballs més recents donen una forma <αλχαν[ν]ο>, mentre que HUMBACH i GÖBL encara postulaven <αλχον[ν]ο>; en són grafies idealitzades οϣοωο <αλχανο> i οϣοωωο <αλχαννο>, on ω equival a una geminada <νν>; cf. HUMBACH 1966-67[I]:54: "das ω-förmige Zeichen ist jedoch nicht einfach ν [hipòtesi de GÖBL], sondern es handelt sich um eine Geminata aus zwei schmalen, ungehakten ν". La forma *αλχαν[ν]ανο* /alxan[n]ano/ és el cas oblic plural de <αλχαν[ν]ο> /alxan[n]o/ i es troba de vegades en connexió amb el mot <ϣανο> /šaho/ "rei", e.g. <αλχανανο ϣανο> /alxanano šaho/ "rei dels alxanno" (NumH 59, 83), tot i ser més freqüent la combinació <αλχαν[ν]ο ϣανο> /alxan[n]o šaho/ "rei alxanno" (NumH 60, 67, 68, 70); quant a <ζαοβλ[ο]> /zaobl[o]/ (NumH 59), és

I e di Kerdîr (segona metà del III sec.), nonostante l'opinione contraria di A. Maricq, ripresentata recentemente da Ph. Gignoux" [cf. ara GNOLI 1996!].

¹¹ Documentació de la llegenda *αλχαννο*: HUMBACH 1966-67[I]:54-57, 74 = [H]; GÖBL 1967[II]:54-84, 237 = [G]; DAVARY 1982:93-96, 111 = [D].

segurament un títol dinàstic, emparentat amb la llegenda pràcrita *javûvla-* (NumH 82; cf. HUMBACH 1966-67[I]:28; DAVARY 1982:297).¹²

Els *alxanno*, antigament equiparats amb els hunnes heftalites, foren la segona onada d'hunnes iranians (*i.e.* pobles anomenats hunnes, però de procedència irànica) després dels kidarites; assentats a l'antiga Bactriana i a Kàbul, dirigiren incursions devastadores contra el nord de l'imperi indi dels Gupta (*vid.* GROUSSET 1965:110-115). Llurs sobirans foren (segons GÖBL 1967[II]:57-71): un cap de clan anònim (*ca.* 400-*ca.* 430; potser abans); Khingila (*ca.* 430-490); Toramâna (*ca.* 480-515); Mihirakula (515-*ca.* 540) i, després d'un període de disturbis (540-570/80), Narendra o Naraña (570/80-*post* 600). HUMBACH 1966-67[I]:29-30 va comparar amb <αλχαν[ν]ο>: a) l'etnònim *Alxon*, documentat a la geografia armènia *Ašxarhac'oyc'* (1, 34) en la sèrie *hep't'alk' – alxon – valxon* "heftalites, alxon, valxon"; b) l'etnònim de la tradició índia *hala-hûna, hâra-hûna*; c) la llegenda índia *râjâ lakhâna* (NumH 80) = **râjâ alakhâna* "rei alxanno".

A partir de la conjectura que el primer element d'aquest etnònim (<αλ->) provenia d'un air. **arya-*, HUMBACH 1966-67[I]:30 va afirmar: "in der Behandlung der Lautgruppe *ry* geht das Baktrische also anscheinend mit dem Alanischen parallel". Amb posterioritat, el mateix HUMBACH 1969:34-36 va anar més lluny: "im Gegensatz zu früher zweifele ich heute nicht mehr daran, daß *Αλχοννο* bzw. *Alxon* soviel bedeutet wie 'Alanen und Hunnen' oder 'mit Alanen durchmischte Hunnen'". Segons aquest estudiós, la segona part del pretès etnònim (<-χοννο>, avui llegit <-χαννο>) era el nom dels hunnes; així mateix, en aquest treball reforçava la hipòtesi <αλ-> <**arya-* amb les dues etimologies <αλδφο>

¹² Donem a continuació una taula comparativa de tots els testimonis de la llegenda *αλχαν[ν]ο* recollits per [H], [G] i [D]; els signes - i = indiquen la direcció de l'escriptura; el signe * davant de [H] i [G] indica hipòtesis més recents de HUMBACH i GÖBL que només ens han estat accessibles a través de [D]; NumH = *Nummus Hunnorum*; Sig = *Sigillum*; spv. = "spiegelverkehrt (capgirat)".

- NumH 33: -ΑΛΧΑΩΟ = [H] *αλχοννο* [G] *αλχονο* [D] *αλχαννο*
 NumH 36: -ΑΛΧΑΩΟ (1) = [H] *αλχοννο* [G] *αλχονο* [D] *αλχαννο*
 -ΑΛΧΑΝ[Ο] (2); -ΑΛΧΑΝΟ (3) = [HG] *αλχονο* [D] *αλχαννο*
 NumH 39: *[H] ΧΛΑ ... ΑΡ=1 ΟΝΑΩΑ=2 (1-2) = ϖαυο *αλχοννανο*
 [G] -ΧΜΟΙΟΔΟ ΒΟΙΟΝΟ (1-2) = χμοιοδο βοιονο
 [D]
- NumH 40: ΟΝ[Α]ΝΑΧΛΑ= [HG] *αλχοναο* (spv.) [D] *αλχαναο* (?)
 NumH 41: -ΑΛΧΑΝΟ (1-4) = [HG] *αλχονο* (spv.) [D] *αλχανο* (spv.)
 NumH 42, 43: [H] -.../ΑΛΧ bzw. -.../ΟΛΧ (42/1-3; 43/1-10) = *αλχ(αννο)?*
 NumH 44: -ΑΛΧΑΩΑΝΟ (1-4) = [H] *αλχονναο* [G] *αλχοναο* [D] *αλχανναο*
 NumH 45: -ΑΛΧΑΝΟ (1-3) = [HG] *αλχονο* [D] *αλχανο*
 NumH 59: ΟΝ[ΑΝ]ΑΧΛΑ=ΡΑΥΟ ΖΑΟΒΑ (1-2) = [H] *αλχοναο ϖαυο ζαοβλ[ο]*
 [G] *αλχονο ϖουο ζοοβλ* [D] *αλχαναο (?) ϖαυο ζαοβλ*
 NumH 60: -ΑΛΧΑΩΟ ΟΥΑΡ= (1-3) = [H] *ϖαυο αλχοννο* [G] *ϖουο αλχονο*
 [D] *αλχαννο ϖαυο*
 NumH 61: -ΑΧΑΝΟ (1-6) = [H] *αλχονο* [G] *οχονο* [D] ...*αχανο* (verderbt aus *αλχανο*)
 NumH 62, 63, 64: -ΜΗΟ (62/1-10; 63; 64/1-5) = [G] *μηο* *[H] Verderbnis für *αλχανναο*
 [D]
- NumH 66: -ΑΛΧΑΝ[ΑΝ]Ο = [H] *αλχον[ον]ο* [G] *αλχονονο* [D] *αλχανο*
 NumH 67, 68, 70: -ΑΛΧΑΝΟ ΟΥΑΡ= (67/1-2; 68; 70/1-4) = [H] *ϖαυο αλχονο*
 [G] *ϖουο ολχονο* [D] *αλχανο ϖαυο*
 NumH 80: -ΑΛΧΑΝΟ (1-5) = [H] *αλχονο* [G] *ολχονο* [D] *αλχανο*
 NumH 83: -ΑΛΧΑΝΑΝΟ ΟΥΑΡ= (1-2), = [H] *αλχοναο ϖαυο* [G] *αλχονονο*
 [D] *αλχαναο ϖαυο*
 Sig 25: -ΑΛΧΑΝΟ = [HG] *αλχονο* [D] *αλχανο*

/aldso/ (Sig 2) < *aryatâ-šê "seine Majestät", pròpiament "sein Ariertum, seine Eigenschaft als arya-" i ηλανο /êlano/ (MB 5, 3) "die edlen" (formalment = pm. Êrân < gen. pl. *aryânâm); d'aquesta manera, recolzant-se en Amm. 31, 2, 16 (cf. § 2.18.2) va considerar aquest etnònim la prova concloent de l'existència de grups mixtes d'alans i hunnes. D'altra banda, DAVARY 1982:153-155 considera el mot un "Volksname bzw. dynastischer Name" i manlleua part dels arguments filològics de HUMBACH per tal de justificar la lectura /alxanno/. Segons el nostre parer, les evidències per a parlar d'un conglomerat ètnic alano-hunne són insuficients, i caldrà esperar a obtenir dades més objectives per a esbrinar la veritable naturalesa dels *alxanno*; hom pot recordar aquí SIMS-WILLIAMS 1989:232: "because of paucity of material, and the incompleteness or illegibility of much of what does exist, Bactrian offers exceptionally wide scope for speculation. It is not always easy to draw a dividing line between scholarly conjecture and fantasy, although it is clear that, in the case of Bactrian, that line has often been overstepped".

Fonts literàries perses d'època musulmana

11.8. Introducció. Algunes obres de la literatura clàssica persa ens transmeten dades diverses sobre els alans (*Alân*, pl. *Alânân*; *Âs*), que van des de la seva incorporació a tradicions mítiques heretades del període sassànida fins a notícies concretes relatives a la seva situació durant les invasions mongols. Les dimensions reduïdes d'aquest subcapítol responen a dues causes principals: d'una banda, a la gran quantitat d'autors d'origen irànic que adoptaren l'àrab com a llengua literària després de la islamització de les contrades de l'antic imperi sassànida, com ara al-X^wârizmî, Ibn Xurdâdbih, Ibn al-Faqîh, Ibn Rusta, al-Ṭabarî, al-Iṣṭaxrî o al-Bîrûnî (vid. cap. 6); d'una altra, a la dificultat d'obtenir edicions (i, encara més, traduccions) de la major part de la literatura persa.¹³

11.9. Ferdûsî.¹⁴ Abû'l Qâsem Mansûr (n. entre 936 i 941, † 1020/1 ó 1025/6), natural de la regió de Tûs, al Xorâsân, i més conegut amb el sobrenom de *Ferdûsî* "el paradísac", és l'autor del "Llibre dels reis" (*Šâhnâme*), el poema èpic nacional de Pèrsia, que, en uns 50.000 díctics, explica la història de l'Iran des de les dinasties mítiques dels pixdadians (*Pîsdâdyân*) i els kaiànides (*Kâyânyân*), una refecció de les antigues tradicions avèstiques, fins a la desfeta del darrer rei sassànida, Yazdgerd III († 651), a mans dels àrabs. Tanmateix, Ferdûsî és el continuador d'una llarga tradició, que es remunta a un "Llibre dels reis" (pm. *Xwadây-nâmag*) d'època sassànida, traduït a l'àrab per Ibn al-Muqaffa' († 757); tot i que ni l'original pahlavi ni la traducció àrab ens han pervingut, en coneixem el contingut gràcies al *Šâhnâme* i a l'obra històrica d'al-Ṭabarî (§ 6.20). Ferdûsî va inspirar-se en una obra homònima en prosa, compilada a partir d'aquells materials

¹³ VERNADSKY 1959:49 n. 1 & 331 diu haver llegit el manuscrit rus d'un treball de N.A. RAST, *Les Alains dans la littérature, la poésie et la langue Persanes*, "being prepared for publication"; aquesta obra, altrament desconeguda, m'ha estat inaccessible fins al punt que ignoro si va arribar a veure la llum. El mateix VERNADSKY 1959:178 diu (citant RAST) que al-Bîrûnî i l'*Eskandarnâme* de Nezâmî esmenten "an attack on the town of Derbend by the Russes and their allies, the Alano-Varangians" (?).

¹⁴ Nom complet: Abû'l-Qâsem Mansûr ebn-e Hasan Ferdûsî. Ed. + trad. J. MOHL, *Le livre des rois*, I-VII, París 1838-1878; ed. J.A. VULLERS, *Firdusii liber regum qui inscribitur Schahname*, I-III, Lugduni Batavorum 1878-1884 (inaccessible); ed. E.E. BERTELS et al., *Šâhnâme-ye Ferdûsî*, I-IX, Moscou 1960; per a la numeració de les parts del poema i dels versos seguim l'ed. MOHL; cf. MORRISON 1981:22-30, YARSHATER 1983:359-480 ("Iranian National History").

per ordre del seu contemporani Abû Mansûr 'Abd al-Razzâq Tûsî i que havia començat a versificar el poeta Daqîqî abans de morir assassinat ca. 980; aleshores, el rei Mahmûd de Ghazna n'encomanà la redacció al seu autor definitiu.

11.9.1. El rei mític Ferîdûn (av. *Θραêtaona-*), vencedor del malvat Zakhhâk (av. *Azi-Dahâka-*) i restaurador de l'ordre i la justícia, va repartir el món entre els seus tres fills: Salm, el primogènit, va rebre Rûm i l'Occident; el segon, Tûr (av. *Tûra-*), el Turquestan i la Xina; i Îraj, el benjamí, l'Iran i Aràbia, així com la supremacia sobre el seus germans; tanmateix, Tûr i Salm, envejosos, van atacar Îraj per tal d'arrabassar-li el tron, i aquest, príncep dolç i virtuós, no va voler lluitar-hi, perint a mans de Tûr, qui n'envià el cap a llur pare. Aleshores, Ferîdûn, adolorit, va ordenar a Manûçehr (av. *Manuš.çiθra-*), nét d'Îraj, que marxés a combatre Tûr i Salm per tal de venjar el seu avi; quan el seu exèrcit, comandat per Qâran, fill del ferrer Kâve, i recolzat per famosos guerrers, com ara Garsâsp (av. *Kδrδsâspa-*), Sâm (av. *Sâma-*) i Qobâd, va arribar a la vista dels dos assassins, llavors Tûr i Salm "van menar llurs tropes al camp de batalla, donant l'esquena al país dels alans i al mar".¹⁵ Durant el combat subsegüent, Tûr fou mort per Manûçehr, qui va notificar la seva victòria a Ferîdûn. Segueix a continuació el capítol titulat "Qâran captura la fortalesa dels alans" (*gereftan Qâran dez-e Alânân-râ*):¹⁶

[936] "Salm va tenir notícia d'aquest combat i de l'obscuritat que s'apropava al seu astre. Rere seu hi havia un castell que es dreçava fins a la cúpula blava del cel: així, va decidir retirar-se a aquest castell, perquè el temps disposa el fracàs i l'èxit. Però aleshores Manûçehr va adonar-se'n: "si Salm es retira del combat, la fortalesa dels alans esdevindrà el seu refugi; cal que li tallem el pas, perquè si el castell del mar esdevé el seu estatge, ningú no el podrà desarrelar d'ell. Tindrà un lloc [que es dreça] fins als núvols, eixit per males arts del fons de les aigües, proveït de tota mena de tresors, sobrevolat per l'ombra de l'ala de l'àguila. Cal que me'n vagi aviat a aquesta tasca; cal que hi meni els estreps i les regnes".

[945] Quan ho hagué reflexionat, [Manûçehr] va parlar-ne a Qâran, a qui hom podia confiar aquests secrets; i en escoltar les paraules del rei, Qâran va dir-li: "oh benèvol senyor, si el rei troba bé confiar a l'últim dels seus guerrers un exèrcit poderós, m'apoderaré de la fortalesa [dels alans], gràcies a la qual aquell [= Salm] pot tan aviat lluitar com retirar-se: cal que hom em deixi dur amb mi, però, l'estendard reial amb l'àguila i l'anell de Tûr. Ara vaig a sospesar una estratagema per tal d'introduir el meu exèrcit dins del castell; marxarem jo i Garsâsp aquesta nit en fer-se fosc: sobre aquest secret, tanmateix, no n'expliqueu res a ningú".

[952] D'entre els guerrers de renom, [Qâran] va escollir-ne sis mil, tots ells amb experiència en el camp de batalla. Quan l'aspecte de l'aire va tornar-se [fosc] com l'eben, van col·locar els timbals sobre el dors dels elefants, i tots els famosos guerrers, àvids de combats, van girar-se des de la terra cap al mar. [Qâran] va confiar l'exèrcit a Šîrûy i li digué: "vaig a disfressar-me; em presentaré al comandant de la fortalesa com un missatger i li mostraré el segell de l'anell [de Tûr]. Quan ja

¹⁵ Ferdûsî *Šâhnâme* 6, 830 (ed. MOHL, vol. I, p. 184):

kesîdand laškar be dast-e nabard alânân va daryâ pas post kard.

L'ed. BERTELS (vol. I, p. 120, v. 681) dóna una lectura *alânân dez-râ* "la fortalesa dels alans" en comptes de *alânân va daryâ* "els alans i el mar", que sembla una *lectio facillior* recolzada en el passatge següent; tanmateix, *alânân* pot indicar una contrada (trad. MOHL "le pays des alains"), i la seva associació amb el mar es veu confirmada més endavant a *Šâhnâme* 6, 941-942 (ed. MOHL, vol. I, p. 192-94): *hesn-e daryâ ... bar âvarde az qa'r-e âb* "el castell del mar ... eixit del fons de les aigües".

¹⁶ Títol donat per l'ed. MOHL, vol. I, p. 192.

seré dins del fort, alçaré l'estendard i faré brillar la meva espasa blava: tots vosaltres fixareu l'esguard sobre mi i, quan llanci un crit, us desplegareu i atacareu".

[959] [Qâran] va deixar l'exèrcit a la vora del mar, a les ordres de Šîrûy, el vencedor de lleons, i ell mateix, marxant, se'n va anar. Quan va arribar prop de la fortalesa, va adreçar la paraula al seu comandant i li mostrà el segell, dient-li: "he vingut de part de Tûr, qui m'ha dit: no perdis ni el temps de prendre alè; vés al comandant del fort i digues-li que no cerqui descans ni plaer, ni de dia ni de nit; sigues el seu company a les bones i a les dolentes, sigues el guardià de la fortalesa i estigues a l'aguait. Si ve un estendard que el rei Manûçehr envia contra el fort junt amb un exèrcit, vosaltres el detindreu i lluitareu amb valor; tant de bo venceu aquell exèrcit!"

[966] Quan el comandant de la fortalesa va escoltar aquestes paraules i va veure també el segell de l'anell, tot seguit féu que obrissin la porta del fort: car va veure només l'evident i no se n'adonà de l'ocult [...].

[971] Mentre el comandant del fort i Qarân, àvid de combats, s'adreçaven a les fortificacions una per una, l'un malèvol i l'altre amb el cor a la mà, el cap de l'exèrcit [= Šîrûy] estava preparat per a qualsevol eventualitat. En posar sobre un desconegut el segell de la intimitat, [el comandant] va lliurar follament la testa i el fort al vent [...].

[980] Quan fou negra nit, Qâran, àvid de combats, va alçar un estendard com el disc de la lluna; va llençar un crit i féu el senyal un i altre cop a Šîrûy i els seus braus guerrers. Quan Šîrûy va veure l'estendard dels kaiànides, tot seguit avançà vers l'heroi; va prendre la porta del castell i hi entrà, posant una corona de sang sobre el cap dels capitosts: d'una banda Qâran, d'una altra el lleó [= Šîrûy], a sobre una espasa flamejant i dessota el mar. Quan el sol va arribar dalt de la volta del cel, no quedava rastre ni del fort ni del seu comandant; hi hauries vist una fumera fins als núvols, però no hi havia cap fort a la vista, ni cap vaixell sobre el mar. S'elevaren el refulgir del foc i el vent, s'elevaren els crits dels cavallers i els laments; i quan el sol resplendent va marxar de les altures, semblaven un mateix el fort i l'ample desert. Hi occiren dotze mil homes; una fumera s'enlairava sobre el foc, [negra] com la brea; tot el riu del mar va esdevenir d'un color embreat, tota la superfície del desert va esdevenir un torrent de sang".¹⁷

¹⁷ Ferdûsî *Šâhnâme* 6, 936-990 (ed. MOHL, vol. I, p. 192-196); la imprudència del comandant del fort donarà lloc a paraules d'admonició d'un savi *dehqân* (vv. 968-970) i d'un leopard al seu cadell (vv. 974-979) que no hem recollit perquè només són excursos moralitzants que no afecten l'acció principal:

<i>be Salm âgahî raft az in razmgâh</i>	<i>va zân tîragî ke andar âmad be mâh</i>	
<i>pas postâs andar yekî hesn bûd</i>	<i>bar âvarde sar tâ be-çarx-e kabûd</i>	
<i>çonân x'âst ke âyad bedîn hesn bâz</i>	<i>ke dârad zamâne nešîb va farâz</i>	
<i>pas ângah Manûçehr az ân yâd kard</i>	<i>ke gar Salm pîcad rû-ye az nabard</i>	
<i>Alânânandezas bâsad ârâmgâh</i>	<i>sezad gar bar û bar begîrîm râh</i>	940
<i>ke gar hesn-e daryâ savad jâ-ye ûy</i>	<i>kasî na-goselânad ze bon pâ-ye ûy</i>	
<i>yekî jây dârad sar andar sahâb</i>	<i>be çâre bar âvarde az qa'r-e âb</i>	
<i>nehâde ze har çîz ganjî be jây</i>	<i>fegande bar û sâyê par homây</i>	
<i>marâ raft bâyad bedîn kâr zûd</i>	<i>rekâb va 'enân-râ bebâyad bosûd</i>	
<i>çô andîse kard ân be Qâran begoft</i>	<i>kojâ bûd ân râzhâ dar nehof</i>	945
<i>çô Qâran senîd ân soxanhâ ze sâh</i>	<i>çonîn goft kei mehtar-e nîkx'âh</i>	
<i>agar sâh bînad ze jangâvarân</i>	<i>be kehtar sepârd sepâhî-ye gerân</i>	
<i>dar bâre-ye û begîram be dast</i>	<i>kazân râh jangast va zân râh jast</i>	
<i>bebâyad derafs-e homâyûn-e sâh</i>	<i>ham angostar-e Tûr bâ man be râh</i>	
<i>bex'âham konûn çâre-ye sâxtan</i>	<i>sepah-râ be hesn andar andâxtan</i>	950
<i>savam man va Garsâsp bedîn tîre-ye sâb</i>	<i>bar îr râz bar hîc ma-košây lab</i>	
<i>gozîde ze nâmâvarân ses hezâr</i>	<i>hame kârdîde gah-e kârzâr</i>	

© És evident que els alans, ben coneguts pels geògrafs musulmans de l'època de l'autor (cf. § 6.2), han estat incorporats aquí a causa de llur importància, present o passada, en un antic episodi mític, associats a la figura de *Salm* (av. *sairima*- "l'occident"); tanmateix, aquesta primera aparició al *Šāhnâme*, fent costat els assassins d'Iraj, determina ja de bell antuvi el seu caràcter turànic dins l'epopeia. *Tûr* (av. *Tûra*-) és l'epònim dels enemics hereditaris de l'Iran mític, els turanians; un cop oblidada, però, la base ètnica de les dades transmises pels antics textos avèstics, el terme *Tûrân* fou equiparat des d'època sassànida als nòmades heftalites i turcs del nord-est de l'Iran; als ulls dels perses, els alans havien esdevingut, doncs, un poble estepari més. "La fortalesa dels alans" (6, 940 *Alânândež*)¹⁸ es trobava a les ordres d'un comandant (*dezbân, dezdâr*) i allotjava dotze mil homes (xifra de morts segons v. 989). Quant a la seva localització geogràfica, *Salm* i *Tûr* van marxar contra *Manûčehr* menant dos exèrcits des del Turan cap a l'Iran (6, 790 *dô laškar ze Tûrân be-Îrân kešîd*) i travessant el riu *Jihûn* (6, 792), això és, l'Oxus o *Âmû-daryâ* (en realitat, un dels seus afluents). El nom d'aquest riu sembla evocat, en un joc de paraules, pel "torrent de sang" (*jûy-e xûn*) del v. 990; cal no oblidar que prop del fort corria un "riu del mar" (6, 990 *rûd-e daryâ*). Si afegim a aquestes dades el fet que per a *Ferdûsî* el Turan començava precisament a l'Oxus, la presència del mar (*daryâ*) i del desert (*sahrâ*) prop del castell (6, 990) sembla indicar l'embocadura de l'*Âmû-daryâ* a la Mar d'Aral com a lloc idoni per a la fortalesa dels alans. Sobre alans al sud-est de la Mar Càspia, cf. MINORSKY 1937:481 (comentant al-*Bîrûnî* § 6.7.1), així com *EI*¹ IV [1934] 926a s.v. *Tûrân*: "Alânân-dîz = Dihistânân Šûr, sur le promontoire de Ḥasan-Ḳuli" (?) [...]. Cf. également le

<i>çô rû-ye havâ gaš çôn âbnûs hame nâmdârân-e parxâšjûy sepah-râ be šîrûy besporâ va goft savam sû-ye dezbân be peiyambarî çô dar dez savam bar farâzam derafs somâ rûy yeksar sû-ye man nahîd sepah-râ be nazdîk-e daryâ bemânad beyâmad çô nazdîkî-ye dez resîd bedû goft ke az nazd-e Tûr âmadam marâ goft sav sû-ye dezbân begûy tô bâ û be nîk va be bad yâr bâs gar âyad derafs-e Manûčehrsâh somâ bâz dârîd va nîrû konîd çô dezbân çonîn goftehâ-râ senîd hamângah dar-e dez kosâdand bâz [...] çô dezdâr bâ Qâran-e razmjûy yekî badsegâl va yekî sâdedel be bigâne bar mohr-e x'îsî nehâd [...] çô sab tîre sod Qâran-e razmx'âh xorûsîd va benamûd yekyek nesân çô šîrûy dîd ân derafsî Kîân dar-e hesn begereft va andar nehâd be yek dast Qâran be yek dast šîr çô xôrûsîd bar îf-y-e gonbad resîd yekî dîd dîdî sar andar sahbâb deraxsîdan âtas va bâd xâst çô xorsîd-e tâbân ze bâlâ begast bekošand az îsân dah va dô hezâr hame rûd-e daryâ sode qîregûn</i>	<i>nehâdand bar kûhe-ye pil kûs ze xoškî be daryâ nehâdand rûy ke man x'îstan-râ bex'âham nehofî 955 namâyam bedû mohr-e angostarî derafsân konam îf-yâ-ye benafs çô man bar xorûsam kašîd va damîd be šîrûy šîravzan va xôd berând soxan goft va dezdâr mohras bedîd 960 na-farmûd tâ yekzamân dam zadam ke rûz va sab ârâm va xoškî ma-jûy negâhbân-e dez bâs va bîdâr bâs sû-ye dez ferestad hamî bâ sepâh magar kân sepâh û-râ besekanîd 965 hamân mohr-e angostarî-râ bedîd bedîd âškârâ na-dânest râz 967 yekâyek be bâre nehâdand rûy 971 sepahbod be har çâre âmâde del bedâd az gezâfe sar va dez be bâd 973 derafsî bar afrâxt çôn gard-e mâh 980 be šîrûy va gordân gardankasân hamî rûy benehâd zî pahlavân sarân-râ ze xûn bar sar ofsar nehâd be sar bar ze îf-y-e âtas va âb zîr na â'in-e dez bod na dezbân padîd 985 na dez bûd peidâ na kašî bar âb xorûsî savârân va feryâd xâst hamân dez namûd va hamân pahn-e dast hamî dîd az âtas bar âmad çô qâr hame rû-ye sahrâ sode jûy-e xûn 990</i>
---	---

¹⁸ Ed. MOHL, vol. I, p. 192, v. 940 *alânân dez*; ed. BERTELS, vol. I, p. 126, v. 783 *alânî dez*.

nom *Çizil-Alan* que porte encore la muraille sâsânide (?) qui s'étend le long de la rive septentrionale du *Gurgân*". Tanmateix, el fort "es dreçava fins a la cúpula blava del cel" (6, 937 *bar âvarde sar tâ be-çarx-e kabûd*) i arribava "fins als núvols" (6, 942 *sar andar sahâb*), trets que escauen més a un entorn muntanyós com el de les fortificacions del Caucas ocupades aleshores pels alans; és per aquest motiu que BROSSET 1849:27 n. 2 identifica *Alânân-dez* amb Darband (georg. *Daruband*). Segons el nostre parer, el més probable és pensar en una caracterització d'aquest castell mític a partir d'elements d'ambdues localitzacions geogràfiques, turànica i caucàsica.

11.9.2. Un cop morts Tûr i Salm per Manûcehr, aquest regnà pacíficament sobre l'Iran durant molts anys, però el seu fill i successor Nûdar (av. *Naotara-*) fou atacat i mort després d'una guerra acarnissada per Paşang i el seu fill Afrâsyâb (av. *Franrasiian-*), descendents de Tûr. Aquests esdeveniments marquen el principi d'una llarga sèrie de guerres entre reis iranians i turanians, amb clar avantatge d'aquests darrers; la victòria final de l'Iran, però, arribarà de mans del rei Kei Xosrô (av. *Kauii-Haosrauua-*). Dins l'episodi titulat "la història [de la batalla] dels dotze cavallers" (*dâstân-e davâzdah rox*),¹⁹ Afrâsyâb envia el seu fill Şîde i el general Pîrân a envair l'Iran, però Xosrô es prepara per a contraatacar, confiant les seves tropes al campió Gûdarz i donant ordres als diferents guerrers; aleshores "assignà [com a objectiu] a Lohrâsp els alans i Γarçe, dient-li: "oh heroi del llinatge de Xosrô, vés amb un exèrcit com una muntanya, tria les teves tropes d'entre els herois, mena cavallers apropiats per al combat per tal que destrueixis els meus enemics".²⁰ Més endavant, Xosrô escriu una carta a Gûdarz, en campanya contra Pîrân, per tal d'informar-lo dels progressos dels altres herois iranians que lluiten contra Afrâsyâb i els seus aliats: "allà on Lohrâsp va anar amb el seu exèrcit, tots els grans li han obert camí, els alans i els ghuzz han evacuat el país, tota aquella contrada ha esdevingut nostra".²¹ A continuació, Xosrô equipa un nou exèrcit i marxa ell mateix a recolzar Gûdarz contra els turanians, fet que inquieta Pîrân, general d'Afrâsyâb, fins al punt que escriu a Gûdarz demanant la pau i oferint concessions territorials: "d'allà on el valent Lohrâsp va anar, li cedeixo el país dels alans i el seu pas; i des d'aquest, li cedeixo a Xosrô una frontera contínua fins a la regió del Qâf, sense guerres ni jactàncies".²² La sort, però, està decidida a favor de l'Iran; l'episodi que segueix, titulat "la gran guerra de Kei Xosrô amb Afrâsyâb" (*jang-e bozorg-e Kei Xosrô bâ Afrâsyâb*)²³ recull la derrota final del Turan i la mort del seu sobirà. Aleshores, desitjós de retirar-se del afers del món, Xosrô reuneix els iranians i nomena Lohrâsp el seu successor, fet que indigna el guerrer Zâl, ja que aquell és gairebé un desconegut: "quan [Lohrâsp] va arribar a l'Iran amb

¹⁹ Títol donat per l'ed. BERTELS al sisè episodi del regnat de Kei Xosrô (13f de WOLFF 1935:VII).

²⁰ Ferdûsî *Şâhnâme* 13f, 116-118 (ed. MOHL, vol. III, p. 420):

<i>Alânân va Γarçe be Lohrâsp dâd</i>	<i>bedû goft kei gord-e Xosrônezâd</i>
<i>borô bâ sepâhî be kerdâr-e kûh</i>	<i>gozîn kon ze-gordân laşkar gorûh</i>
<i>savârân sâyeste-ye kârzâr</i>	<i>bebar tâ bar ârî ze dosmân damâr</i>

²¹ Ferdûsî *Şâhnâme* 13f, 1034-1035 (ed. MOHL, vol. III, p. 498):

<i>va zân sû ke Lohrâsp sod bâ sepâh</i>	<i>hame-ye mehtarân bar kosâdand râh</i>
<i>Alânân va Γoz gast pardâste</i>	<i>sod ân padesâhî hame sâxte</i>

²² Ferdûsî *Şâhnâme* 13f, 1148-1149 (ed. MOHL, vol. III, p. 508):

<i>va zân sû ke Lohrâsp sod jangjûy</i>	<i>Alânân va ân dar sepâram bedûy</i>
<i>va zîn marz-e peivaste tâ marz-e Qâf</i>	<i>be Xosrô sepâram abî jang va lâf</i>

²³ Títol donat per l'ed. BERTELS al setè episodi del regnat de Kei Xosrô (13g de WOLFF 1935:VII).

Zarasp, vaig veure'l un miserable, només amb un cavall; però tu vas enviar-lo a la guerra dels alans, vas donar-li un exèrcit, un estendard i un cinturó".²⁴

© Després d'una llarga absència, els alans reapareixen al poema quan l'escenari de la guerra es desplaça per segon cop al Turan; l'encarregat de lluitar contra ells és Lohrâsp (av. *Auruuat.aspa-* "el que té cavalls ràpids"), successor de Kei Xosrô i descendent, com aquest, de Kei Qobâd (av. *Kauui-Kauuâta-*), primer rei de l'Iran després de la desfeta de Nûdar davant Pašang i Afrâsyâb. Les escasses dades que donen aquests passatges sobre els alans són, un cop més, una barreja de trets caucàsics i turanians:

– Xosrô assigna a Lohrâsp la guerra contra els alans i *غرچ* *Garče* (13f, 116; cf. la variant *γozdež* "la fortalesa dels ghuzz", recolzada pel 13f, 1035);²⁵ aquest segon topònim sembla un nom de Geòrgia (així STEINGASS 1892:883), malgrat MOHL *ad loc.* "Ghartcheh"; potser cal llegir *غرچ* **Gorje*, per *Gorjestân* "Geòrgia". Ferdûsî pot haver incorporat aquí un tret caucàsic, endemés anacrònic, a la narració; sembla remarcable, tot i ser una imatge freqüent, el fet que Lohrâsb necessiti contra els alans "un exèrcit com una muntanya" (13f, 117 *sepâhî be-kerdâr-e kûh*). Més endavant, MOHL tradueix *alânân va ân dar* (13f, 1148) per "le pays des Alains et toute cette région", però *dar* "porta, pas" pot ser *dar-e alânân* "la porta dels alans", això és, Darial (cf. § 11.9.6), l'únic pas fàcilment practicable de tota la "frontera contínua" (13f, 1149 *marz-e peivaste*) que s'estén fins al Qâf, muntanya mítica de la tradició alcorànica (*al-Qâf*) associada sovint al Caucas.

– els turcs ghuzz o oghuz (13f, †116, 1035: turc *oγuz* > *ûz*, àr. *γuzz*, gr. Ούζοι en fonts dels ss. X-XI, *torky / torcy* a les cròniques russes; cf. *ByzTurc* II 197) portaven una vida nòmada al nord-est de la Mar Càspia i al voltant de la Mar d'Aral (vid. MIQUEL 1973-80[II]:218-223); en tant que contemporanis de Ferdûsî, llur aparició com a poble turànic és encertada, i un estímul a l'hora de valorar-ne les notícies sobre els alans. Immediatament abans (13f, 1032-33), el poema explica com l'heroi Askaš, amb ordres d'atacar el X^vârezm, ha fet fugir Šîde, fill d'Afrâsyâb, a la ciutat de Gorganj, un important mercat dels ghuzz en època de l'autor (cf. MARQUART 1903:339).

11.9.3. Durant el regnat de Lohrâsp va aparèixer el profeta Zardost (av. *Zaraθustra-* "Zoroastre"), qui va abolir l'adoració als ídols i va recuperar l'antic culte del foc, instituit per Jamšîd (av. *Yima-xšaêta-* "el rei Yima"). Kei Gostâsp (av. *Kauui-Vistâspa-*), successor de Lohrâsp, va enviar el seu fill Esfandyâr (av. *Spδntôδâta-*) a convertir el món a la fe vertadera: "el fill del rei, el brau esgrimidor, va marxar a voltar tots els països amb el seu exèrcit. Va travessar el Rûm i l'Hindustan, va creuar el mar i les tenebres; Esfandyâr va interpretar pertot [la religió] per ordre de Déu omnipotent".²⁶

© WOLFF 1935:71 localitza en l'edició de VULLERS (que ens ha estat inaccessible) una lectura *Alân* en dos versos intercalats (després del v. 846), absents de les edicions de MOHL i BERTELS (V Text No.: 15, 846βγ *Alân*, fM), potser part d'un catàleg de nacions visitades per Esfandyâr; l'occident (*Rûm*) i

²⁴ Ferdûsî *Šâhnâme* 13g, 2980-2981 (ed. MOHL, vol. IV, p. 258):

be Îrân êš âmad be nazd-e Zarasp forûmâye dîdamâs bâ yek asp
be jang-e Alânân ferestâdîyas sepâh va derafs va kamar dâdîyas

²⁵ Ed. MOHL, vol. III, p. 420, v. 116 *γarče*; ed. BERTELS, vol. V, p. 93, v. 116 *γozdez*.

²⁶ Ferdûsî *Šâhnâme* 15, 845-847 (ed. MOHL, vol. IV, p. 430):

besod tîγzan-e gordkes pûr-e sâh begard hame kesvarân bâ sepâh
be-Rûm va be-Hendûstân dar begast ze daryâ va târîkâ andar gozast
gozâras hamî kard Esfandyâr be farmân-e yazdân-e parvardegâr

l'Índia (*Hendûstân*) són els punts extrems de la seva predicació. Gostâsp fou sovint assimilat a Histaspes (ap. *Vistâspa*-, gr. Ἰστιάσπης), pare del rei persa Darios I († 486 aC), qui seria aleshores el mític Esfandyâr; avui hom rebutja, però, aquestes identificacions (cf. MAYRHOFER 1977-79[I]:76-77 & 97, amb bibliografia). El zoroastrisme no arribà a difondre's entre els escites, que eren "infidels" segons les inscripcions aquemènides (cf. DB 5, 31 *sakâ arîkâ*). Per extensió, cf. ABAJEV 1960:20 "Zoroastrism left no appreciable trace on the religion of the Alans".

11.9.4. Després de Gostâsp regnen Bahman, Homâ, Dârâb i Dârâ (*Darius Codomannus*), qui és vençut pel rei de Rûm Eskandar (Alexandre el Gran). El domini selèucida no rep cap atenció dins del poema, i el part és sintetitzat en un únic capítol per a tots els arsàcides (*Askânyân*), però amb l'arribada dels sassànides (s. III dC) el *Šâhnâme*, malgrat el seu caràcter novel·lesc i sovint fantàstic, registra la successió real dels sobirans perses fins a la conquesta musulmana i entra de ple en la història. Un passatge del regnat de Yazdgerd (399-420: pahl. *Yazdgird I*), descriu la situació de l'Iran a la mort d'aquest rei: "quan la notícia de la mort del rei del món va difondre's entre els grans, el rei dels alans, el pahlavân de l'exèrcit, Bîvard i Šaknân, el de la diadema d'or, van dir tots: "la dignitat reial és meva, des de la terra fins al zenit de la lluna".²⁷

© És inversemblant que, en aquesta primera aparició històrica, un "rei dels alans" (*Alân sâh*) sigui capaç d'aspirar al tron de l'Iran; el fet que, més endavant, el rei Xosrô Parvîz, abans de pujar al tron, exercís també com a tal sembla suggerir que el títol *Alân sâh* no designa a l'obra de Ferdûsî un veritable rei dels alans, sinó el gran *marzbân* que governava el quart nord-occidental de l'imperi en època sassànida tardana (vid. § 11.9.6). Sobre Bîvard i Šaknân, ambdós hàpax, vid. NB 69b, 279b; el text no esmenta més cap d'aquests personatges, i l'hereu definitiu de Yazdgerd serà el seu fill *Bahrâm-e Gûr* (420-438: pahl. *Vahrâm V*).

11.9.5. Durant el regnat de Xosrô Nûsîravân (531-578: pahl. *Husrav I*, gr. Χοσρόης; anomenat *Anôšruvân* "que té una ànima immortal"; Ferdûsî, per etim. popular, *Kasrâ Nûsîn-ravân* "que té una ànima dolça") trobem un capítol titulat "Kasrâ castiga els alans, els balutxi i els gilani" (*sazâ dâdan Kasrâ Alânân va Balûčyân va Gilânyân-râ*).²⁸ Vet aquí la traducció del passatge referent als alans:

[330] "Des del riu [Jîhûn] va dirigir-se cap als alans; va veure una regió deserta i erma. Va dir als perses: "és una desgràcia que hi hagi un desert en terra de l'Iran; cal que no estiguem conformes que l'enemic ens ho pugui retreure". Va triar de l'exèrcit un enviat eloqüent i savi, tal com convenia, i li va dir: "marxa d'aquí de matinada i digues a aquests caps i al seu exèrcit: he escoltat de boca dels meus espies que corren alguns rumors, públics i secrets, que heu dit: "quina por hem de tenir de Kasrâ, què és l'Iran per a nosaltres, sinó un grapat de pols?". Ara Nós hem arribat a prop vostre, hi hem dreçat la tenda, el tron i el campament; el [vostre] desert és vast i les seves muntanyes són altes, però el [nostre] exèrcit és hàbil amb la fletxa, la maça i el llaç; passos i coves són els llocs de les vostres emboscades, cims i erms les vostres muntanyes i terres; som guerrers estrangers, ni l'exèrcit ni el cap no som d'aquesta contrada".

[341] L'enviat va arribar-s'hi i els digué aquest discurs, allò que el senyor de l'Iran havia planejat. El poble alà va reunir-se, els grans, els savis i els consellers;

²⁷ Ferdûsî *Šâhnâme* 34, 392-394 (ed. MOHL, vol. V, p. 524):

<i>čô âgâhî-ye marg-e sâh-e jahân</i>	<i>parâgande sod dar miân-e mahân</i>
<i>Alân sâh va čôn pahlavân-e sepâh</i>	<i>čô Bîvard va Šaknân zarrinkolâh</i>
<i>hamî har yekî gofi sâhî marâst</i>	<i>ham az xâk tâ borj-e mâhî marâst</i>

²⁸ Títol donat per l'ed. MOHL, vol. VI, p. 186.

era un poble que tenia per ocupació el saqueig i que feia poc cas de la llibertat. La frontera de l'Iran es trobava aterrida per ell, no deixava a ningú ni vestit, ni or, ni argent; les dones i els homes, amb els infants i el bestiar, es refugiaven a la plana, no restaven als seus llocs. L'enviat els digué el missatge del rei del món, en públic i en privat; aleshores, el rostre dels notables va enfosquir-se, el seu cor va defallir davant el nom de Nûsîn-ravân. Els seus grans i els seus herois van anar amb l'impost i el feixuc tribut, així com amb esclaus, vestits, or i argent, i molts cavalls de noble raça. Aquells d'ells que eren ancians, que eren eloqüents i assenyats, van arribar-se tots davant de Nûsîn-ravân, van arribar-s'hi plorant per llurs actes passats; car, quan el seny s'ajunta amb la bravura, hom no necessita avergonyir-se ni excusar-se.

[353] Quan van arribar davant la tenda del rei amb els presents i les ofrenes, van cridar i van rebolcar-s'hi dins pel terra, tots amb els ulls plens de llàgrimes i el cor ple de sang; el rei, d'esperit despert, va tenir pietat d'ells i els va perdonar d'una vegada els seus crims passats. Els va ordenar, en aquell lloc que havia esdevingut un desert, el cau de lleopards i tigres, bastir-hi de pressa un castell i, dins seu, un terreny per a la sembra i la collita, així com una alta muralla que l'envoltés, per tal que no li sobrevingués cap desventura a mans d'un enemic. Van dir al rei il·lustre: "nosaltres som els teus esclaus, [portem] la teva arracada; bastirem, per aquest decret que el rei ha ordenat, una muralla i una residència de renom".²⁹

²⁹ Ferdûsî *Šâhnâme* 41, 330-360 (ed. MOHL, vol. VI, p. 186-190):

<i>ze-daryâ be-râh-e Alânân kešîd</i>	<i>yekî marz-e vîrân-e bîkâr dîd</i>	330
<i>be-âzâdegân goft nangast azîn</i>	<i>ke vîrân bovad rû-ye Îrânzamîn</i>	
<i>na-bâyâd ke bâšîm hamdâstân</i>	<i>ke dosman zanad zîn nesân dâstân</i>	
<i>ze-laskar ferestâde'î bar gozîd</i>	<i>soxangûy va dâna çonân çôn sazîd</i>	
<i>bedû goft sabgîr az îdar bepûy</i>	<i>bedîn marzbânân va laskar begûy</i>	
<i>senîdam ze-goftâr-e kârâgahân</i>	<i>soxan çand raft âşkâr va nehân</i>	335
<i>ke goftîd mârâ ze-Kasrâ çe bâk</i>	<i>çe Îrân bar-mâ çe yek most-e xâk</i>	
<i>konûn mâ be-nazd-e somâ âmadîm</i>	<i>sarâparde va gâh va xeime zadîm</i>	
<i>biâbân farâx ast va kûhas boland</i>	<i>sepâh azdar-e tîr va gorz va kamand</i>	
<i>dar va yâr jây-e kamîn-e somâst</i>	<i>bar va bûm kâh va zamîn-e somâst</i>	
<i>hamî jangjûyân-e bigâne îm</i>	<i>sepâh va sepahbod na zîn xâne îm</i>	340
<i>ferestâde âmad begoft in soxan</i>	<i>ke sâlâr-e Îrân çe afgand bon</i>	
<i>sepâh-e alânî sodand anjoman</i>	<i>bozorgân va farzâne va râyzan</i>	
<i>sepâhî kesân tâxtan pîse bûd</i>	<i>vaz-âzâdmardî kam andîse bûd</i>	
<i>va zîsân bodî marz-e Îrân be-bîm</i>	<i>na-mândî be-kas jâme va zar va sîm</i>	
<i>zan va mard bâ kûdak va çârpây</i>	<i>be-hâmûn rasîdî na-mândî be-jây</i>	345
<i>ferestâde peiyâm-e sâh-e jahân</i>	<i>bedîsân begoft âşkâr va nehân</i>	
<i>rox-e nâmdârân az ân tîre gast</i>	<i>del az nâm-e Nûsîn-ravân xîre gast</i>	
<i>bozorgân-e îsân va kondâvarân</i>	<i>beraftand bâ sâv va bâzgerân</i>	
<i>hamân barde va jâme va sîm va zar</i>	<i>gerânmâye bâ aspân besyâr mar</i>	
<i>va zîsân har ânkas ke pîrân bodand</i>	<i>soxangûy va dânespazîrân bodand</i>	350
<i>hame pîs-e Nûsîn-ravân âmadand</i>	<i>ze-kâr-e gozaste navân âmadand</i>	
<i>xerad çôn bovad bâ delâvar barâz</i>	<i>be-sarm va be-pûzes nayâyad neyâz</i>	
<i>çô pîs-e sarâparde-ye sahyâr</i>	<i>resîdand bâ hadîye va bâ nesâr</i>	
<i>xorûsân va yaltân be-xâk andarûn</i>	<i>hame dîde por zâb va del por ze-xûn</i>	
<i>bar îsân bebaxsîd bîdâr sâh</i>	<i>bebaxsîd yeksar gozaste gonâh</i>	355
<i>befarmûd kîn har çe vîrân sodast</i>	<i>konâm palangân va sîrân sodast</i>	
<i>yekî sârsânî bar ârand zûd</i>	<i>bedû andarûn jây-e kest va dorûd</i>	
<i>yekî bâre-ye gardes andar boland</i>	<i>bedân tâ ze-dosman nayâyad gazand</i>	
<i>begoftand bâ nâmvar-e sahyâr</i>	<i>ke mâ bandegânîm bâ gûsvâr</i>	
<i>bar ârîm az in sân ke farmûd sâh</i>	<i>yekî bâre va nâmvar jâygâh</i>	360

En un vers posterior, el rei diu als iranians: "els alans i els indis han esdevingut, per por de les nostres espases, [dòcils] com el set".³⁰

© La descripció de la terra dels alans és, un cop més, geogràficament ambigua, però el text n'esmenta algunes possibles institucions, tot i que la terminologia utilitzada sembla caure en els tòpics habituals en l'èpica de Ferdûsî; el quadre final que hom pot extreure'n (*vid. infra*) és el d'un poble-exèrcit (*laskar, sepâh*), format per tots els homes aptes per a la guerra i dirigit per diversos cabdills (*bozorgân, kondâvarân, marzbânân, nâmdârân*), els iudices d'Amm. 31, 2, 25 (*cf. § 2.18.2*); sobten, però, els "savis i consellers" (*farzâne, râyzan*), que semblen ser "ancians, eloqüents i assenyats" (41, 350 *pîrân ... soxangûy va dânespazîrân*), i no s'adiuen gens amb la gerontofòbia dels alans.³¹ Aquests apareixen com a "vassalls" (41, 359 *bandegân*) del rei sassànida; cal destacar l'absència de l'*Alân sâh* en el passatge, fet que recolza la conjectura de veure-hi un governant persa (§ 11.9.6). Els seus presents a Nûsîravân, "esclaus, vestits, or i argent, i molts cavalls de noble raça" (41, 349 *barde va jâme va sîm va zar / gerân mâye bâ aspân besyâr mar*) recorden la llista de "béns" (*barut 'iwnk'*) del "país dels alans" (*ašxarhn Alanac'*) que dona el rondallaire andnîm armenî (§ 7.7.1). La construcció "d'una muralla i una residència de renom" (41, 360 *yekî bâre va nâmvar jâygâh*) és una al·lusió al sistema de defenses bastit per aquell rei al Caucas oriental i a la fortificació de Darband (*Bâb al-Abwâb* "la porta de les portes"); *cf.* al-Balâdurî (§ 6.5.1) & al-Mas'ûdî (§ 6.17.3.a). Per a les relacions dels alans amb perses i bizantins durant el regnat de Xosrô, *cf.* Procopi (§ 5.15.2), Menandre (§ 5.11) i al-Ṭabarî (§ 6.20.1).

institució & trad. MOHL (vv.)	trad. proposada
<i>laskar</i> "peuple" (334)	"exèrcit"
<i>sepâh</i> "peuple" (342, 343)	"exèrcit"
<i>bozorgân</i> "grands" (342, 348)	"grans" (pm. <i>wuzurgân</i> íd.)
<i>kondâvarân</i> "chefs" (348)	"braus, herois,ampions"
<i>marzbânân</i> "chefs" (334)	"caps" (pm. <i>marzbânân</i> "governadors de província")
<i>nâmdârân</i> "grands" (347)	"notables", lit. "que tenen (<i>dâstan</i>) anomenada (<i>nâm</i>)"
<i>farzâne</i> "hommes considérables" (342)	"savis" (pm. <i>frazânag</i> "savi, intel·ligent")
<i>râyzan</i> "ceux qui pouvaient délibérer" (342)	"aquells a qui hom demana (<i>zadan</i>) consell (<i>rây</i>)"

11.9.6. El rei Xosrô Parvîz (590-627: pahl. *Husrav II*, anomenat *Abarwêz* "el victoriós"), nét de Kasrâ Nûsîn-ravân, hagué d'enfrontar-se al principi del seu regnat al seu general Bahrâm Čûbîne; Ferdûsî ens informa que Xosrô havia estat "rei dels alans" (*Alân sâh*) durant una llarga entrevista que mantenen ambdós contendents (43, 151-465):

– Bahrâm: "quan el rei dels alans fa d'emperador, el recolzen homes malvats";³²

³⁰ Ferdûsî *Šâhnâme* 41, 371 (ed. MOHL, vol. VI, p. 190):

be-Îrânyân goft Alânân va Hend sod az bîm-e samsîr-e mâ côn parand

³¹ L'ed. BERTELS, vol. VIII, p. 72 dona pel segon hemistiqui del v. 344 *bozorgân-e farzâne va râyzan* (ed. MOHL, vol. VI, p. 188, v. 342 *bozorgân va farzâne va râyzan*); a més, recull una variant *bozorgân-e farzâne-ye râyzan* "els grans, [que eren] savis [i] gent de consell", que eliminaria aquestes "institucions".

³² Ferdûsî *Šâhnâme* 43, 215 (ed. MOHL, vol. VII, p. 22):

Alân sâh côn sahrîârî konad va-râ mard-e badbaxt yârî konad

– Xosrô: "quan m'anomenes rei dels alans, indiques només en part el meu origen";³³

– Bahrâm: "fores rei dels alans; ara ets un home ínfim, menys que un esclau d'esclaus";³⁴

– Xosrô: "em féu rei dels alans mon pare, que estava afligit per mi a causa del teu aguait".³⁵

En un passatge molt posterior, Xosrô, un cop assegurat el seu imperi, divideix el món en quatre parts i reparteix entre aquestes un exèrcit de quaranta-vuit mil cavallers escollits, que envia al Rûm, al Zâbolestân, als alans i al Xorâsân; quant als alans, diu el text: "va convocar uns altres dotze mil de l'exèrcit, valents, puixants i disposats a la guerra, els va donar molts consells i els va enviar cap als alans; a ells els va encomanar aquella porta de ponent, per tal que l'enemic no la travessés, i va dir a aquells campions: "estigueu a l'aguait, estigueu tots sota la protecció de [Déu], el senyor del món".³⁶

© Les "quatre parts" (43, 3231 *çâr bahr*) del món (és a dir, de l'*Érânsahr*) són les fronteres de l'imperi sassànida, descrites de sud a nord i d'oest a est: *Rûm* = l'Imperi Bizantí; *Zâbolestân* = la zona de Qandahâr, al sud-est de l'actual Afganistan, en mans dels *alxanno* (cf. § 11.7) fins ca. 600 i aleshores conquerida pel mateix Xosrô Parvîz; *Alânân* = el pas de Darial, "aquella porta de ponent" (43, 3244 *ân dar-e bâxtar*), i el *Xorâsân* = l'extrem nord-est de l'Iran, on Ferdûsî situa "la frontera dels heftalites" (43, 3448 *marz-e Heitâl*). Aquesta esquema recorda, a més, la substitució en època sassànida tardana de l'antic sistema provincial per la divisió de l'Iran en quatre grans districtes militars i administratius, equivalents als punts cardinals i governats per vice-regents (*marzbânân*); aquesta realitat es veu confirmada per la «Carta de Tansar» (§ 11.12).

c) <i>Alânân</i> = NO (vv. 3242-3245) Nord (pm. <i>abâxtar</i>)	d) <i>Xorâsân</i> = NE (vv. 3246-3251) Est (pm. <i>xwarâsân</i>)
a) <i>Rûm</i> = SO (vv. 3233-3235) Oest (pm. <i>xwarwarân</i>)	b) <i>Zâbolestân</i> = SE (vv. 3236-3241) Sud (pm. <i>nêmrôz</i>)

El text diu que Xosrô Parvîz fou nomenat *Alân sâh* pel seu pare Ormozd (579-590: pahl. *Ohrmazd IV*), qui el volia protegir de les intrigues de Bahrâm; un altre *Alân sâh*, en competència amb tres pretendents més (potser els quatre grans *marzbânân*), hauria aspirat al tron de l'Iran en morir Yazdgerd I (§ 11.9.4). Segons el nostre parer, Ferdûsî usa per error el terme *Alân sâh* per a designar el *marzbân* que governava el quart nord-occidental (o septentrional) de l'imperi, quan aquell

³³ Ferdûsî *Šâhnâme* 43, 231 (ed. MOHL, vol. VII, p. 24):

marâ çôn Alân sâh x'ânî hamî ze-gûhar be-yek sû nesânî hamî

³⁴ Ferdûsî *Šâhnâme* 43, 237 (ed. MOHL, vol. VII, p. 24):

Alân sâh bûdî konûn kehtarî ham az bande-ye bandegân kamtârî

³⁵ Ferdûsî *Šâhnâme* 43, 314 (ed. MOHL, vol. VII, p. 30):

Alân sâh mârâ pedar karde bûd ke bar-mâ ze-dâm-e tô âzarde bûd

³⁶ Ferdûsî *Šâhnâme* 43, 3242-3245 (ed. MOHL, vol. VII, p. 274):

ze-laskar dah va dô hezâr degar delâvar bozorgân parxâsâr
bex'ând va basî-ye pandhâ dâdêsân be-râh-e Alânân ferestâdesân
bedîsân sepord ân dar-e bâxtar bedân tâ na-basad ze-dosnan gozar
bedân sarkasân goft bîdâr bîd hame dar panâh-e jahândâr bîd

títol (hereditari?) devia correspondre a un oficial fronterer sassànida, potser d'origen alà, que guardava la zona de Darial (*cf.* el presumpte títol pm. *Šahr-Ālānyôzân*, documentat en aquesta època en papirs i pergamins d'Egipte i estudiat per WEBER 1991). Quant als dotze mil cavallers (43, 3229 *savâr* = pahl. *aswârân*), una quarta part del total, l'obra àrab *Nihâyat al-Irab* documenta, en època de Nûsîrvân, la presència d'un *marzbân* persa amb dotze mil cavallers a la frontera armènia davant d'una incursió de khàzars des del nord (WIDENGREN 1976:278-79).

11.10. *Ĥudûd al-‘âlam*.³⁷ La geografia persa titulada "Les regions del món" (*Ĥudûd al-‘âlam*) ens ha pervingut en un únic manuscrit, regalat per un *bahâ'î* de Samarqand al militar i orientalista rus A.G. Toumansky l'any 1893. El text de les *Ĥudûd*, un quadern integrat per 39 folis de 28 x 18 cm. i 23 línies cadascun, copiat el 656/1258 i relligat més tard en aquest volum junt amb tres obres més, fou compilat el 372/982-3 per un autor anònim, que el dedicà a un emir de la dinastia farighúnida de Gûzgânân, al nord de l'Afganistan; gran part de l'obra, que segueix la tradició àrab de la *šûrat al-arḍ* (§ 6.2) i està farcida de topònims oblidats, tracta del món irànic i dels nòmades de l'Àsia Central.

11.10.1. El passatge més important de les *Ĥudûd* sobre els alans és el capítol titulat "Discurs sobre el país d'al-Lân i les seves ciutats" (*soxan andar nâhyat-e al-Lân va sahrhâ-ye vey*), que traduïm íntegrament en català:

"A l'est i al sud d'ell hi ha el Sarîr, a l'oest d'ell hi ha el Rûm i al nord d'ell el mar de Gorz i els petxenegs khàzars. Aquest país està enmig de trencacolls i muntanyes, i és un lloc agradable. L'ur rei és un cristià. Tenen mil viles grans. Entre ells hi ha cristians i idòlatres. De les seves gents, unes habiten les muntanyes, d'altres la plana.

1. Kâsak: és una ciutat d'al-Lân situada a la costa del mar de Gorz; en ella hi ha mercaders.

2. Xaylân: és la ciutat on es troba l'exèrcit del rei.

3. Dar-e al-Lân: és una ciutat com una fortalesa, al cim d'una muntanya, i cada dia mil homes per torn guarden aquesta fortalesa".³⁸

© Per a resseguir els límits d'al-Lân (forma arabitzada, *cf.* § 6.1), cal una rectificació general de 90° (nord = oest, sud = est, etc): al nord i a l'est d'aquest "país" (*nâhyat*), trobem el *Sarîr*, és a dir, els dominis del "senyor del tron" (àr. *sâhib al-sarîr*), el rei dels àvars del Daghestan; al sud, la Geòrgia cristiana, considerada per l'autor part de l'Imperi Bizantí (*Rûm*), i a l'oest, la Mar Negra (*daryâ-ye Gorz* "el mar dels georgians"), el nord-est de la qual estava ocupat pels turcs petxenegs (*Bajanâk-e Xazar* "petxenegs khàzars").

³⁷ Ed. Manûçehr SOTÛDE, *Ĥudûd al-‘âlam min al-masriq ilâ' al-mayrib*, Teheran 1340/1962 (títol àrab); traducció i erudit comentari a MINORSKY 1937; *cf.* MIQUEL 1973-80[I]:397-399 ("Appendice III: la littérature géographique iranienne"); C.E. BOSWORTH *Et*² III [1971] 376.

³⁸ *Ĥudûd* 48 (ed. SOTÛDE, p. 191; *cf.* MINORSKY 1937:160-61): *masreq va janûb-e vey Sarîr ast va mayreb-e vey Rûm ast va somâl-e vey daryâ-ye Gorz va Bajanâk-e Xazar ast, va in nâhyatîst andar sekastegîhâ va kûhhâ va jâyî bâ ne'mat va malekesân tarsâst, va îsân-râ hezâr deh ast bozorg, va andar mûân-e îsân mardomâni and tarsâ, va mardomâni botparastand, va mardomân-e vey gorûhi kûhi and va gorûhi dastî.*

1. Kâsak - sahrîst az al-Lân bar karân-e daryâ-ye Gorz nehâde jayî bâ ne'mat va andar vey bâzargânân and.

2. Xaylân - sahrîst kî laskar-e in malek ânjà bâsad.

3. Dar-e al-Lân - sahrîst çôn qal'e-ye bar sar-e kûh; va har rûzî hezâr mard be-nûbat bâre-ye in qal'e negâh dârand.

XI. Fonts iràniques

	N: <i>Sarîr</i>	
O: <i>Kâsak</i> (<i>daryâ-ye Gorz</i>) <i>Bajanâk-e Xazar</i>	AL-LÂN	E: <i>Sarîr</i>
	S: <i>Rûm</i> (Geòrgia)	

Segons Constantí Porfirogènit (§ 5.4.1.d), la terra dels petxenegs (ἡ Πατζινακία) distava sis dies de la dels alans (ἡ Ἀλανία). Tanmateix, *Kâsak* (gr. Κασαχία, rus *Kasogy*) no era una ciutat (*sahr*), sinó una nació, independent segons al-Mas'ûdî (§ 6.17.3.c) dels alans: els adiguesos, txerkessos o circassians. Atès que aquest poble caucàsic habitava la costa de la Mar Negra, és probable que l'autor s'hagi excedit en considerar-la un dels límits occidentals d'*al-Lân*. *Xaylân* és un hàpax que no recorda cap topònim conegut, però *Dar-e al-Lân* és, sens cap mena de dubte, "la porta dels alans", Darial (cf. 11.5.1), i la seva fortalesa es correspon amb la *qal'at al-Lân* d'Ibn Rusta (§ 6.14.1) i al-Mas'ûdî (§ 6.17.1); les notícies que mil homes la guarden diàriament, i que el rei (*malek*) dels alans és un cristià (*tarsâ*), però el seu poble és idòlatra (*botparast*), es troben només al primer; en general, cf. MINORSKY 1937:444-46.

11.10.2. Les *Hudûd* presenten, a més, una munió de breus al·lusions als alans que complementen, matisen i confirmen les dades d'aquest important passatge:

a) sobre la Mar Negra (*daryâ-ye Gorzyân* "mar dels georgians" o *daryâ-ye Bontos* "mar del pont" = gr. Πόντος), diu que "el seu límit oriental són els confins d'*al-Lân*".³⁹

b) quant al Caucas (*Qabq*), concebut com a part d'un sistema muntanyós imaginari que aniria des de la frontera siro-egípcia fins als eslaus (*Saqlâb*) del nord, diu que "passa per entre el Sarîr i els khàzars fins al principi del límit d'*al-Lân*";⁴⁰ més endavant, afegeix: "i quan aquesta muntanya arriba als límits d'*al-Lân*, se'n deriva un ramal molt gran que va des de l'oest fins a *Dar-e al-Lân*, i a *Dar-e al-Lân* hi ha una ciutat al cim d'aquesta muntanya, que és la més florent de les ciutats d'*al-Lân*, i allí acaba aquest ramal".⁴¹

c) *al-Lân* és un dels cinquanta-un països de la "part habitada del món" (*âbâdânî-ye jahân* = gr. οἰκουμένη, àr. *al-ma'mûra*), en concret un dels quaranta-cinc que es troben al nord (*andar sû-ye somâl*) d'aquesta, entre àvars del Daguestan (*Sarîr*) i khàzars (*Xazarân*).⁴²

d) sobre Bizanci (*Rûm*), diu que "al l'est d'ell hi ha Armènia, el Sarîr i *al-Lân*".⁴³

³⁹ *Hudûd* 3, 6 (ed. SOTÛDE, p. 13-14; MINORSKY 1937:53): *va hadd-e masreq-e û hodûd-e al-Lân ast*.

⁴⁰ *Hudûd* 5, 18 (ed. SOTÛDE, p. 34; MINORSKY 1937:67): *va hamî ravad miân-e Sarîr va Xazarân tâ avval-e hadd-e al-Lân*.

⁴¹ *Hudûd* 5, 18d (ed. SOTÛDE, p. 35; MINORSKY 1937:68): *va côn in kûh be-hodûd-e al-Lân resad sâxî saxî 'azîm bar dârad vaz nâhyat-e mayreb hamî ravad tâ be-Dar-e al-Lân va bar Dar-e al-Lân sahrîst bar sar-e in kûh, xorramtarîn sahrhâ-ye al-Lân ân ast vângah in sâx beborad*.

⁴² *Hudûd* 8, 6 (ed. SOTÛDE, p. 59; MINORSKY 1937:83).

⁴³ *Hudûd* 42 (ed. SOTÛDE, p. 183; MINORSKY 1937:156): *masreq-e vey Armînye va Sarîr va al-Lân ast*. Val a dir que en aquest capítol l'autor considera Geòrgia (*Gorz*) la quinzena província de *Rûm*.

e) en tractar del reialme dels àvars del Daguestan (*Sarîr*), diu que "al nord d'ell hi ha el país d'al-Lân".⁴⁴

f) una entrada del capítol dedicat al "país dels khàzars" (*nâhyat-e Xazarân*) ens informa sobre "Tûlâs i Lûy.r: són dos països de Khazària, gent guerrera i molt ben armada"; quant als *Tûlâs*, equiparats amb els *twaltæ* o ossets del sud, *vid. Ibn Rusta* (§ 6.14.2.c.).⁴⁵

11.11. Keikâ'ûs ebn Eskandar.⁴⁶ El "Llibre de Qâbûs" (*Qâbûsnâme*), escrit *ca.* 1082-3 per l'emir de la dinastia zijàrida del Tabarestân Keikâ'ûs b. Eskandar b. Qâbûs b. Vaşmgîr, que s'emmarca dins la tradició del *speculum principis*, tenia com a objectiu aconsellar el seu fill Gilânsâh sobre una àmplia tria de temes, entre els quals la compra d'esclaus (cap. XXIII). En aquest sentit, l'informa que esclaus, russos i alans tenen un temperament proper al dels turcs, però són més pacients. Quant als alans, són més valents de nit que els turcs, i millor disposats vers llurs amos. Malgrat ser artesans de perícia semblant a la dels bizantins, tenen, però, diversos defectes: són propensos a robar, desobeir, traïr secrets, a la impaciència, l'estupidesa, la indolència, l'hostilitat vers llurs amos i la fuga. Tanmateix, tenen les virtuts de ser de caràcter amable, agradables, ràpids a entendre, cautes a actuar, directes a parlar, braus, bons guies i memoriosos.⁴⁷

11.12. Nezâmî.⁴⁸ El "Llibre d'Alexandre" (*Eskandarnâme*) de Nezâmî de Ganja (*ca.* 1140/1-1209) és una epopeia èpico-ètica en dístics (*masnavî*), integrada per dues parts: les gestes d'Alexandre el Gran, sobretot guerres a Pèrsia, l'Índia, Xina i Rússia, o "Llibre de la glòria" (*Şarafnâme*), i les seves converses filosòfiques amb diversos savis de l'antigor, entre ells Sòcrates, Plató i Aristòtil, o "Llibre de la fortuna" (*Eqbâlnâme*).

11.12.1. Un episodi del *Şarafnâme*, la "Història de l'exèrcit que va llevar Alexandre el victoriós per a alliberar Barda' i vèncer els russos" (*dâstân-e laşkar keşîdan Eskandar-e zafarma'nûs bar xalâs-e Barda' va daf'-e Rûs*), conté nombroses referències als alans. Alexandre rep la visita del seu súbdit Dovâlî, príncep dels abkhaz (19 *sâlâr-e Abxâz*), que l'informa d'una incursió dels russos, que han saquejat el seu país i han raptat la seva promesa Nûsâbe, reina de Barda': "el rus, àvid de brega, ha atacat de nit com la calamarsa des del país dels alans i Garg".⁴⁹ Aleshores, Alexandre organitza una expedició punitiva que no passa desapercebuda al príncep Qentâl (181 *Qentâl Rûsî ke sâlâr bûd*), que lleva al seu torn un exèrcit "de les set Rússies" (182 *az haft Rûs*), que, "integrat per portâs, alans i khàzars, formava un torrent [imposant] com un mar o una muntanya".⁵⁰

⁴⁴ *Hudûd* 49 (ed. SOTÛDE, p. 192; MINORSKY 1937:161): *va somâl-e vey nâhyat-e al-Lân ast.*

⁴⁵ *Hudûd* 50, 4 (ed. SOTÛDE, p. 193; MINORSKY 1937:162): *Tûlâs, Lûy.r - dô nâhyat ast az Xazar, mardomânî jangî va bâselâh besyâr.*

⁴⁶ Trad. R. LEVY, *A Mirror for Princes. The Qâbûs Nâma of Kai Kâ'ûs ibn Iskandar, prince of Gurgân*, Londres 1951; *cf.* MORRISON 1981:73-74.

⁴⁷ *Qâbûsnâme* 23 (trad. LEVY, p. 104).

⁴⁸ Nom complet: Moḥammad Elyâs ebn-e Yûsof Nezâmî. Ed. + trad. de l'episodi rus L. SPITZNAGEL, *Expédition d'Alexandre le Grand contre les Russes, extrait de l'Alexandréide ou Iskèndèr-Namé de Nizâmy*, St. Petersburg 1828; les ed. posteriors d'E. BERTEL (Baku 1920), A.E. HERMELIN (I-XV, Lund 1933) i A.A. 'ALÏZÂDE (només *Şarafnâme*, Baku 1947) ens han estat inaccessibles; *cf.* MORRISON 1981:51.

⁴⁹ *Dâstân* 24 (ed. SPITZNAGEL, p. 9; trad. p. 4):

seifzande rûsî ze Alân va Garg sabîxûnî âvard hamçon tagarg

⁵⁰ *Dâstân* 183 (ed. SPITZNAGEL, p. 36; trad. p. 28):

Quan els dos oponents es troben, el poeta passa revista a llurs tropes respectives: entre els russos, "els khàzars ocupaven la dreta, a l'esquerra s'aixecava la cridèria dels portàs; l'alà a la reserva i l'eisû a l'avantguarda feien un joc de tallar caps".⁵¹ L'enfrontament s'esdevé tot seguit i es perllonga, jorn rera jorn, en una sèrie de combats singulars. El tercer dia, "un cavaller alà, de nom *Faranje* (§ 11.20), que es vanava de la seva traça amb l'espasa i la copa, va entrar en lliça portant a les espatlles una maça que, de veure-la, hom perdia l'esma".⁵² *Faranje* estaborneix d'una maçada un grec semblant a un elefant, però cau al seu torn traspassat per l'heroi armeni *Šarve* (418-430). Llavors, "*Jaram* (§ 11.21), nadiu de la muntanya dels alans, semblant [ell mateix] a una muntanya, va entrar en lliça d'una manera que el món [sencer] va restar ple d'estupor; amb un casc de ferro al cap, de la seva figura es desprenia un ardor marcial; la túnica de malles brillava sobre el seu cos, clara com el mercuri, fulgurant com l'argent".⁵³ Com en el cas anterior, *Jaram* mata *Šarve* i altres guerrers, però cau junt amb el seu germà, que intenta venjar-lo sense èxit, sota l'escomesa de *Dovâlî* (434-455). L'escena es repeteix el cinquè dia de combat, quan un nou cavaller alà, aquest cop anònim, és abatut per una sageta després d'occir nombrosos herois (524-531). Al principi del setè dia, *Nezâmî* repassa les línies d'ambdós exèrcits i torna a esmentar alans, portàs i russos (622 *Âlânî va Portàs va Rûsî*). La llarga batalla acaba, lògicament, amb la victòria final d'*Alexandre*.

© Malgrat el caràcter fabulós de l'episodi, tots els anacronismes que conté són de gran interès, ja que *Nezâmî* era nadiu de *Ganja*, antiga capital (ca. 951-1077) de l'*Arrân* i sovint víctima de les ràtzies de nòmades del nord; coneixem incursions d'alans i russos contra la Transcaucàsia oriental durant els s. X-XII, en concret ca. 944/45 (*Barhebraeus* § 14.3), 1032-65 (*Ta'rix Bâb al-Abwâb* § 6.21) i esp. ca. 1173/4 (*Xâqânî* § 11.13). *Garg* és una incògnita (trad. SPITZNAGEL "Guerk" / "Guerkes" ?), si no hi hem de veure un forma **Gorg* en comptes de *Gorj* / *Gorjân* / *Jorjân* "Geòrgia" (cf. MINORSKY 1937:421-22). Els *Portàs* eren tribus fineses de la conca del Volga (àr. *Burtàs*, *Furdàs*), els actuals mordvans *mokša* (cf. W. BARTHOLD-[Ch. QUELQUEJAY] *EI*² I [1960] 1337-38 s.v.), i els *Eisû* (*Vîsû*), un poble del nord extrem, potser els *Ves'* finesos (cf. MINORSKY 1937:309).

11.13. Xâqânî.⁵⁴ Algunes odes (*qasâ'ed*) del poeta *Xâqânî* de *Širvân* (s. VI/XII) descriuen una victòria del seu senyor, el *Širvânšâh Axsatân* (georg. *Ağsart'an*) b. *Manûčehr*, davant una invasió per part de *Bek-Bars* b. *Muzaffar*, governant de *Darband*, ca. 569/1173-74. *Axsatân*, recolzat pel seu cosí el rei georgià *Giorgi III* (1156-84) i per l'aventurer i futur emperador bizantí *Andronic Comnenos*, va desbaratar per terra i per mar les tropes de *Bek-Bars*, que

ze-*Portàs* va *Âlân* va *Xazarân karde* bar angîxt seilî cû daryâ va kûh
⁵¹ *Dâstân* 293-294 (ed. SPITZNAGEL, p. 55; trad. p. 45):
 be-*Xazrânyân râst ârâste* ze-çap bâng-e *Portàs* bar xâste
Âlânî ze-pas va *Eisû* bar *janâh* sar andâxtan karde bar xôd mobâh
⁵² *Dâstân* 418-419 (ed. SPITZNAGEL, p. 75; trad. p. 63):
Âlânî savârî Faranje be-nâm honarhâ namûde be-samsîr va jâm
 dar âmad bar âvarde laxtî be-dûs ke az dîdanas mayz-râ raft hus
⁵³ *Dâstân* 434-436 (ed. SPITZNAGEL, p. 77-78; trad. p. 65):
Jaram nâmî az kûh-e Âlân cõ kûh dar âmad kaz-û 'âlam âmad sotûh
 yekî tark rû-ye âhanî bar saras ke peigâr mîrîxt az peikaras
 qabâ-ye zare bar tanas tâbdâr cõ simâb rûsân cõ sim âbdâr

⁵⁴ Nom complet: Afzal al-Dîn Ebrâhîm Xâqânî. Ed. 'Alî 'Abd AL-RASÛLÎ, *Dîvân-e Xâqânî-ye Šervânî*, Teheran 1316/1938 (*non vidi*); extractat per MINORSKY 1943-46; cf. MORRISON 1981:46-47.

incorporaven contingents de russos (*Rûs*), alans (*Alân*), *khàzars o cumans (*Xazar*) i àvars del Daghestan (*Sarîr*).⁵⁵

11.14. La «Carta de Tansar».⁵⁶ Un autor de principis del s. VII/XIII, Mohammad b. Hasan b. Esfandyâr, va retraduir al persa en la seva "Història del Tabarestân" (*Târîx-e Tabarestân*) la versió àrab que féu Ibn al-Muqaffa' (cf. introducció a § 11.9) del text pahlavi d'una presumpta carta de Tansar (potser Tôsar), conseller d'Ardaxsîr I Pâbagân (224-40), el fundador de la dinastia sassànida, a Jošnasp-sâh (pm. *Gušnasp-sâh*), aleshores rei del Tabarestân; l'opinió general, però, és que aquest document és posterior, potser del temps de Husrav I Anôsravân (531-78), ja que el *statu quo* que descriu ressembla al de finals del període sassànida (cf. BOYCE 1968:11-13).

11.14.1. Un passatge de la «Carta» posa en llavis d'Ardaxsîr aquestes paraules: "cal que cap altre home que no sigui de la gent del nostre casal sigui anomenat rei, fora dels senyors de les marques d'Allân, de la regió occidental, de X'ârezm i de Kâbol".⁵⁷

© L'ed. DARMESTETER no esmenta *va Kâbol*, i dóna *jamâ'at* per *jamâ'at-râ*; el text presenta la forma arabitzada *Allân*, amb *tasdîd*, enlloc de l'habitual *al-Lân* (cf. BOYCE 1968:35 & n. 3-4, que segueix l'ed. MÎNOVÎ). "Els senyors de les marques" (*ashâb-e soyûr*) són amb tota seguretat els *marzbân* establerts per Husrav I amb caràcter hereditari com a governants fronterers de l'imperi (cf. BOYCE 1968:11-12 & LUKONIN 1983:731, així com els quatre districtes del món i el títol *Alân sâh* que documenta Ferdûsî § 11.9.6).

11.15. Historiografia persa d'època mongol.⁵⁸ Tant la "Història del conqueridor del món" (*Târîx-e Jahângosâ*) d'Atâ Malek Jûveinî (1226-1283) com la "Col·lecció d'històries" (*Jâmi' al-Tawârîkh*, títol àrab) de Rasîd al-Dîn (ca. 1247-1318) contenen algunes dades sobre els alans.

11.15.1. Jûveinî recorda la conquesta pels mongols dels búlgars del Volga (*Bolyâr*), dels russos (*Rûs*) i dels alans (*Âlân*, *Âs*), així com de la ciutat de *Mks* (§ 6.17.1), els habitants de la qual eren tan nombrosos com formigues o llagostes; els atacants, després de parar el campament a les afores de la població, van construir camins prou amples com per a permetre-hi el pas de tres o quatre carros i van disposar catapultes enfront de les seves muralles, de manera que, després d'uns dies, no en restava més que el nom, i van tallar l'orella dreta als supervivents, aplegant-ne dues mil set-centes.⁵⁹

⁵⁵ Ed. AL-RASÛLÎ, pp. 139, 475 (cf. MINORSKY 1945:558-559; 1958:140). La crònica georgiana *K'art'lis C'xovreba* recorda també aquests fets, però com una incursió dels "khàzars de Darband" (vid. BROSSET 1849-50:397); per a les dades geogràfiques, cf. les *Hudûd* (§ 11.10).

⁵⁶ Ed. DARMESTETER:1894 & trad. BOYCE:1968; l'ed. M. MÎNOVÎ, *Nâme-ye Tansar*, Teheran 1975² ens ha estat inaccessible; cf. WIDENGREN 1976:245-47; YARSHATER 1983:1184, 1279, 1387; NB 322 s.v. *Tannasar*.

⁵⁷ *Nâme-ye Tansar* (ed. DARMESTETER 1894:210 = MÎNOVÎ, p. 9): *va hîc âfrîde-râ ke na az ahl-e beit-e mâ bâsâd sâh namîbâyad x'ânad joz ân jamâ'at-râ ke ashâb-e soyûr and va Allân va nâhyat-e mayreb va X'ârezm va Kâbol*.

⁵⁸ Ens ha estat inaccessible el text original persa d'aquests dos autors, així com la trad. angl. global de J.A. BOYLE, 'Atâ Malik Juvainî. *The History of the World Conqueror*, I-II, Manchester 1958.

⁵⁹ Jûveinî I, 224-225 (trad. J.A. BOYLE a MINORSKY 1952:222-223).

11.15.2. D'altra banda, Rasîd al-Dîn informa de la conquesta de la ciutat de *Mnks / Myks* (§ 6.17.1) durant l'hivern del 636-7/1239-40, després d'un setge d'un mes i quinze dies,⁶⁰ així com de la captura i execució per Môngke de *Qâcîr-Ûkûle* (§ 11.22), emir dels alans (*Âs*), i de Pâcmân, gran emir de la tribu *Ûlîrlîk* (*Ûlarlang?*) de la federació *ĀinĀq* (**XipĀq* "cumans"?), a les ribes del Volga.⁶¹ A més, un curiós passatge del seu suplement sobre la història dels francs potser afirma que l'emperador romà Còmmode (*Qûmûtûs qeisar*) "va fer la guerra amb el poble dels alans i els va sotmetre".⁶²

Onomàsticon

(A) Aquesta secció recull l'anàlisi de quatre antropònims de AR (§ 11.3) que, malgrat aparèixer en un context ibèric (georgià), han estat sovint interpretats a partir de fets lingüístics iranians, suggerint llur entorn caucàsic una relació amb equivalents alans. Abreviatures utilitzades en l'apartat D:

- AR^{gr} = inscripció bilingüe d'Armazi, text grec.
- AR^{ar} = inscripció bilingüe d'Armazi, text arameu (part).

11.16. Ζηούαχος ZHOYAXOY m)ϝϞ

NP [m.] D Ζηούαχου (gen.) AR^{gr} 1; *zywh* AR^{ar} 2. — P Anomenat "el Jove", *bidaxš* del rei P'arsman d'Ibèria i pare de Serapit (s. II). — I CERETELI 1941:26 (cf. ALTHEIM-STIEHL 1957:77) va equiparar Ζηούαχου amb els antropònims Ζευάχης, documentat en la inscripció d'una gemma trobada a Armazi l'any 1940 (igual que AR) i Ζευάκου (gen. Tanais 225P). Quant a Ζεύακος, MILLER el comparà, entre altres, amb l'oss.ir. *zîvæg* (dig. *zînadæ*) "gandul", usat com a antropònim (*Zîvæg / Zevæg*) en les llegendes nartes (cf. Slav. I 137; OJaF 190; Osn. 311; IESOJa IV 312), però ZGUSTA (PN 191-192) criticà aquesta i altres etimologies anteriors (cf. NB 385b; Slav. I 137: av. *zaoya-*, oss. *zevon*), classificant l'antropònim entre els "Personennamen mit weniger sicheren iranischen Etymologien"; R. SCHMITT, tanmateix, va informar-me (comun. epistolar del 30.10.1991) d'una interpretació de Ph. HUYSE (aleshores inèdita) air. **jîva-ka-* "lebendig" (com el. *Zi-ma-ak-ka*, aram. *Zywk*; cf. OnP 255).

11.17. Ἰωδμανγάνης ΙΩΔΜΑΝΓΑΝΟΥ ἸϞϞϞϞ

NP [m.] D Ἰωδμανγάνου (gen.) AR^{gr} 4; *ywdmngn* AR^{ar} 3. — P Fill de *Publicius Agrippa*, marit de Serapit i dignatari de la cort del rei Xefarnug d'Ibèria (s. II). — I La hipòtesi d'ABAJEV (OJaF 169, 172, 174; Osn. 292, 294, 297) **i-od-mang-an* "feble" (= article *i* + *od* "ànima, vida" + *mang* "fals, va" + suf. *an*) és fabulosa; millor la conjectura d'ALTHEIM-STIEHL 1957:76-77 **yôd-man-ak-ân* = av. *ÿyaod-* "kämpfen" + suf. *-man-* + suf. diminutiu *-ak-* + suf. patronímic *-ân* (R. SCHMITT, en comun. epistolar del 30.10.1991, considerava millor en tal cas un suf. patronímic *-akân-*): cf. els antropònims Ἰώδας (Panticapaeum III^p),

⁶⁰ Rasîd al-Dîn 47 (trad. MINORSKY 1952:226).

⁶¹ Rasîd al-Dîn 44-46 (trad. MINORSKY 1952:225).

⁶² Ed. + trad. K. JAHN, *Histoire universelle de Rasid al-Dîn I. Histoire des Francs*, Leiden 1951, pp. 17 (ed.) & 30 (trad.): "il fit la guerre avec le peuple d'Alâniya (les Alans?) et les soumit" (va *bâ ahl-e Alânye jang kard va îsân-râ motî' gardanîd*); tanmateix, de nou JAHN a *Die Frankengeschichte des Rasid ad-Dîn*, Viena 1977, p. 60, tradueix "mit den Alamannen (*Ahl-i Alâmanijah*)". Aquesta segona obra inclou facsimils dels mss. Topkapî Sarayi, Hazine Nr. 1654 (A) fol. 300^r amb una lectura 'l'myh (cf. Tafel 10) & Nr. 1653 (B) fol. 416^v amb una lectura 'm'nyh (cf. Tafel 47), a favor d'aquesta darrera interpretació.

Ἰωδέσματος (Olbia III); sogd. *ywdrzmk* /Yôdarazmak/; pm. *ywdbndky* /Jôy-bandag/ "qui (a) des serviteurs pour le combat", *ywdmly* /Jôy-mard/ "qui (a) des hommes de combat" < air. **yauda-* (Slav. I 139, 178; PN 103; GIGNOUX 1986:102).

11.18. Ξηφαρνούγος ΞΗΦΑΡΝΟΥΓΟΥ 𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

NP [m.] D Ξηφαρνούγου (gen.) AR^{gr} 7; *hsyprnwg* AR^{ar} 5. — P Rei d'Ibèria (s. II). — I Segons CERETELI 1941:33, la forma hel-lenitzada (*hs* = *hs* = ξ) d'un antropònim persa; així, ALTHEIM-STIEHL 1957:77 **xšâya-farnahvant* "glänzend unter den Herrschern": per a R. SCHMITT (comun. epistolar del 30.10.1991), millor **xšaya-*. ABAJEV (*OJaF* 164, 189; *Osn.* 288, 310) ja havia proposat abans, però, una etimologia semblant (escito-sàrmata √*xšay-* + √*farna-* + suf. *-ug*), llegint el nom Ξη Φαρνούγος i comparant-lo amb l'antropònim nart oss.dig. *Boræ-færnug* (*IËSOJa* I 272); l'oss.dig. *færnug* ir. *færnyg* "afortunat, ric (= provist de *farn*)" és un derivat del dig. *farnæ* ir. *farn* "gràcia celestial, prosperitat, fortuna" < air. **hvarnah-* > av. *x'arənah-* ap. *farnah*-pm. *xvarrah-*, tots ells usats en antroponímia (*IËSOJa* I 421-422, 453); sobre el possible valor religiós de *farn-* entre els alans, *vid.* ABAJEV 1960:15-16: *cf.* per a l'air. **xšaya-* els noms pòntics Ξαιορσάζης (Panticapaeum aet. Rom. recentior) i Ξήγοδης (Tanais III), per a l'air. **hvarnah-*, Φάρναγος i Φαρνάκης, amb una extensa documentació (Slav. 143, 152; PN 121-122, 157-160).

11.19. Σηραπέτις ΣΗΡΑΠΕΙΤΙΣ 𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿

NP [f.] D Σηραπέτις AR^{gr} 1; *s'rypt* AR^{ar} 1. — P Filla de Zewah el Jove i muller de Iodmangan (s. II). — I Un origen egipci (CERETELI 1941:24), potser per influència romana (*cf.* llatí *Serapia* NP f.), no és impossible; segons ALTHEIM-STIEHL 1957:76, però, relacionat amb Σαραπανά (Strab. 11, 3, 4) o Σαραπανίς (Procop. *Pers.* 2, 29, 18), nom d'una fortalesa a la Còlquida (improbable); en qualsevol cas, no sembla irànic, ni molt menys alà.

(B) Antropònims recollits al l'*Eskandarnâme* de Nezâmî de Ganja (§ 11.12) & al *Jâmi' al-Tawârîx* de l'historiador persa d'època mongol Rasîd al-Dîn (§ 11.15).

11.20. Faranje فرنجہ

NP [m.] D *Faranje* Nezâmî *Dâstân* 418. — P Guerrer alà al servei dels russos (§ 11.12.1). — I Personatge imaginari; *cf.* el np. *faranj* "franc, europeu, cristià", *Faranje* "la terra dels francs, Europa". En canvi, FRAEHN 1823:203 dóna una variant *Varaje*, que proposa de llegir *Varače*, amb el sufix diminutiu *-če*, i compara amb un antropònim *Varjazko* "kleiner Waräger", documentat en cròniques russes com a escuder del príncep Jaropolk de Kiev (s. XII); *cf.* MINORSKY 1937:432 n.3.

11.21. Jaram جرم

NP [m.] D *Jaram* Nezâmî *Dâstân* 434. — P Guerrer alà al servei dels russos (§ 11.12.1). — I Personatge imaginari; etimologia desconeguda.

11.22. Qâcîr-Ûkûle قاچیر اوکوله

NP [m.] D *Qâcîr-Ûkûle* (v.l. *Qâjîr-*) Rasîd-al Dîn 44-45. — P Emir dels Às (s. XIII), executat pels mongols (§ 11.15.2). — I Etimologia desconeguda; *cf.* MINORSKY 1952:225 n. 5: "in mongol *khachir* means «a mule», but a Mongol name among the Ossets is unlikely".

XII. FONTS MONGOLS

12.1. Els alans i l'imperi mongol. L'any 1206, després d'haver aconseguit el vassallatge de nombroses tribus turco-mongols gràcies a una intensa vida de lluites, Temüjin, fill de Yesügei, va reunir els seus súbdits a les fonts de l'Onon en una gran assemblea o *quriltai*, va proclamar-se senyor de "tots els qui habiten en tendes de feltre" i, tot prenent el nom de Činggis qayan, es llençà a la conquesta del món. Mentre part dels seus exèrcits atacava el regne Jin de la Xina del nord, que no cauria en mans mongols fins després de la mort del conqueridor, el gruix va dirigir-se contra l'occident, apoderant-se progressivament dels regnes tangut i uigur, de l'imperi turc dels qara-khitai i de l'imperi corasmi de 'Alâ' al-Dîn Mohammad Šâh. La destrucció d'aquest darrer estat l'any 1220 deixava oberts als invasors els camins d'Europa i de l'Orient Mitjà, i la zona del Caucas no seria pas aliena a l'avanç mongol: en una primera ràtzia, els generals Jebe i Sübedei, després de derrotar la cavalleria georgiana del rei Giorgi IV *Laša*, van creuar el Caucas per Darband i van vèncer una coalició d'alans, lesguians, txerkessos i cumans (1222). Uns anys més tard, en època d'Ögödei qayan, un gran exèrcit mongol a les ordres del mateix Sübedei, després de destruir el reialme dels búlgars del Volga i de sotmetre els cumans, va emprendre una sèrie d'expedicions que assolarien els principats russos, Polònia i Hongria, i fou durant aquestes campanyes que el príncep Möngke va conquerir la capital dels alans, *Magas (1239-1240). Amb posterioritat a llur submissió, tanmateix, els alans (mong. *Asud*) foren incorporats als exèrcits mongols i van distingir-se lluitant al servei dels khans de Xina i de l'Horda d'Or; malgrat que les fonts xineses (*cf.* §§ 15.9-15.19) forneixen el major cabal d'informació sobre aquests alans, l'estudi dels monuments de la literatura mongol aporta sovint dades inèdites sobre llurs activitats després del final de la dinastia Yuan (1368).

Fonts literàries mongols

12.2. *Mongγol-un niyuča tobčayan*.¹ "La història secreta dels mongols" (mong. *Mongγol-un niyuča tobčayan* [= MNT], xin. *Yuanchao bishi*) és una crònica imperial redactada ca. 1228-1240, que tracta dels esdeveniments del casal de Činggis qayan des dels seus orígens mítics fins a la darrera part del regnat del seu fill i successor Ögödei; el text, que ens ha pervingut transcrit en caràcters xinesos, és el monument més antic que hom conserva de la literatura mongol.²

12.2.1. Tres passatges similars de la "Història secreta" esmenten els alans (*Asud*):

a) MNT 262 explica que Činggis qayan va enviar de campanya el seu general Sübedei (*Sübedei Bayatur*) i que aquest, marxant en direcció al nord, va arribar "fins als pobles dels reialmes d'onze tribus" (*arban nigen ayimaq qarin irgen-tür*), és a saber, Qanglin, Kibčaud, Bajigid, Orusud, Majarad, Asud, Sasud, Serkesüd, Kesimir, Bolar & Kerel (ms. *raral*), i, després de travessar les aigües dels rius Idil i Jayaq, a la ciutat de Kiva-Menkermen (ms. *kivamen kermen*).³

b) MNT 270, reproduint el passatge anterior, recorda que Sübedei va anar de campanya fins als pobles (*irgen-tür*) dels Kanglin, Kibčaud, Bajigid, Orusud, Asud, Sesüd, Majar, Kesimir, Sergesüd, Bular (ms. *buqar*) & Kerel, i que, travessant els rius Adil i Jayaq, va arribar a les ciutats de Meket i Menkermen-Keyibe (ms. *meketmen kermen keyibe*).⁴

c) MNT 274 diu que els prínceps Batu, Büri, Güyük i Möngke, enviats com a reforç a Sübedei, després de sotmetre els Qanglin, Kibčaud i Bajigid, destruïren les ciutats d'Ejil, Jayaq i Meget, massacraren els Orusud i saquejaren i pacificaren les ciutats (*balyad*) d'Asud, Sesüd, Bolar i Menkermen-Kiva (ms. *bolarman kerman kiva*), entre altres.⁵

¹ Ed. PELLIOT 1949[I] & HAENISCH 1962; estudi dels passatges sobre les enumeracions de pobles occidentals a PELLIOT 1949[II]:128-130, amb trad. francesa. No ens ha estat accessible la trad. anglesa d'I. DE RACHEWILTZ (passatges sobre alans a *Papers on Far Eastern History* 30, 1984, pp. 81-160).

² Una altra important crònica mongol contemporània de MNT, el "Llibre daurat" (*Altan debter*), ens ha pervingut només en una trad. xinesa anterior al 1285, la "Història de les campanyes de Činggis qayan" (*Shengwu qinzheng lu*); la part publicada per P. PELLIOT & L. HAMBIS, *Histoire des Campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts'in-icheng lou I*, Leiden 1951 (ed. + trad.) no conté dades sobre els alans.

³ MNT 262 (ed. PELLIOT 1949[I]:108 & HAENISCH 1962:92; trad. PELLIOT 1949[III]:128-129).

⁴ MNT 270 (ed. PELLIOT 1949[I]:111 & HAENISCH 1962:95; trad. PELLIOT 1949[III]:129).

⁵ MNT 274 (ed. PELLIOT 1949[I]:114 & HAENISCH 1962:97; trad. PELLIOT 1949[III]:129-130).

XII. Fonts mongols

© Els "pobles dels reialmes d'onze tribus" eren:⁶

MNT	(A)	(B)	
1. <i>Qanglin</i> , sg. * <i>Qangli</i>	<i>Qanqlī</i>	<i>Kangit(e)</i>	"qangli" ⁷
2. <i>Kibcaud</i> , sg. * <i>Kibcaq</i>	<i>Qipčâq</i>	<i>Comani</i>	"cumans" ⁸
3. <i>Bajigid</i> , sg. * <i>Bajigir</i>	<i>Bâsyird</i>	<i>Bascart i.e. Magna Hungaria</i>	"baixkirs" ⁹
4. <i>Orusud</i> , sg. * <i>Orus</i>	<i>Ūrūs</i>	<i>Ruteni</i>	"russos"
5. <i>Majarad</i> , sg. ?? <i>Majar</i>	<i>Mâjâr</i>	<i>Hungari</i>	"hongaresos" ¹⁰
6. <i>Asud</i> , sg. † <i>As(un)</i>	<i>Alân, Âs</i>	<i>Alani siue Assi</i>	"alans"
7. <i>Sasud / Sesüd</i> , sg. † <i>Sas(un)</i>	<i>Saqsîn</i>	<i>Saxi</i>	"saqsîn" ¹¹
8. <i>Serkesüd</i> , sg. † <i>Serkes</i>	<i>čarkas</i>	<i>Circassi</i>	"txerkessos"
9. <i>Kesimir</i>	<i>Kâsmir</i>	<i>Cosmir</i>	"Caixmir" ¹²
10. <i>Bolar / Bular</i>	<i>Bulyâr</i>	<i>Byleri i.e. Magna Bulgaria</i>	"Gran Bulgària" ¹³
11. <i>Kerel</i>	<i>Karal</i>	<i>Corola</i>	"Hongria" ¹⁰

Tots tres passatges conserven la memòria de les llargues campanyes contra l'occident dels anys 1236-1242 i, per tant, tal com addueix PELLIOT 1949:128 n. 5, el primer text, on hom diu que Sübedei va marxar de campanya per ordre de Činggis qayan, és anacrònic, ja que aquest havia mort el 1227. El riu *Idil / Adil / Ejil* és el Volga i el *Jayaq*, l'Ural; en el tercer text, ambdós figuren com a ciutats junt amb *Meget*, a causa d'una probable llacuna, i el mateix error pot aplicar-se a *Asud*, *Sesüd* i *Bolar*, que tampoc no són ciutats, sinó nacions. Quant a *Kiva-Menkermen / Menkermen-Keyibe / Menkermen-Kiva*, és la ciutat russa de Kiev, anomenada en turc *Mankarmân* (cf. PELLIOT 1949:129 n. 4; MINORSKY 1952:230 n. 19), destruïda pels mongols el 6 de desembre del 1240 (cf. GROUSSET 1965:330). Sobre la presumpta capital dels alans *Meket / Meget*, vid. al-Mas'ûdî (§ 6.17.1).

⁶ El quadre inclou, a més de les formes mongols dels etnònims (amb el sg. segons STREET:1990), aquelles documentades per (A) les fonts musulmanes coetànies i (B) la *Historia Mongalorum* del franciscà Joan de Pian di Carpine (§ 4.35.1.c); vid. en general PELLIOT 1949[II]:128-130; DAFFINÀ 1989:467-472 n. 13-15.

⁷ Els turcs qangli habitaven les estepes entre el riu Ural i la mar d'Aral (cf. DAFFINÀ 1989:469).

⁸ Els turcs cumans (gr. Κούμανοι = turc *quman*, rus *kumani*, *polovcy*) eren l'element hegemònic de la confederació Qipčak, que, després de constituir-se a la Sibèria occidental, havia ocupat mitjan s. XI les estepes russes des del Dnièper fins a l'Ural (np. *dast-e Qipčâk*), la futura Horda d'Or (cf. *ByzTurc* II 148-149; DAFFINÀ 1989:435).

⁹ Els baixkirs, a l'origen potser de llengua ugro-finesa, havien esdevingut turcòfons ja al s. XI i ocupaven la regió d'Ufa i del riu Belaja, l'extinta Rep. Soc. Sov. Autònoma de Baixkiria; la presència en aquest territori de magiars que no havien seguit el gruix del seu poble fins a la plana danubiana féu que les fonts occidentals l'anomenessin *Magna Hungaria* (cf. DAFFINÀ 1989:454).

¹⁰ Els *Majarad* semblen els hongaresos ("magiars"), però "Hongria" ja apareix com *Kerel*, la contrada on els reis tenien el nom **kiral* < hong. *király* (sobre *Kerel* & *Bajigid*, sovint aparellats, PELLIOT 1949[II]:115-162); per això POUCHA 1956:72 vol veure en *Majarad* els sabarts del Caucas, "Überreste der ehemals dort, vor ihrem Abzuge nach Pannonien, angesiedelten Magyaren" (cf. *ByzTurc* II 223-224 s.v. Σάβαρτοι).

¹¹ La identificació de *Sasud / Sesüd* amb els turcs saqsîn del baix Volga no és definitiva (cf. PELLIOT 1949[II]:165-174, inacabat per la mort de l'autor; SKELTON 1965:100-101 n. 60.1).

¹² Ni Sübedei ni els mongols mai no arribaren a conquerir el Caixmir, tot i que van dirigir-hi ràtzies a partir del 1253; per tant, el *Kesimir* de la llista és un error; tanmateix, G.D. PAINTER (apud SKELTON 1965:61 n. 8.5) proposa de veure-hi el poble fino-úgric dels txeremissos, entre els rius Volga, Kama i Viatka, sotmès per Batu ca. 1238.

¹³ Els búlgars del Volga, turcòfons, ocupaven des del s. IX la zona de l'actual ciutat de Kazan', anomenada per les fonts occidentals *Magna Bulgaria* (cf. DAFFINÀ 1989:454).

12.3. Alans en cròniques mongols del s. XVII¹⁴. Després de llur expulsió de Xina, els mongols van caure en l'anarquia, i la unitat assolida per Činggis qayan va dissoldre's enmig de prolongades guerres feudals, donant lloc a una llarga edat obscura de més de dos segles; tanmateix, la penetració del budisme des del Tibet a mitjan s. XVI va facilitar un renaixement cultural que va assolir el seu zenit durant el regnat de Legden Qutuγtu qayan (1604-1634), de la tribu čaqar, que emprengué la traducció del canon lamaístic tibetà (*Kanjur*) i possibilità la creació d'una considerable literatura històrica.

La crònica titulada "El botó preciós" (*Erdeni-yin tobči*), enllestida l'any 1662 pel príncep ordus Sayang Sečen, parla de les activitats d'un cap dels alans (*Asud*) anomenat *Aruγtai* (§ 12.4) durant les lluites hegemòniques entre els mongols de la primera meitat del s. XV; personatge d'entitat, fou l'artífex l'any 1408 de l'entronització del qayan kublaida Öljei Temür (xin. *Benyashili*), i va sostenir diverses guerres amb el cap oirat Maḥmūd († 1416) i amb l'emperador Ming Yongluo († 1424), morint finalment a mans de Toyōn Temür, fill i successor de Maḥmūd, en una batalla al mont Muna (1434).¹⁵

Un passatge de l'anònima "Gran història groga" (*Yeke šara tuγuji*) descriu la reorganització dels mongols orientals per Dayan qayan (r. ca. 1482-ca. 1532) en dues ales i sis *tümen* (cf. § 15.10): una ala esquerra (*jegün*) o oriental amb els čaqar, els qalqa i els uriyanqan, i una ala dreta (*barayun*) o occidental amb els ordus, els tümed i els yüngsiyebü (també anomenats qaračın), als quals hom va incorporar els alans (*Asud*).¹⁶ Més endavant, la mateixa obra recorda el fet que Tümen Tayiji, un rebesnét de Dayan que va regnar durant la segona meitat del s. XVI amb el nom de Tümen Jasaytu qayan, va encomanar el govern dels tres *tümen* occidentals a l'ordus Qutuγtai Sečen Qung Tayiji, l'alà *Nom Dara Qoloči Noyan* (§ 12.5) i el tümed Namutai Čörüge Qung Tayiji.¹⁷

¹⁴ Aquest paràgraf és un petita mostra del material que hom pot trobar en aquestes fonts; com a introducció *vid.* ŽAMCARANO 1955, que descriu dotze mss. de cinc cròniques, totes del s. XVII (excepte la *Čayan teüke*, més antiga): "El botó preciós" (*Erdeni-yin tobči*), obra de Sayang Sečen; "El botó daurat" (*Altan tobči*) i "La gran història groga" (*Yeke šara tuγuji*), anònimes; "La història blanca" (*Čayan teüke*), atribuïda a Qubilai qayan, i un segon *Altan tobči*, obra de Lubsan Dandzan (tib. *bLo-bzan bsTan-'dsin*).

¹⁵ Resum a GROUSSET 1965:581-584, que remet a l'ed. + trad. alemanya d'I.J. SCHMIDT, *Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses. Verfasst von Ssanang Ssetsen*, St. Petersburg 1829 (*non vidi*); els resums dels esdeveniments que donen CARRINGTON-FANG 1976[I]:12-15 s.v. *Aruγtai* & MOTE-TWITCHETT 1988:226-228, 299 depenen de fonts xineses i, ignorants de la seva nacionalitat alana, el consideren "an Eastern Mongol chieftain"; cf. però HAMBIS 1955:400 n. 205.

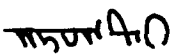

¹⁶ Ed. + trad. russa N.P. ŠASTINA, *Šara tudzi. Mongol'skaja letopis' XVII veka*, Moscou-Leningrad 1957, pp. 99 (ed.), 159 (trad.); ŽAMCARANO 1955:49 [p. 68 de l'original rus] recull la transcripció del text mongol. Sobre Dayan qayan, cf. GROUSSET 1965:587-589; CARRINGTON-FANG 1976[II]:17-20 s.v. *Batu Möngke*.

¹⁷ ŠASTINA, *Šara tudzi*, pp. 74 (ed.), 149 (trad.); segons ŽAMCARANO 1955:11 [p. 19 de l'original rus], l'*Erdeni-yin tobči* també esmenta l'alà (*Asud*) Nom Dara Qulači (*sic*) Noyan i el tümed Čörüge Qung Tayiji com a ministres de Jasaytu qayan; aquest regnà ca. 1557-1593 (cf. GROUSSET 1965:589).

Onomàsticon

Abreviatures utilitzades en l'apartat D:

- ET = *Erdeni-yin tobci* (ed. SCHMIDT, St. Petersburg 1829, citada per diferents autors)
- YŠT = *Yeke šara tuγuji* (pàg. ed. ŠASTINA, Moscou-Leningrad 1957)

12.4. Aruytai

NP [m.] D *Aruytai* ET (cf. GROUSSET 1965:581-584); xin. *A-lu-tai* (cf. CARRINGTON-FANG 1976[I]:12). — P Cap dels *Asud* (s. XV) a Mongòlia (§ 12.3). — I *Antropònim mongol.

12.5. Nom Dara Qoloči Noyan

NP [m.] D *Nom Dara Qoloči Noyan* ŠT 74 & ET (cf. ŽAMCARANO 1955:11 *Nom Dara Qulači Noyan*) — P Un dels *Asud*, ministre de Tümen Jasaytu qayan (s. XVI) a Mongòlia (§ 12.3). — I *Antropònim mongol (*noyan* "príncep" és potser un títol).

XIII. FONTS RUSSES

13.1. Els alans i l'antiga Rússia. A mitjan s. IX, els varegs escandinaus, originaris de Suècia, van establir-se a les terres del Volga, del Don i del Dnièper, habitades per tribus eslaves orientals, van fusionar-se amb la població autòctona i van crear una sèrie de principats que, amb el temps, s'unirien per a formar el primer estat rus conegut, amb capital a Kiev; així, la dinastia fundada pel normand Rjurik (anord. *Hrørekr*), els Rjurikovič, dirigiria els destins russos fins a principis del s. XVII. Durant dos-cents anys, malgrat breus períodes de dissensions internes, la Rússia de Kiev va romandre unificada i va mantenir una política expansionista que la va portar, en més d'una ocasió, a les portes de Bizanci; tanmateix, després de la mort de Jaroslav l'any 1054, el reialme va dividir-se en principats independents (*udel*) que van fragmentar-se cada cop més a causa del dret hereditari de tots els fills barons, i les lluites intestines entre prínceps van conduir a una decadència política, econòmica i cultural progressiva; a més, la destrucció del pacífic imperi khàzar *ca.* 965 per Svjatoslav havia deixat oberta la frontera sud-oriental del reialme, la vasta zona estepària, a onades successives d'altres nòmades turcs molt més ferotges, primer els petxenegs (s. IX-XII), després els cumans (s. XI-XIV) i finalment els mongols (§ 12.1), que dominarien Rússia durant més de dos segles (*ca.* 1240-1480). És precisament en relació amb les cavalcades turques i mongols que els alans (*Jasy*) troben un lloc esporàdic en passatges de les cròniques russes referents als s. X-XIII.¹

¹ Vet aquí els etnònims documentats per a aquests pobles a les fonts russes, seguits de les formes bizantina, àrab i turca (M = *ByzTurc* II):

- khàzars: *Khazary*, *Khozary*, *Kazary*, *Kozary*, *Kosary* (gr. Χάζαροι, àr. *Xazar* = turc *Qazar* M 281-82);

- petxenegs: *Pečenëgy*, *Pečenëzi* (gr. Πατζινάκοι, àr. *Bajnâk* = turc *Beçenek* M 213-14);

- cumans: *Polovcy*, *Kumani*, *Kumane* (gr. Κούμανοι, àr. *Xifsâx* = turc *Quman* M 148-49);

- tàtars (mongols): *Tatary* (gr. Τάταροι, àr. *Tâtâr* = turc *Tatar* M 254).

Cròniques russes (*Drevnerusskije letopisi*)

13.2. Introducció.² La crònica (*letopis'* < *leta* "anys" & *pisati* "escriure"), manllevada de Bizanci, fou la forma bàsica de registre historiogràfic a l'antiga Rússia, estructurada generalment per entrades anuals datades a partir de la creació del món (segons la tradició russa, el 5508 aC). Per *letopis'* entenem, de fet, l'estadi conservat d'una crònica, fruit sovint de la compilació d'obres anteriors que no ens han pervingut de manera independent, per oposició al *svod* o reconstrucció hipotètica del seu estadi primitiu. Els primers escrits annalístics foren de ben segur compilats a Kiev a partir del 988, data de la conversió del príncep Vladimir I al cristianisme, prenent com a base les Sagrades Escripures, algunes fonts bizantines, com és ara les obres cronogràfiques del patriarca Nicèfor i Jordi Hamartolos (s. IX-X) i materials autòctons no exclosos de contingut folklòric. La base del present capítol són els passatges recollits per MILLER 1887:66-70 en el seu excurs "Ūpominanije Jasov v russkikh letopisjakh (Referències als alans en cròniques russes)"; les xifres, però, recolzen un estudi més aprofundit d'aquestes fonts, ja que, si bé fins avui han estat publicades unes setanta-cinc cròniques, hom coneix l'existència d'unes quatre-centes i hi ha més de mil cinc-cents manuscrits que presenten algun tipus de material cronogràfic.

13.3. *Akademičeskaja Letopis'*.³ Dues entrades de la "Crònica Acadèmica de Moscou" (*Akademičeskaja Letopis'*), de finals del s. XV, informen breument d'una expedició dels prínceps russos contra els alans: "l'any 6785 AM (1277 dC) tots els prínceps van marxar contra els alans; l'any 6786 AM (1278 dC), aquest any van arribar els prínceps d'entre els tàtars, després de derrotar els alans"; més dades sobre aquesta campanya a la *Nikonovskaja Letopis'* (§ 13.6).⁴

13.4. *Ipat'evskaja Letopis'*.⁵ La "Crònica Hipatiana" (*Ipat'evskaja Letopis'*), compilada l'any 1420 al monestir homònim, prop de Kostroma, comença amb la tercera redacció (anònima) del "Relat dels anys passats" (*PVL* § 13.8), seguida d'una banda per notícies sobre Kiev fins al 1199/1200 (*Kijevskaja Letopis'*), i d'una altra per esdeveniments de Galicija del 1205 al 1261 i de Volynija fins al 1289 (*Galicko-Volynskaja Letopis'*).

13.4.1. El contingut de la *Ipat'evskaja*, en bona part idèntic al de la *Lavrent'evskaja*, presenta tanmateix versions lleugerament diferents en dos passatges referents als alans:

² Vid. en general HELLIE 1981, GOLDBLATT 1985, TERRAS 1991:36-40 & BØRTNES 1992. En citar donem sempre el text rus antic de l'estudi de MILLER 1887, ja que no ens han estat accessibles edicions de les cròniques; la principal és la *Polnoje sobranije russkikh letopisej*, editada a partir del 1846 a Sant Petersburg, Moscou i Leningrad, que contava amb 35 volums l'any 1980. Quant als diccionaris de rus antic (*MdSDJa* = I.I. SREZNEVSKIJ, *Materialy dlja slovarja drevnerusskago jazyka po pis'mennym pamjatnikam*, I-III, Sanktpeterburg 1893-1912, reimp. Moscou 1989 & *SDJa* = R.I. AVANESOV, *Slovar' drevnerusskogo jazyka (XI-XIV vv.)*, I-X, Moscou 1989ss. en curs de publicació), de vegades ens han ajudat a comprovar el text de MILLER.

³ Vid. HELLIE 1981:107.

⁴ *Akad. Let.* 6785-86 (apud MILLER 1887:68; KULAKOVSKIJ 1899:60): *Vŭ leto 6785. [...] A knjazi vsja poidosa na Jasy. Vŭ leto 6786. [...] Togo že leta priidosja knjazi izŭ Tatarŭ, pobedivse Jasy.*

⁵ Vid. HELLIE 1981:107; GOLDBLATT 1985:252-53; KUSKOV 1989:117-19; TERRAS 1991:39-40.

a) sobre l'expedició contra els cumans del 6624 AM / 1116 dC llegim: "aquest any, Volodimer va enviar el seu fill Jaropolk i David el seu fill Vsevolod al Don, i van prendre tres ciutats: Sugrov, Šarukan i Balin. Aleshores Jaropolk va prendre per a ell una esposa, molt formosa, filla d'un príncep alà, després de capturar-la"; *vid.* § 13.5.1.⁶

b) quant al majordom assassí d'Andrej Bogoljubskij (*vid.* § 13.5.2.b), la *Ipat'evskaja* no esmenta la seva nacionalitat alana i l'anomena *Ambalū* (§ 13.11).⁷

13.5. *Lavrent'evskaja Letopis'*.⁸ La "Crònica Laurentiana" (*Lavrent'evskaja Letopis'*), compilada l'any 1377 per al príncep Dmitrii Konstantinovič de Suzdal'-Niznij Novgorod, conté la redacció de Silvestr de Vydubitskij del "Relat dels anys passats" (*PVL* § 13.8), així com notícies sobre Kiev i Suzdal' del 1111 al 1205, sobre Rostov i Tver' del 1206 al 1305 i sobre Niznij Novgorod de l'època del seu compilador, el monjo Laurenci (*Lavrentij*).

13.5.1. L'any 6624 AM / 1116 dC, el príncep Jaropolk Vladimirovič "va marxar contra la terra dels cumans, tocant al riu anomenat Don, i allà va prendre molts captius i va prendre tres ciutats cumanes: Galin, Česjujev i Sugrov, i va emportar-se amb ell alans i va capturar una esposa alana".⁹

La crònica *Ipat'evskaja* també dóna notícia d'aquesta campanya, però el seu relat dels fets és divergent en alguns punts (*vid.* § 13.4.1.a). D'ambdues fonts hom pot concloure que:

a) Jaropolk, fill de Vladimir II Monomakh (1113-25), i Vsevolod, fill de David, cosí germà de Vladimir, van dirigir una expedició al Don contra els cumans (*Polovcy*);

b) si bé els russos van prendre tres ciutats cumanes, entre ambdues versions hom n'esmenta un mínim de quatre: *Galinū* (*Ipat. Balinū*), *Česjujevū* (alii *Čevšljujevū*), *Sugrovū* & *Šarukanū* (*Ipat.*). De Galin i Česjujev no en sabem res més, però sembla que Sugrov i Šarukan es trobaven al Don, prop l'una de l'altra, ja que en una expedició anterior contra els cumans (1111) els russos, després de prendre Šarukan, van marxar *al dia següent* contra Sugrov i la incendiaren, i *al tercer dia* van anar-se'n del Don;¹⁰

c) en una d'aquestes ciutats, potser *Sugrovū*, Jaropolk va fer presoners alans que s'emportà amb ell (*privede s soboju Jasy*), entre els quals hi havia una alana (*Jasynju*), filla d'un príncep alà (*Ipat. Jasiskago knjazja dščeri*), que esdevindria la seva esposa.

© Per a la presència d'alans en territori cumà, *cf.* MILLER 1887:67-68, qui proposa solucions diverses (un assentament anterior als cumans, sotmès per aquests, o bé presoners o ostatges incidentals), però les dades a l'abast no permeten de destriar-ne l'exacta. Cal remarcar, però, que el nombre de presoners alans degué ser prou considerable com per a cridar l'atenció del cronista i que la formosa alana

⁶ *Ipat. Let.* 6624 (*apud* MILLER 1887:67): *Vŭ se ze leto posla Volodimerŭ syna svojego Jaropolka, i Davydŭ syna svojego Vsevoloda, na Donŭ, i vzjaša tri grady: Sugrovŭ, Šarukanŭ, Balinŭ. Togda ze Jaropolkŭ privede sobŭ ženu, krasnu velimi, Jasiskago knjazja dščeri, polonivŭ.*

⁷ *Ipat. Let.* 6683 (*apud* MaSDJa 12 1234): *Ambalŭ ključnikŭ.*

⁸ *Vid.* HELLIE 1981:107; GOLDBLATT 1985:252.

⁹ *Lavr. Let.* 6624 (*apud* MILLER 1887:67): *khodi na Polovičskuju zemlju, k rěčĕ zovoměj Donŭ, i tu vzja polonŭ mnogŭ, i 3 gorody vzja Polovečskye: Galinŭ, Česjujevŭ i Sugrovŭ, i privede s soboju Jasy, i ženu poloni Jasynju.*

¹⁰ *Cf.* MILLER 1887:67 n. 1 (probablement = *Lavr. Let.* 6619)

tenia un llinatge prou rellevant com per a esdevenir l'esposa (*zena*) d'un príncep rus, i no pas la seva concubina (*naložnica*).

13.5.2. Altres notícies sobre els alans presents a la *Lavrent'evskaja* són:

a) un passatge referent a la destrucció de l'imperi khàzar l'any 6473 AM / 965 dC, que esmenta a més un atac rus contra els *Jasy* (vid. PVL § 13.8.1).

b) en el relat de la insurrecció dels boiars de Rostov i Suzdal' que va costar la vida al príncep de Vladimir Andrej Bogoljubskij (6683 AM / 1175 dC), hom esmenta entre els seus assassins el majordom alà *Anibalū* (§ 13.11); cf. la *Ipat'evskaja* (§ 13.4.1.b).¹¹

13.6. *Nikonovskaja Letopis'*.¹² Aquesta crònica, dedicada als esdeveniments de Moscou fins al 1520, ens ha pervingut en una única còpia que va pertànyer al patriarca reformista Nikita Minin, més conegut com Nikon († 1681), d'on el seu nom.

13.6.1. Les entrades dels anys 1277-78 informen que el khan de l'Horda d'Or, Mangu-Temir (mong. *Möngke Temür*, r. 1266/7-80), va enviar contra els alans els prínceps Gleb, Konstantin, fill de Boris, Fjodor de Jaroslavl' i Andrej de Gorodec, fill d'Aleksandr Nevskij; durant aquesta expedició, "els prínceps russos s'aproparen a la ciutat dels alans, a la famosa Dedjakov" i la saquejaren.¹³

© MILLER (*OË* III 69-70) comparà l'element final del topònim *Dedjakovū* amb l'oss. *qæw* "llogarret" (cf. *IËSOJa* II 299-300 s.v.), insinuant la seva identitat amb Vladikavkaz, anomenada pels ossets *Dzæwygyqæw* "el llogarret de Dzawag"; per a la localització de *Dedjakovū* (més enllà del riu Terek, a l'oest del riu Sunja i al nord d'unes «Portes de Ferro» que podrien ser Darial), cf. *Voskresenskaja Letopis'* (§ 13.9); en general, MINORSKY 1952:236-37 no s'oposà a tal identificació, però recorda que "the sites of homonymous settlements often do not coincide exactly". Sobre l'expedició dels prínceps russos, cf. *Akademičeskaja Letopis'* (§ 13.3).

13.7. *Novgorodskaja Pervaja Letopis'*.¹⁴ Ens han pervingut, en còpies del s. XV, cinc cròniques principals de la ciutat de Novgorod, al NE de Rússia, capital de la república medieval homònima. En l'entrada de l'any 6732 AM / 1224 dC de la "Primera crònica de Novgorod" (*Novgorodskaja Pervaja Letopis'*), després de l'aparició dels mongols i de la desfeta russa a la batalla del riu Kalka (1223), el cronista, en una llarga digressió, reconeix la seva absoluta ignorància sobre els enemics nouvinguts, i afegeix: "hem escoltat que [els tàtars] han sotmès molts països –alans, abkhazos, txerkessos– i han mort una multitud d'infidels cumans" (cf. Ibn al-Afîr § 6.10.1; "Història de les invasions mongols" § 9.8.1).¹⁵

13.8. *Povest' vremennykh let*.¹⁶ A partir de materials annalístics compilats a Kiev (*ante* 1037-39) i reelaborats pels monjos Nikon (1073) i Ioann

¹¹ *Lavr. Let.* 6683 (apud MILLER 1887:68; cf. *MdSDJa* I₂ 1234); *Anibalū Jasinū ključnika*.

¹² Vid. HELLIE 1981:107; GOLDBLATT 1985:253; KUSKOV 1989:204-5.

¹³ *Nikon. Let.* 6785 (apud MILLER 1887:69 n. 2; MINORSKY 1952:236; VERNADSKY 1953:172-173); *Pristupisa russkii knjazja kŭ jasskomu gorodu kŭ slavnomu Dedjakovū*.

¹⁴ Vid. HELLIE 1981:107; KUSKOV 1989:160-61.

¹⁵ *Novg. I Let.* 6732 (apud MILLER 1887:68; cf. *MdSDJa* III₁ 536); *I my slysakhomū, jako mnogy strany poplënisa, Jasy, Obezy, Kasogy, i Poloveci bezbožnykhŭ mnozstvo izbisa*. Trad. francesa del passatge íntegre a GREKOV-IAKOUBOVSKI 1939:190.

¹⁶ Vid. HELLIE 1981:106-7; GOLDBLATT 1985:252-53; KUSKOV 1989:43-66; TERRAS 1991:36-39; BØRTNES 1992:12-18.

(1093-95), Nèstor, monjo del Monestir de les Coves de Kiev (*Kijevo-pečerskaja Lavra*) com els anteriors, va redactar per al príncep Svjatopolk († 1113) la primera edició del "Relat dels anys passats" (*Povesť vremennykh let = PVL*), també conegut com "Crònica de Nèstor" o "Crònica Primària", la primera *svod* coneguda. Malgrat que aquesta redacció no ens ha pervingut, hom en conserva dues de posteriors, obra de Silvestr, del Monestir de Vydubitskij (ca. 1117), i d'un tercer cronista anònim (1118/9), que ens han arribat respectivament com a part inicial de les cròniques *Lavrent'evskaja* (§ 13.5) i *Ipat'evskaja* (§ 13.4); altres cròniques regionals contenen també el text de la *PVL*, però les dues esmentades són les que més bé ens l'han preservat.

13.8.1. Segons un passatge de la redacció *Lavrent'evskaja* de la *PVL*, dedicat a les campanyes de Svjatoslav de Kiev (964-72), aquest príncep, en accedir al tron, va atacar els viatixins (*Vjatiči*), un poble eslau oriental tributari dels khàzars que habitava a les ribes del riu Oka; després, "l'any 6473 AM (965 dC) Svjatoslav va marxar contra els khàzars; els khàzars, però, en assabentar-se'n, van sortir contra ell amb llur príncep el khagan i van anar a trobar-lo per a lluitar i, en entaular-se el combat, Svjatoslav vencé els khàzars i prengué llur ciutat Bèla Veza. I va derrotar els alans i els txerkessos".¹⁷

© Aquesta breu notícia de la destrucció de l'imperi khàzar (*Kozary*) és alhora la més antiga que conservem sobre els alans en una crònica russa. L'expedició de Svjatoslav contra els *Jasy* és immediatament posterior a la conquesta de la ciutat de *Bèla Veza* "tenda blanca", que hom no esmenta enlloc més de les cròniques; identificada per MILLER 1887:66 amb la fortalesa de Σάρκελ (= turc *Šarkel* "casa blanca"), situada al curs inferior del Don, altres investigadors posteriors com ara MARQUART 1903:1-5 l'han equiparada tanmateix amb la ciutat khàzara d'Atil o Itil, al baix Volga (àr. *al-Baydā'* "la blanca", turc *Saryγ-sār* "ciutat groga / *blanca"; cf. MIQUEL 1973-80[II]:291); de fet, la destrucció del reialme pels russos suggereix més aviat un atac contra Atil, la seva capital. Cal recordar que l'exèrcit del *qayan* khàzar estava format per «alans» (al-Mas'ūdī § 6.17.2 *al-Arsiyya*); en qualsevol cas, no sembla que els russos arribessin al Caucas. Quant als txerkessos (rus *Kasogi*, àr. *Kašak*, gr. *Κασαχία*, oss. *kæsæg*; cf. IÈSOJa I 588-89) apareixen a les cròniques russes sovint en connexió amb el principat de Tmutarakan' (gr. *Ταμάταρχα*), al Kuban inferior;¹⁸ tot i trobar-se junts al text, però, no és probable una aliança alano-txerkessa contra els russos; per a les relacions entre ambdós pobles a mitjan s. X, cf. les breus notícies de Constantí Porfirogènit (§ 5.4.1.e) i d'al-Mas'ūdī (§ 6.17.3.c). Cal afegir, finalment, que VERNADSKY 1959:274 data l'expedició russa contra els khàzars l'any 963 (i no el 965), d'acord amb un fenomen astronòmic recollit pel cronista.

13.9. *Voskresenskaja Letopis'*.¹⁹ Compilada a Moscou l'any 1541, la "Crònica de la Resurrecció" (*Voskresenskaja Letopis'*), en tractar de l'assassinat del príncep Mikhail de Tver a l'Horda d'Or l'any 1318, explica que va morir quan es

¹⁷ *Lavr. Let. 6473* (apud MILLER 1887:66; cf. *SDJa* IV 183): *Vŭ leto 6473 ide Svjatoslavŭ na Kozary; slysavše ze Kozari, izidosa protivu sŭ knjazemŭ svoimŭ kaganomŭ, i sustupišasja bitijsja, i byvsi brani, odolē Svjatoslavŭ Kozaromŭ i gradŭ ikh Bèlu Vezju vzja. I Jasy pobedi i Kasogi.*

¹⁸ MILLER 1887:66 resumeix les notícies de les cròniques referents a les relacions entre Tmutarakan' i els txerkessos (1022 *Kasogi* en guerra amb Mstislav de Tmutarakan'; 1023 aliats amb el mateix Mstislav i els khàzars contra el seu germà Jaroslav; 1066 pagant tribut a Rostislav de Tmutarakan').

¹⁹ *Vid. HELLIE* 1981:108; *GOLDBLATT* 1985:253; *KUSKOV* 1989:204.

trobava "més enllà del Terek, al riu Sevents, prop de la ciutat de Tetjakov, passades les altes muntanyes alanes i tserkesses, tocant a les Portes de Ferro".²⁰ Aleshores, el cos de Mikhail fou traslladat a través del riu *Adzi* (turc **Aji* "amarg", potser l'actual Gorkaja) a la ciutat de Majar (*Modzzučary*), a la riba dreta del Kuma; des d'aquella, a la ciutat alana (*jasskij gorodū*) de *Bezdežū* (potser Vezedevo, prop de Jenotajevka, al curs inferior del Volga; cf. MINORSKY 1952:237), on hi havia una església cristiana; i, finalment, a Moscou.

13.10. La llista de ciutats russa.²¹ La *Novgorodskaja Pervaja* (§ 13.7), la *Voskresenskaja* (§ 13.9) i la *Ermolinskaja Letopis'* (una història de Rostov de l'any 1481/5) ens han conservat una llista de 385 ciutats de Bulgària, Moldàvia, Polònia i dels principats de Kiev, Lituània, Smolensk, Rjazan i Zalesk que data de finals del s. XIV (aprox. 1387/92 segons M.N. TIKHOMIROV). Entre les ciutats de Moldàvia trobem "el mercat alà, al riu Prut" (*Jas'iskij torgū na Prutě rěcě*), l'actual ciutat de Iași, al nord-est de Romania, potser un antic assentament alà (per a VERNADSKY 1953:179, el Prut seria el *Lanus fluvius* d'Isidor § 4.17.3.a).²²

Onomàsticon

Per a la transliteració del rus antic seguim el sistema habitual, amb la particularitat que, per problemes gràfics, donem les vocals ultrabreus (*mjagkij & tvjordyj znak* del rus modern) com *ɨ*, *ɯ*.

13.11. Ambalū АМЕАЛѸ

NP [m.] D *Ambalū* Ipat. Let. 6683; *Anibalū* Lavr. Let. 6683. — P Majordom alà (s. XII), assassinat d'Andrej Bogoljubskij (cf. § 13.4.1.b & 13.5.2.b). — I MILLER 1887:68 ja el va comparar amb l'oss.ir. *æmbal* dig. *æmbal*, *æmbal* "amic, company", també usat com a nom de persona (*Æmbal*); cf. el nom de família oss. *Æmbalta*, així com l'antropònim *Ανπαλαν* (de la inscripció del riu Zelenčuk (OJaFI 42, 262, 266; IÈSOJa I 135; ZGUSTA 1987:35).

²⁰ *Voskr. Let.* 6826 (apud MILLER 1887:69; MINORSKY 1952:236): *Za rěkoju Terkomū na rěcě Sevencě, podū gorodomū podū Tetjakovymū, minuvse gory vysokija, jasikija i čerkasikija, blizū borotū zeležnykhū*. Segons MINORSKY 1952:236-237, el riu *Sevenc* és l'actual Sunja, tributari del Terek, i les "Portes de Ferro" (*borotū zeležnykhū*, les πύλαι σιδηραῖ clàssiques = el pas de Darband) potser designen en aquest cas el Caucas en general; tanmateix, MILLER 1887:70 n. 1 (cf. MINORSKY 1952:236 n. 2), a partir d'un passatge de la *Galicko-Volynskaja Letopis'* (sobre aquesta cf. § 13.4) que localitza Abkhàzia més enllà de les «Portes de Ferro» (*vo Obezy za zeležnyja brata*), proposava de veure-hi el pas de Darial.

²¹ Sobre les set ciutats moldaves de la llista *vid.* ANDRONIC 1970.

²² ANDRONIC 1970:846-847; K. ZACH *Lexikon des Mittelalters* V [1991] 308-309 s.v. *Jassy*. La crònica d'Ulrich von Richental (principis del s. XV) presenta encara una forma *Iasmarkt* o *Iosmarkt* (cf. ANDRONIC 1970:846 n. 37) i, segons NÉMETH 1959:6, el nom hongarès de la ciutat era també *Jász-vásár* "el mercat alà" (per a l'hong. *Jász* = rus *Jasy*, *vid.* § 1.2.1); en fonts llatines medievals, trobem el nom *Philistinorum forum* (cf. KULAKOVSKIJ 1899:72; per a "filisteus" = alans, *vid.* § 4.38).

XIV. FONTS SIRÍAQUES

14.1. Els alans i el món siríac. El topònim grec Συρία, forma abreujada per afèresi de l'anterior Ἀσσυρία (akk. *Aššur*, ap. *Athurâ-*), designa una àrea geogràfica ambigua que, en època romana, va arribar a abastar les actuals Síria, Jordània i Palestina, així com contrades de l'Iraq i Turquia. Entre els s. III–XIV, gràcies a la difusió del cristianisme per aquestes regions, va desenvolupar-se una rica literatura cristiana en siríac, el dialecte arameu oriental d'Edessa, capital de l'Osroene (sir. *Orhâi*, gr. Ἐδεσσα, avui Urfa, a Turquia). Algunes controvèrsies teològiques van conduir a l'aparició de diferents esglésies siríaques, les més importants de les quals foren la jacobita (occidental, ortodoxa o monofisita) i la nestoriana (oriental o assíria), circumstància que va contribuir encara més al contingut eminentment religiós (ascètic, dogmàtic, exegetic) de les obres literàries; tanmateix, una llarga tradició historiogràfica, civil i eclesiàstica, ens informa de l'evolució socio-política de Síria enmig de les successives ocupacions estrangeres per part de romans, perses, àrabs, turcs i mongols; així mateix, passatges concrets esmenten esporàdicament alguns detalls referents als alans (*alanâyê*) i a llur entorn geogràfic que no es troben a cap més font, i conviden a un estudi més exhaustiu del material.

Fonts literàries siríaques

14.2. [Bardesanes].¹ El teòleg Bardesanes (sir. *Bardaišân*, gr. Βαρδαισάνης, 154-222) va viure a la cort del rei Abgar IX d'Edessa; després de

¹ Ed. + trad. llat. F. NAU, *Liber Legum Regionum*, París 1907 (= *PSyr* I, 2, col. 490-658); no ens ha estat accessible l'ed. de H.J.W. DRIJVERS, *The Book of the Laws of Countries*, Assen 1965; cf. P. KRÜGER *PDOC* 78 s.v.; *ChO* 338 sub § 630.

convertir-se al cristianisme, va fundar la secta gnòstica dels bardesanites, documentada a Edessa fins al s. VIII. La seva obra, traduïda al grec pels seus deixebles i considerada amb el temps herètica, està integrada per un llibre sobre l'Índia, un tractat d'astronomia, discursos apologetics i 150 psalms, així com pel "Llibre de les lleis de les nacions", un diàleg filosòfico-religiós entre el mateix Bardesanes i un cert 'Awîdâ sobre l'astrologia i el destí, escrit ca. 196-226 i atribuït al seu deixeble Filip (el tractat més antic de la literatura siríaca).

14.2.1. Un capítol d'aquesta darrera obra² (del que conservem a més una paràfrasi grega d'Eusebi de Cesarea, *vid.* § 3.8.1.b) enumera les nacions que habiten els límits de la οἰκουμένη, seguint una trajectòria circular de sud-est a nord-est. Totes aquestes, privades de la influència d'Afrodita i Hermes, no tenen escultors, pintors, perfumers, banquers ni poetes. Quan arriba a l'actual sud de Rússia, l'autor esmenta, d'oest a est, la Sarmàtia superior, *Escítia,³ les regions al nord del Pontos, "la regió dels alans" (*atrâ d-alânâyê*, Eus. ὅλη τῆ Ἀλανία "a tota Alània"), els alans i uns certs *saššâyê* (Eus. Σαυνία), que ALTHEIM 1959:60, canviant el primer šôdê per ôlaf, restitueix a una forma *aššâyê*, hipotètic equivalent siríac del gr. Ἀσαῖοι (*cf.* § 1.2.1). El darrer nom de la llista ha estat objecte de diferents interpretacions; el text transmès *w-ba-brûšâ da-b-'ebrâ d-dûrû* "et in Brusa quae est trans Douro" (topònims desconeguts) fou llegit per Th. NÖLDEKE com *w-ba-krûšâ da-b-'ebrâ d-hindû* "et in Chryse quae est ultra Indiam" (*cf.* Eusebi καὶ ἐν Χρυσῆ); una altra solució dóna ALTHEIM 1959:60-61, qui proposa de veure en *dwrw/dûrû* el nom del riu Don (*dwnw */dûnû*, no testimoniats, enlloc de l'habitual sir. *dûnabis*) i en *brûšâ* el gr. Ἀορσοί (**abrûšâ*, **abrûšâ*; *cf.* § 1.3.3); tanmateix, totes aquestes restitucions només poden acceptar-se amb moltes precaucions.

14.3. Barhebraeus.⁴ Gregori *Barhebraeus* (sir. *Grîgôr bar 'Ebrâyâ*, àr. *Grigor abû'l-Faraj ibn al-'Ibrî*, 1226-1286), cap dels jacobites d'Orient (sir. *maṣṣrîyânâ*) des del 1264, fou un dels darrers i més fructífers autors de la literatura siríaca. Dins la seva obra, recapitulació de tota la tradició anterior, hi trobem una doble "Crònica siríaca i eclesiàstica", tributària de la de Miquel el Gran, on reproduïx, amb lleugeres variants, el text de la llegenda sobre l'origen de búlgars i khàzars (§ 14.7.1);⁵ així mateix, documenta l'any 944/45, en temps del califa abbàsida al-Mustakfî, una incursió per part d'alans, russos i lesguians que va arribar fins a l'Azerbaitjan, on van apoderar-se de la ciutat de Barda'a, occint-hi prop de vint mil persones.⁶

² *Liber Legum Regionum* 39 (ed. + trad. NAU *PSyr* I, 2, col. 594-597).

³ Mss. *Spaniyâ* = gr. Ἰσπανία "Hispania", de ben segur per *Squitiyâ* = gr. Σκυθία "Escítia" (*cf.* Eus. ἐν τῆ Σκυθία; lectura corregida ja per Th. NÖLDEKE a *PSyr* I, 2, col. 595, 25).

⁴ Ed. + trad. angl. E.A. WALLIS BUDGE, *The Chronography of Gregory Abu'l-faradg* I-II, Londres 1932 (reimp. Amsterdam 1976; *non vidi*); *cf.* P. KRÜGER *PDOC* 78-79 s.v.; *ChO* 367-68 *sub* § 664.

⁵ *Cf.* MARQUART 1903:479.

⁶ *Vid.* GABRIELJAN 1989:86.

14.4. Crònica d'Arbela.⁷ Ens ha pervingut una crònica nestoriana de la ciutat d'Arbela (sir. *Arbîl*, gr. Ἀρβηλα, avui Irbil, a l'Iraq), antiga capital de l'Adiabene (sir. *Ḥadyab*, gr. Ἀδιαβηνή), obra de cert Mšîhâ-zkâ (s. VI), molt important per a l'estudi de la història antiga de la Sírïa cristiana sota domini part i sassànida, ja que ressegueix els fets de vint bisbes i metropolitans d'aquesta seu entre els anys 104-544.

14.4.1. La *Crònica* ens informa que, en temps del bisbe d'Arbela Mâr Îshâq (135-148), cert prohoms cristià anomenat Raqbakt, vassall del rei part Walgâs (Vologeses II), va rebre l'ordre de dirigir-se sense retard a Qrîspôn (Ctesifont) a causa de l'atac de pobles rebels contra les contrades de les muntanyes de Qardû (el Kurdistan). Un exèrcit part d'uns vint mil soldats a peu va obtenir una victòria inicial sobre aquests, però el seu comandant suprem, Arsaq, va quedar atrapat durant tres dies en un congost per un rebel anomenat Kîzô (§ 14.10); tanmateix, una valerosa escomesa de Raqbakt, que va costar-li la vida, va permetre d'escapar les tropes encerclades, però aleshores els enemics van saquejar les ciutats de la regió i es van retirar després a causa de l'arribada per mar a llurs llocs d'origen d'uns altres bàrbars hostils, que van foragitar després de dos mesos de lluita.⁸

© Tot i que no són identificats, els atacants semblen els alans que protagonitzaren la ràtzia de l'any 135 contra les províncies parts d'Albània i Mèdia Atropatene (així CARRATA THOMES 1958:22 n. 16; ALTHEIM 1959:12); el sir. *Arsaq* és el nom armeni del mateix rei Vologeses, *Arşak*, fet que ha portat a conjecturar una font armènia per a part del passatge. La utilització de la infanteria obeeix al fet que la cavalleria pesada parta (els Κατάφρακτοι) hauria estat poc operativa a les muntanyes del Kurdistan; els efectius del contingent, 20.000 homes, són importants, considerant que el potencial màxim documentat per a l'exèrcit part semblen haver estat els 50.000 genets movilitzats per Fraates IV contra Antoni l'any 36 aC.⁹

14.5. Chronicon ad annum 1234.¹⁰ Un manuscrit únic, trobat l'any 1899 a Constantinoble i que data de finals del s. XIV, ens ha preservat un cronicó jacobita dividit en dues parts principals, una "Història civil" i una "Història eclesiàstica", obra d'un autor anònim, potser nadiu d'Edessa, que va escriure ca. 1240.

14.5.1. La "Història civil", que comença amb la creació del món, dona, en parlar dels patriarques posteriors al diluvi, la notícia que entre les quinze llengües del món que coneixen lletres i escriptura, sis d'elles provenen de Jafet, les de grecs, ibers, francs, armenis, medes i alans.¹¹ Un segon passatge esmenta els alans entre

⁷ Ed. + trad. alem. P. KAWERAU, *Die Chronik von Arbela*, Lovaina 1985 (CSCO 467-68 / Syr. 199-200); cf. C.D.G. MÜLLER *PDOC* 24-25 s.v. *Arbèles*; *ChO* 369 sub § 665c. Encara avui resta oberta una llarga polèmica sobre l'autenticitat de la *Crònica*, segons alguns una falsificació obra del seu primer editor, A. MINGANA; el recent estudi de P. KAWERAU, però, la considera autèntica, ja que dona la data exacta de la fundació de l'imperi sassànida, establerta gràcies a una inscripció bilingüe trobada a Bîşâpûr el 1935/36 i, per tant, en data posterior a MINGANA (cf. CSCO 468 / Syr. 200, p. 1-16).

⁸ CSCO 467 / Syr. 199, p. 7-9 (text); CSCO 468 / Syr. 200, p. 25-28 (trad.).

⁹ Cf. P. KAWERAU CSCO 468 / Syr. 200, p. 27 n. 24.

¹⁰ Ed. J.-B. CHABOT, *Anonymi auctoris chronicon ad annum Christi 1234 pertinens*, I-II, Lovaina 1916 (CSCO 81-82 / Syr. 36-37); trad. J.-B. CHABOT & A. ABOUNA, I-II, Lovaina 1937-1974 (CSCO 109 / Syr. 56 llatina; 354 / Syr. 154 francesa); cf. *ChO* 367-68 sub § 664.

¹¹ CSCO 81 / Syr. 36, p. 44 (text); CSCO 109 / Syr. 56, p. 32 (trad.).

els pobles que habitaven els límits septentrionals de l'imperi romà, junt amb armenis, russos i khàzars.¹²

© Cal tenir precaució quant a la dada de l'existència d'escriptura entre els alans (*alanâyê*), només documentada en casos esporàdics, ja que l'autor del cronicó, en tractar de la segona croada, anomena l'alemany Konrad III de Hohenstaufen «rei dels alans».¹³ Tot i que al-Nadîm (§ 6.18) afirma el contrari, però, Guillem de Rubruc (§ 4.34.1.b) parla també en el s. XIII de *litteras grecas* entre els alans.

14.6. [Metodi].¹⁴ Un autor anònim de finals del s. VII, amagant-se sota el nom i l'autoritat del bisbe i màrtir lici Metodi d'Olimp (Μεθόδιος † 311), va escriure ca. 691/92 un "Discurs sobre la successió dels reis i la fi dels temps", història abreujada des d'Adam fins a una pròxima fi del món, on, servint-se sovint de *vaticinia ex eventu*, profetitzava la caiguda de la Pèrsia sassànida, les conquestes àrabs i la desfeta imminent d'aquestes. L'obra, més coneguda sota el nom d'*Apocalipsi* siríac del Pseudo-Metodi, ens ha pervingut en dues recensions siríiques, una traducció grega i una de llatina.

14.6.1. Mesclant *Alexanderroman* i escatologia bíblica, l'autor recorda com Alexandre, fill de Filip de Macedònia i de Kûsyat, filla de Pîl, rei de Kûs, després de fundar Alexandria i de regnar-hi durant dotze anys, va baixar a l'orient, va matar Darius el mede i va conquerir moltes contrades i ciutats, arribant fins al mar anomenat «Llum del Sol» (*nûr šemsâ*), on va trobar pobles impurs, descendents de Jafet. Per tal que aquests no contaminessin l'occident, els va empresonar al nord del món, construint en l'únic accés una porta de bronze pintada amb *tâsaqtîs*, un líquid màgic que la protegia d'atacs pel ferro i el foc. Malgrat tot, al final dels temps, la porta s'obrirà i aquests pobles s'escamparan per la terra i semblaran el pànic, d'acord amb la profecia d'Ezequiel sobre Gog (paràfrasi d'Ez. 38, 14-18).¹⁵ Vet aquí el catàleg d'aquestes nacions del nord, vint-i-dues en total (segueix la forma grega documentada a la *Vita Alexandri* § 5.19.1):

a) pobles bàrbars coetanis: *Lûbâyê* "libis", *Hûnâyê* "hunnes" (Νεύνιοι *pro* Οὐννοί/Εὔνιοι), *Darmaṭâyê* "sàrmates" (= *Sarmatâyê*, Ζαρματιανοί), *Amzartanâyê* "pigmeus" (Ναζάρται *pro* Ἀμαζάρθαι), *Tarqâyê* "tracis" (Θαρβαῖοι), *Alanâyê* "alans" (Ἄλανες) i els llegendaris *klb br'nš* "homes-gos" (Κυνοκέφαλοι), poble antropòfag (la *Vita Alexandri* dóna Ἀνθρωποφάγοι com a nació autònoma i, en canvi, no esmenta els libis);

b) etnònims bíblics (documentats per Ezequiel i la *Tabula populorum*): *Gog* (Γῶθ), *Magog* (Μαγῶθ), *Aškenaz* (Ἐξενάχ *pro* Ἀχενάχ), *Dîpar* (Διφάρ, només a la *Pšîttâ*), *Pûtâyê* (Φωτιναῖοι, Gen. 10.6 Put), *Deqlâyê* (Δεκλημοί, Gen. 10.27 Diqla), *Tebîlâyê* (Θεανοί *v.l.* Θεβλαῖοι, Gen. 10.2 Tubal);

c) etnònims no identificats: **Nâwâl* (Ἀνούγ), *Agîg* (Ἀγείσ *pro* Ἀγήγ), *Parzâyê* (Φαριζαῖοι), *Kûkabâyê* (Χαχόνιοι), *Garmîd'a* (Ἀγριμάρδοι *v.l.* Γαρμύαρδοι), *Pîsîlâyê* (Φισολονικαῖοι), *Dašâyê* (Ἀλκηναῖοι *v.l.* Ἄρκναοι), *Salṭarâyê* (Σαλτάριοι).

¹² CSCO 81 / Syr. 36, p. 109 (text); CSCO 109 / Syr. 56, p. 86 (trad.).

¹³ CSCO 82 / Syr. 37, p. 115 (text); CSCO 354 / Syr. 154, p. 87 (trad.).

¹⁴ Ed. + trad. alem. G.J. REININK, *Die syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius*, Lovaina 1993 (CSCO 540-41 / Syr. 220-21).

¹⁵ CSCO 540 / Syr. 220, p. 16 (text); 541 / Syr. 221, p. 24-26 (trad.).

14.7. Miquel el Gran.¹⁶ Abat del monestir contigu a Baršauma i patriarca de l'església siríaca jacobita, Mîka'êl I el Gran (1126/27-1199) va escriure diversos opuscles biogràfics, dogmàtico-polèmics, canònics i litúrgics, en part perduts i en part conservats en traducció àrab; ens ha pervingut, però, la seva "Crònica universal" en vint-i-un llibres, que consigna els fets que van des de la creació fins al 1194/95.

14.7.1. Un conegut passatge d'aquesta obra recorda com tres germans procedents de l'Escítia Interior (*squṭiyâ ġaw-wâitâ*) van arribar al riu Don (*tanis*) des del mont Imèon (*imaiyon tûrâ*) amb una força de trenta mil homes i després d'una marxa de 65 dies; aleshores, un d'ells, Bulgariyos, epònim dels búlgars (*bulgarâyê*), s'adreçà al Danubi (*dûnabis*) amb deu mil homes i va concloure una aliança amb l'emperador bizantí Maurici (*mauriqî*), que els va establir com a baluard a Mèsia (*musyâ*) i Dàcia (*dâqiyâ*), devastades de feia temps pels àvars. Els altres dos germans van dirigir-se amb les forces restants "a la terra dels alans, que s'anomena Barsàlia" (*l-atrâ d-alân, d-metqrê barsaliyâ*), les ciutats de la qual havien estat construïdes pels romans (*rômâyê*) i integraven juntes la contrada de Qaspiyâ, anomenada també «la porta dels Tûrâyê» (*tar'â d-tûrâyê*) i habitada aleshores pels *pugurs (*puġurâyê*). Del germà de major edat, Kazarîġ, van rebre llur nom els khàzars (*kazarâyê*).¹⁷

© La font de Mîka'êl sembla haver estat la *Història Ecclesiàstica* de Joan d'Efes, conservada només en part i que degué inspirar, entre altres, el passatge immediatament anterior a aquest, que tracta de les guerres de Maurici (582-602) contra els àvars i de la conquesta de la ciutat d'Anquíal; malgrat les objeccions de MARQUART 1903:488, hom acostuma a assignar el mateix origen a aquest excurs legendari sobre l'origen de búlgars i khàzars (cf. ALTHEIM-STIEHL 1958:105-106). En el sir. *Qâspiya* podem reconèixer el gr. Κάσπαι [Πύλαι] i en "la porta dels Tûrâyê" (sir. *tar'â d-tûrâyê*) el nom del pas de Darband (gr. Τζούρ, arm. *Ċoray pahak*). *ByzTurc* II 196 equipara els *puġurâyê* amb els οὔγυροι "ogurs" de les fonts bizantines, tot i que Zacaries el Rètore (§ 14.8) dóna per a aquests una forma sir. 'wgr */ûg(u)r/ (cf. MARQUART 1903:356); tanmateix, ALTHEIM-STIEHL 1958:116 volen veure-hi els Παγυρίται de Ptolemeu (§ 3.17.1.c), un poble de llengua i ètnia desconegudes, veí dels Ἄορσοι; cf. E. DIEHL *RE* XVIII 2 [1942] 2339-40 s.v. El topònim *Barsaliyâ*, forma siríaca del gr. Βερζιλία, fou equiparat per MARQUART 1903:490 amb el nom del poble hunne dels Βαρσηλίτ (cf. Zacaries § 14.8 *b'grsyq*, Movsês Xorenac'í § 7.5.4 *Basilk'*), al nord del pas de Ċor (Darband); cf. *ByzTurc* II 86, 88.

14.8. [Zacaries el Rètore].¹⁸ Originari de Maiuma, el port de Gaza, Zacaries el Rètore o l'Escolàstic (n. ca. 470, † ante 553), bisbe de Mítlene i bidgraf del patriarca Sever d'Antioquia († 538), va escriure en grec una "Història Ecclesiàstica" que abastava el període 450-491 i que només ens ha pervingut com a part d'una "Crònica Universal" siríaca posterior, obra d'un autor anònim però atribuïda en conjunt al mateix Zacaries.

¹⁶ Ed. + trad. J.B. CHABOT, *Chronique de Michel le Syrien*, Paris 1899-1910 (reimp. Brusel-les 1963; non vidi); cf. W. HAGE *PDÖC* 375-376 s.v.; *ChO* 367-68 sub § 664.

¹⁷ Ed. CHABOT, pp. 391-392; seguim el text, traducció i comentari d'ALTHEIM-STIEHL 1958 (article reeditat a ALTHEIM 1959:85-98); cf. MARQUART 1903:479-491 (desfasat).

¹⁸ Ed. + trad. llat. E.W. BROOKS, *Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori Vulgo Adscripta*, Lovaina 1919-21 & 1924 (ed. *CSCO* 83-84 / Syr. 38-39; trad. *CSCO* 87-88 / Syr. 41-42).

14.8.1. Un interessant passatge al final de la part apòcrifa ens ha conservat una descripció de les contrades caucàsiques que data exactament de l'any 555 (segons el text, 28 de Justinià, 866 d'Alexandre, Olimpíada 333); la font d'aquest excurs sembla haver estat l'informe d'una missió enviada als hunnes abans del 523 pel bisbe Qardûṣt d'Arran, que l'autor esmenta a continuació (cf. MARQUART 1903:489).¹⁹ Al sud de les muntanyes hi trobem cinc pobles cristians, els d'Armènia, Geòrgia, Arran (Albània), el Siwnik' i el *Balâsagân²⁰ (*armîn, gurzân, arrân, sîsagân, †bazgun*), amb vint-i-quatre bisbes i un *katholikós* resident a la ciutat de Dvin, a la Persarmènia. El *Balâsagân és contigu a la Mar Càspia i al pas de Darband (*l-tar'â d-qaspiyûn w-yamâ*), que es troben a la terra dels huns (*hûnâyê*): més enllà de Darband, hom troba els búlgars (*bûrgarê*), "els alans, que tenen cinc ciutats" (*w-alanâyê w-ît l-hôn hammeš mdfînâtâ*), i els dido (*w-d-beit didô*).²¹ Segueix a continuació l'enumeració de tretze pobles hunnes o turcs que viuen en tendes:²²

1. 'wngwr	Ὀνόγουροι	«onogurs»	hunnes, a l'est de la Meòtida, s. V-VI	M 189-190
2. 'wgr	Οὔγωροι	«ogurs»	a la zona del Volga i del Caucas, s. V-VI	M 196
3. sbr	Σάβιροι	«sàbirs»	hunnes, prop del Caucas, s. V-VI	M 224-225
4. bwrgr	Βούλγαροι	«búlgars»	protobúlgars, s. VI-VII	M 96-101
5. kwtrgr	Κουτρίγουροι	«cutrigurs»	hunnes, prop de la Meòtida, s. VI	M 152-153
6. 'br	Ἄβαροι	«àvars»	àvars, s. V-IX	M 59-61
7. ksr	Ἀκάτζιροι (?)	«acàtzirs»	hunnes, s. V	M 65
8. dyrmr	Ἰτίμαροι (?)	«itímars»	prop del Danubi, s. IV-V	M 130
9. swrgwr	Σαράγουροι	«saragurs»	prop del Caucas, s. V	M 228
10. b'grsyq	Βαρσίλτ (?)	«bàrselt»	hunnes, s. VI	M 86
11. kwls	Χολιᾶται (?)	«coliates»	turcs, s. VI	M 289
12. 'bdl	Ἀβδέλαι	«àbdeles»	= hunnes heftalites	M 61
13. 'pilyt	Ἐφθαλίται	«heftalites»	hunnes (s. VI-VII)	M 118

Més al nord només hi ha pobles fantàstics, alguns també esmentats pel Pseudo-Metodi (§ 14.6): pigmeus (*amzartê*), homes-gos (*klb brns*), amazones (*amazonides*) i els enigmàtics *hrws* (vid. MARQUART 1903:356-85, que vol veure-hi els hèruls; la hipòtesi de VERNADSKY 1943:84 segons la qual *hrws* = "une transcription de la première partie du même nom Rukhs-As" és improbable; cf. § 1.3.1).

14.9. Alans en *Tabulae Populorum*. Un passatge del *Liber Scholiorum* del teòleg nestorià Teodor bar Kônî (s. VIII) esmenta alans, *îlôn (?) i sagastanesos (*alanâyê w-'ylwn w-sagâstanâyê*) com a descendents de Javan (*Iôn*), fill de Jafet,

¹⁹ CSCO 84 / Syr. 39, p. 214-215 (text); CSCO 88 / Syr. 42, p. 144-145 (trad.).

²⁰ BROOKS *ad loc.* tradueix *bzgwn* per «Abàsgia», però les dades geogràfiques que dona el text no es corresponen en absolut amb les d'Abàsgia, que toca a la Mar Negra, sinó amb les del Balâsagân, aleshores ja cristianitzat (cf. § 11.5.1. amb bibliografia); per tant, és més lògic considerar *bzgwn* un error per una lectura **blzgn* o **blsgn* /balâsagân/; tanmateix, cf. MARQUART 1903:174 sir. *Bazgôn* = gr. Ἀβασγοί [recentment hem pogut comprovar que la «nostra» conjectura fou formulada ja per A. MARICQ; cf. KETTENHOFEN 1995:16 n. 102].

²¹ Els dido, lesguians o lakz (âr. *al-Dûdâniyya*); cf. MIQUEL 1973-80[II]:260 n. 4.

²² Donem, d'acord amb l'ordre de l'obra, la transliteració dels etnònims siríacs (ja que la seva transcripció varia molt segons els estudiosos), així com les formes equivalents documentades en fonts bizantines i la pàgina de la seva entrada a *ByzTurc* II [= M]; cf. MARQUART 1903:356 n. 1.

en una reinterpretació de la taula etnogràfica del desè capítol del *Gènesi*.²³ Així mateix, el comentari exegetíc sobre l'Antic Testament del teòleg d'origen persa Išô'dâd de Merw (s. IX), fa medes, gals, alans i sagastanesos (*madâyê w-ġâlâyê w-alanâyê w-saġastanâyê*) descendents de Madai, fill de Jafet.²⁴ És interessant la connexió en ambdós casos amb els sagastanesos o habitants del Sagastan (pm. *Sagastân*, gr. Σακαστανή, np. *Sîstân*), orig. escites (cf. gr. Σάκαι) arribats a aquesta regió, entre l'Aracòsia i la Drangiana, el s. II aC.

Onomàsticon

Per a la transcripció del siríac, seguim *PDOC* XXVII.

Abreviatures utilitzades en l'apartat D:

– CA = *Crònica d'Arbela* (pàg. ed. KAWERAU, Lovaina 1985);

14.10. Kîzô كيزو

NP [m.] D *Kîzô* CA 8. — P Capítol d'un «poble rebel» (s. II), en època del rei part Vologeses II (§ 14.4.1). — I Etimologia desconeguda.

²³ Ed. A. SCHER, *Theodorus bar Kônî. Liber Scholiorum I*, Lovaina 1910 (*CSCO* 55 / Syr. 19), p. 115; trad. fr. R. HESPEL & R. DRAGUET (†), *Théodore bar Koni. Livre des Scolies (recension de Séert) I*, Lovaina 1981 (*CSCO* 431 / Syr. 187), p. 128: "Éléniens et Ilion et Ségestiniens" (?).

²⁴ Ed. † J.-M. VOSTÉ & C. VAN DEN EYNDE, *Commentaire d'Iso'dad de Merv sur l'Ancien Testament I. Genèse*, Lovaina 1950 (*CSCO* 126 / Syr. 67), p. 131; trad. fr. C. VAN DEN EYNDE, Lovaina 1955 (*CSCO* 156 / Syr. 75), p. 142

